

В.ТЮТО

РИСУНКИ

НИГОСПІАКА

В. ГЮГО

БЕЗТАЛАННІ

Переклад і передмова
А. ХАРЧЕНКА

Рисунки
худ. Н. АЛКСЄЄВА

КНИГОСПІЛКА
ХАРКІВ 1930 КИЇВ

Бібліографічний опис цього видання
зміщено в Літописі Українського
Друку, Мертковому репертуарі
та інших го-змі-дах Української
Пам'яті Палаці.

Ч И Т А Ч У !

напиши свої думки з приводу цієї книги, зазначивши свій вік
та соціальний стан, і надішли їх на адресу:

Київ, Пушкінська, 8, Український Інститут Книгознавства.

Київськ. Окрліт № 2573
Держтрест „Київ-Друк“,
1-ша фото-літо-друкарня.
Київ, Сінний майдан, 14.
З. 1014—10.000 16 $\frac{1}{2}$ арк.

ВІКТОР ГЮГО І ЙОГО «БЕЗТАЛАННІ».

Кінець XVIII і перші десятиріччя XIX віку позначилися голосною і запеклою боротьбою двох літературних напрямків — класицизму і романтизму.

Владарі дум своїх сучасників — Буальо, Корнель, Расін, Мольєр, Вольтєр і вся плеяда літературних їх прихильників та епігонів — почали відступати від натиску молодї, свіжї і свободолюбної, як на ті часи, літературної течії — романтизму, і в 30-ті роки XIX віку уже виразно позначалася остаточна перемога романтизму.

24 квітня 1824 року, Оже, директор французької академії, на річному академічному засіданні виголосив промову, скеровану проти романтизму. «Зараз виявляється, — говорив він, — новий літературний розкол. Багато людей, вихованих у святобливій пошанї до науки античних письменників, підсиленої незлічимими зразковими творами, тривожаться, навіть жахаються, бачачи успіхи новонародженої секти, і, здається, благають, щоб їх заспокоїли. Чи французька академія зостанеться байдужою до їхньої тривоги?»

Видима річ, що така поважна установа, як французька академія, як це завжди буває, чи не останньою відгукнулася на події літературного життя. А коли вже гомін боротьби перекинувся навіть через глухі мури академії, то можна собі уявити, що діялося тоді в пресі, в літературних об'єднаннях, серед читачів — прихильників ворожих літературних таборів!

В чому ж полягала різниця між цими літературними течіями? Ш. Нодьє, сучасник тієї боротьби, формує її так:

«В добу, що має другорядне значення, людський розум скеровується в двох напрямках: один був виразно визначений і схилився тільки до безперервного відторення прегарних античних типів, другий визначався винахідливістю і сміливістю і прагнув віддати вдачу і образ найновіших типів. Можливо, що у виборі між цими двома течіями виявилось розмежування на дві школи, що зветься клясицизмом і романтизмом»¹⁾).

Суперечности між клясицизмом і романтизмом полягали в різному ставленні їх до живого, поточного життя, або, як тоді казали, до правди в мистецтві. Письменники-клясики в своїх творах виявляли, що вони стоять віддалік від інтересів своєї доби, не мають зв'язку між часом і місцем, коли й де вони живуть. Їх не обходило реальне оточення, і думкою вони залітали до чарівної Італії, до далекої Герції, до екзотичних країн.

Лише там, в ідеальній вітчизні клясиків, літали їхні мрії про ідеальну красу життя, про ідеальних людей. Сучасність, оточення, проблеми поточного життя—для них лише сумна неминучість.

Романтизм кликав до справжнього життя. Першим, хто сформулював погляд романтиків на літературу, був Бональд, що викинув гасло, гаряче дебатоване в критичній літературі 1820 року. «Література, — сказав він, — повинна бути відображенням суспільства».

На ті часи це було сміливе гасло!

Клясики узагальнювали свої почування, образи та ідеали, романтики змагалися за конкретизацію їх, вони не хотіли нехтувати навіть такою буденною для тієї доби річчю, як дрібне ремісництво.

«Скільки різноманітності приносить ткацький човник, молоток, важниця, косинець, квадрант, різак до тієї цікавості, яка видається з першого погляду одноманітною!» — каже Себастьян Мерсьє²⁾.

1) Ш. Нодьє. Твори, том V, ст. 50, Париж, 1832 р.

2) Себастьян Мерсьє. *De Théatre, ou nouvel Essai sur l'art gramatique*, стор. 110. Амстердам, 1773 р.

Клясики кохалися в величності, шляхетності, пишноті, героями своїх творів вони виставляють на першому місці королів, принців та рицарів. Відзначаючи це, той же Мерсьє докоряє їм тим, що, судячи по їх творах, можна подумати, що на землі зустрічаються тільки «прикрашені діядемою голови». Для романтика ж нема соціальної ієрархії, він не побоїться повести нас по всіх закутках життя, показати, де люди страждають, де вони щасливі, він не спиниться й перед тим, щоб показати нам навіть «лахміття злиднів», каже далі Мерсьє.

Романтизм давав повну волю письменникові вибирати за об'єкт для його творчості всі явища реального життя. «Талант повинен бути відважним, плодотворчим і вільним від всяких пут. Він не обмежується одним якимось сюжетом; він описує неосяжні лінії, що схрещуються чи збігаються одна з одною; він привітає готентота в його дикій хижі і з таким же надхненням літає під золотими пляфонами Версаля»¹⁾.

Романтизм, загалом, являв собою заперечення класицизму і був другим етапом розвитку не тільки французької, а й загально-європейської буржуазної літератури, що в свою чергу поступився потім перед третім етапом — натуралізмом. Для свого часу це був не тільки «літературний розкол», не тільки криза чи літературна маніфестація, — це була справжня революція в письменстві.

Коріння романтизму росте з першої французької революції, в значній мірі з її завдань і прагнень. Набувши сили й руху разом із розвитком революції, він, як уже згадувалось, остаточно перемагає в 30-х роках XIX століття. І хоча на початку того ж століття запанувала знову королівська влада, в літературному житті затримався, зберігся і навіть переміг романтизм, як відгомін революції, виконуючи, нехай частково, певну соціальну роботу.

1) С. Мерсьє. Du Théâtre, ets., стор. 194.

Віктора Гюго вважають за вождя романтизму у Франції. Він був сміливим теоретиком і найвидатнішим поетом романтичної школи.

«Поезія і проза, романи і драма, легенда, історія, навіть політика, — не було жодної сфери розумової діяльності, жодного об'єкту думки, жодної галузі літератури, де б не сяяло його ім'я, наче освітлене сліпучими блискавицями, в сяєві слави і, разом з тим, все ще трохи оповите останніми хмарами диму, що нагадує про недавні бої», — каже про нього Гастон Дешан¹⁾.

Віктор Гюго народився року 1802, помер року 1885, проживши 83 роки. Ім'я його лунало протягом всього ХІХ віку, викликаючи захоплення прихильників і друзів і зненависть ворогів. Ніхто гарячіше його не відгукувався на всі явища розумового та політичного життя, що вирувало навколо нього. Знав він, цей велетень літератури, що́ то є боротьба і творчість, перемога й поразка, війна і мир, старий лад і революція. В його творчості відбилися всі значущі події минулого віку.

«Народився я під грім барабанів, — писав про себе Віктор Гюго, — дитиною пив воду з мідної батькової каски». Батько його був генерал, і малий Віктор Гюго був з ним разом у різних військових експедиціях і походах в Італію та Іспанію. В Іспанії він якийсь час учився в мадрридській дворянській семінарії. Мавши вже близько одинадцяти років, він разом з матір'ю повертається до Парижу, де чув він гарматну стрілянину російських та пруських військ, що штурмували столицю Франції, бачив «степових коней з України» на паризьких майданах.

Про виховання його ніхто не дбав. Він сам себе виховував, читав багато і без вибору, а з п'ятнадцяти років, захоплюючись поезією і математикою одночасно, готується до вступу в політехнічну школу і до

¹⁾ М. Пті-де-Жюльвіль. Історія франц. літератури ХІХ віку стор. 268. М. 1908, р.

участи в поетичнім конкурсі при Тулузькій академії. Два рази визначившись на цих конкурсах, відзначений французькою академією, він залишає зовсім математику і остаточно переходить до літературної діяльності.

Року 1822 він випускає в світ свої «Оди», а до 1827 року виходять його романи «Бюг Жаргаль», «Ган Ісландець», «Баляди», нові збірки «Оди» і віршовану драму «Маріон де-Льорм»; року 1829 виходить збірка його поезій «Схід», в 1830 році — віршована драма «Ернані». З року 1830 творчість Віктора Гюґо буйно розростається. З'являється його видатний роман «Собор Паризької Богоматері» (1831) і справжня повінь поетичних збірок («Осіньні листя», «Пісні сутінок», «Внутрішні голоси», «Промені й тіні», «Споглядання», тощо). Для театру він пише: «Король бавиться» (1832), «Лукреція Борджія» (1833), «Марія Тюдор» (1833), «Анжельо» (1835), «РюїБляз» (1838), «Бюрграви» (1843).

Року 1841 його обрано до Французької академії, а року 1848 посилають його депутатом від Парижу до установчих зборів. Тут він виявив себе крайнім республіканцем і бореться за загальне голосування, що було тоді дуже революційним гаслом. В грудні 1852 року, коли готувався у Франції державний монархічний переворот, він приєднується до тих, хто боровся проти перевороту. Люї Наполеона, організатора перевороту і кандидата на короля Франції, він оголошує по-за законом, сам керує народнім повстанням і б'ється на барикадах. Люї Наполеон переміг, і Віктор Гюґо, рятуючи власне життя, тікає до Бельгії, а потім переїздить на Нормандські острови Англії, спочатку на острів Джерсей, далі на острів Гернсей. Відділь він посилав протест проти монархічного перевороту, заклик до озброєного повстання і в цілій низці творів ганьбить Люї Наполеона, цього, як він писав, «маленького Наполеона».

Вигнання з Франції принесло йому велику популярність і як людині, і як поетові, і як політичному діячеві. Він став настільки відомим, що всі листи адресувались до нього просто: «Віктор Гюго, Океан» і по цій адресі доходили до нього. Віктор Гюго прожив у вигнанні вісімнадцять років (1852—1870), зрідши королівської амністії. «Я повернуся разом з волею»,—писав він у відповідь на амністію.

У вигнанні він написав памфлета на «Наполеона маленького», «Історію одного злочину», «Карання» — сатири проти діячів імперії, першу «Легенду віків», «Пісні вулиць та лісів» (1865), романи «Безталанні» (1862), «Трудівники моря» (1866), «Людина, що сміється» (1869), тощо.

Повернувшись до Франції за третьої республіки, Віктор Гюго був свідком облоги Парижу 1870 року і горожанської війни року 1871, коли було проголошено Паризьку Комуни. Коли після травневих боїв комунарів ішов він в погребній процесії за гробом забитого свого сина, з червоною стрічкою на грудях, його зустрічали й вітали тисячі комунарів. Славетний письменник виголосив тоді таку думку: «Закон Комуни, сьогоднішній закон Парижу, рано чи пізно стане переможцем людства». Коли ж Комуна впала, він разом з переможеними комунарами втікає до Бельгії і оселяється в Брюсселі. Довідавшись, що Бельгія відмовила в притулку комунарам, він опублікував протеста проти такого рішення бельгійського уряду. «Ви, — писав він, — обвинувачуєте комунарів у поваленні Вандомської кольони, в заподіянні шкоди Луврському музеєві. Робітничі руки можуть збудувати десятки кольон, а Лувр, запевняю вас, не зазнав ніякої шкоди... Зате розстріляно Боске, Парізеля, Амуру, Валеса і Домбровського, — комунарів, яких уже ніяка сила воскресити не може. Я хочу врятувати честь Бельгії: поправити ганебне її вирішення — заборону притулку комунарам... Кожний комунар вночі і вдень може постукати до мене, до четвертого будинку на

вулиці Барикад, і я обороню його хоч би й ціною власного життя».

Переслідувачі комунарів усю ніч галасували біля дому Віктора Гюго, а на ранок будинок на вулиці Барикад було зруйновано, і Гюго ледве врятувався з своєю родиною.

Як каже А. Виноградов, Віктор Гюго «був майже єдиним письменником Європи, що в присмерклі роки третьої республіки не подався назад. В часи найтемнішої реакції у Франції він застерігає суспільство від монархічної змови і публікує історію бонапартистського перевороту... А вечорами відвідує робітничі передмістя столиці і прислухається до розмов, бажаючи вловити і збагнути надії та сподіванки робітничого Парижу»¹⁾.

Ці далеко не повні і мало вивчені моменти життя Віктора Гюго (бо французькі критики та історики літератури замовчують їх, або подають їх в неправдивім освітленні) змальовують його як гарячого оборонця усіх принижених та знедолених соціальною несправедливістю і відданого прихильника революції.

Помер Віктор Гюго 22 травня 1885 року, саме в «в сезон троянд». За гробом його ішов члї не весь Париж. Як казали сучасники, так, як Віктора Гюго, не ховали нікого в Парижі, ні королів, ні державних діячів, ні письменників. Коли процесія дійшла до Пантеону, де ховають найславетніших діячів Франції, видатний французький поет Леконт-де-Ліль в надгробній промові виголосив такі слова від імени французьких поетів: «Ми з синовіми гордощами схиляємось перед найбільшим поетом, що геній його був і буде для нас живим світлом... Прощавай, славетний учителю, честь Франції, республіки і всього людства»...

Роман «Безталанні» належить до найвидатніших творів Віктора Гюго. Розпочав він його ще року 1848

¹⁾ А. Виноградов. Соціальна тематика «Обездоленных» В. Гюго. «Новый Мир», XI, 1929 р.

а закінчив року 1862, у вигнанні на острові Гернсей. «Безталанні» вийшли з друку одночасно в Парижі, Брюсселі, Ляйпцігу, Лондоні, Мілані, Мадриді, Роттердамі, Варшаві, Будапешті і Ріо-де-Жанейро. «Коли з'явилися «Безталанні», — пише Еміль Золя, — розітнувся голосний клич захоплення. На острів Гернсей їздили, як на прощу».

Віктор Гюго закінчив «Безталанних», коли йому було вже 60 років і коли соціальні його погляди були вже остаточно сформовані. Майже двадцять років писав він цей роман, змагаючись відбити в ньому всі соціальні прагнення своєї доби.

Основне завдання авторове було, як він сам казав, подати картину боротьби людини з соціальними стихійними хворобами. «Безталанні», як каже Лянсон¹⁾, — це, найперше, поема каяття (відродження людини через сумління і добровільну покуту; далі, це гуманітарна та демократична поема (проти егоїстичної та задоволеної буржуазії поставлено пригнічений, обдурений, страдницький, розгніваний, змарнований і завжди переможений люд; проти забезпеченої класи поставлено злидених та безпритульних, каторжника та повію); далі, це ліричний роман (в ньому автор висловлює всі свої ідеї, поет виливає всі свої почуття, а людина виявляє свої нахили, антипатії, тривоги і почування); нарешті, в «Безталанних» є розділи реалістичного роману; в них подаються картини життя буржуазних і народніх верств, хатні та вуличні сцени, позначені могутнім реалізмом»...

Бувши для свого часу радикалом, Віктор Гюго в своєму романі всі соціальні проблеми розв'язує, так би мовити, в пляні соціальної романтики, базуючись на застарілій для наших часів теорії ідеалістично-утопічного соціалізму Сен-Сімона і апелюючи не до залізних законів соціальної економіки, а до гуманних почуттів

¹⁾ Лянсон: Історія французької літератури, т. II. М. 1898 р.

суспільства. Він іще неясно уявляв визвольну роль пролетарського революційного руху і зовсім не міг бачити всіх перспектив, що мають розгорнутись для людства після клясової перемоги пролетаріату.

В своїх «Безталанних» він подав грандіозну картину життя, настроїв і типів людей з суспільного «дна» Франції перед революцією 1830 року. Перед читачем проходять у життєвих взаєминах і безневинний, тяжко покараний і спокутуваний каторжник Жан-Вальжан, і поліцейський інспектор Жавер — ідеальне втілення поліцейської влади, ця мертва машина, жорстока, неблаганна й нечувствена, і темний та злочинний мешканець смердючих паризьких клоак, шинкар і злодій Тенардьє, і трагічно-нещасні повії — Фантіна та Епоніна, і безпритульний герой революційних барикад — хлопчина Гаврош, і товариство революційної молоді, друзів знедолених, що всі полягли на кривавих барикадах. А картини передреволюційних настроїв серед паризького пролетаріату і барикадних боїв, змальовані великим майстром, що й сам був бойцем на барикадах, мусять назавжди залишитись в галереї картин з історії революційної боротьби пролетаріату.

З цієї причини «Безталанних» ніяк не можна викреслити з пам'яті революційних поколінь нашої доби і вони корисні і потрібні будуть в списку лектури нашого українського читача.

Сам автор «Безталанних» в листі до італійського видавця їх Даеллі так формулює значення свого роману:

«Безталанних» написано для всіх народів; цей роман стосується Англії, як і Іспанії, Італії, як і Франції, Германії, як і Ірляндії; його написано для всіх республік, де є раби, і для монархій, де є кріпаки. Проблеми громадського життя незлічимі. Страшні болячки людства, що вкривають усю землю, не сплячуться в своїм розпросторенні перед державними кордонами. Скрізь, де живогіють темні маси, сповнені одчаю, де мучиться дитина, не маючи книжки, яка її на-

вчила б, і огнища, щоб її зігріло, — ця книга постукає в двері і промовить: «Відчиніть! я прийшла до вас, як друг».

А. Харченко.

Р. С. Перекладач подає «Безталанних» в скороченому вигляді. В цьому виданні подано цілком всі головні моменти роману, вилучено лише різні міркування авторові на теми містично-філософські, богословські, філологічні, археологічні, тощо. Вони безнадійно застаріли для наших часів і лише обтяжували б розвиток подій в романі.

А. Х.

1. Перехожий

У 1815 році Шарль-Франсуа-Б'єнвеню Мірієль був єпископом у місті Дінь. Цей старий сімдесятирічний чоловік правив Діньською єпархією з 1806 року. Пан Мірієль походив зі стану судової аристократії, батько його був радником окружного суду в Ексі. Розповідали, ніби старий, прагнучи віддати свою посаду в спадок синові, оженив його дуже рано, десь років у вісімнадцять-двадцять, за поширеним у родинах тогочасних судовиків звичаєм. Незважаючи на раннє одруження, Шарль Мірієль усю першу половину свого життя присвятив світським розвагам і галантним пригодам. Хоч і невисокий на зріст, він був дуже непоганий із себе – елегантний, граційний, дотепний. Коли почалася революція, він майже відразу виїхав до Італії. Його дружина померла там від грудної хвороби, якою мучилася давно. Дітей у них не було. Важко сказати, що саме пробудило в душі Мірієля думки про самозречення і самотність: крах колишнього французького суспільства, злигодні, які довелося пережити його власній родині, чи трагічні події революційного терору 1793 року, ще жахливіші, можливо, в очах емігрантів, бо вони спостерігали їх здалеку. Чи то в своєму особистому житті він зазнав одного з тих ударів, які влучають просто в серце і впливають на долю людини більше, ніж найграндіозніші соціальні струси? Ніхто достоту цього не знав. Відомо тільки, що з Італії він повернувся священником.

1804 року пан Мірієль служив кюре в Бріньйолі. Він був уже старий і жив самотою. Десь під час коронації Наполеона він приїхав у своїх церковних справах до Парижа. Серед інших впливових осіб він зробив також візит кардиналові Фешу. Одного дня імператор, приїхавши до свого дядька, звернув увагу на достойного кюре, що чекав у приймальні. Помітивши на собі сповнений цікавості погляд старого, Наполеон обернувся й гостро запитав:

– Чого ви, чоловіче добрий, так на мене дивитесь?– Ваша величносте, – відповів Мірієль, – ви бачите перед собою чоловіка доброго, а я – великого. Обидва ми можемо мати від цього користь.

Того ж таки вечора імператор запитав у кардинала, як звать старого кюре, і незабаром Міріель із подивом довідався, що його призначено дінським єпископом.

Пан Міріель приїхав у Дінь зі своєю сестрою Батистіною – старою дівою, молодшою від нього на десять років.

Їхню єдину служницю, ровесницю Батистіни, звали Маглуар. Панна Батистіна була жінка висока, бліда, тендітна, лагідна.

Маглуар була метушлива бабуся – сива, товста, завжди заклопотана. Вона весь час відсапувалась – через те, що надто метушилась, і через свою астму.

Коли пан Міріель приїхав у Дінь, його оселили в єпископському палаці з усіма почестями, передбаченими імператорським указом, що ставив єпископа в суспільній ієрархії відразу після маршала. Його негайно навідали мер та голова суду, а він, зі свого боку, зробив візити головному збирачеві податків і префектові.

Після цього місто стало чекати, як же поведеться його новий духовний пастир.

Єпископський палац у Діні, збудований на початку минулого століття монсеньйором Анрі Пюже, доктором богослов'я Паризького університету – він став тутешнім єпископом 1712 року – був справжньою великопанською оселею. Усе тут вражало розкішшю: покої єпископа, салони, кімнати, просторе подвір'я, криті галереї під аркадами у старовинному флорентійському стилі, великий сад із чудовими деревами.

Поруч із єпископським палацом стояла лікарня. Вона містилась у вузькому й присадкуватому одноповерховому будинку з невеликим садочком. Через три дні по приїзді єпископ навідав лікарню. Відбувши візит, він запросив доглядача до себе.

– Якщо спалахує пошесть – цього року ми мали тиф, а два роки тому сипняк – число хворих досягає сотні, і тоді ми опиняємося в безвихідному становищі.

– Це спало на думку й мені.

– Що ж тут удієш, ваша превелебносте? – сказав доглядач. – Треба миритися.

Єпископ помовчав якусь мить, а тоді рвучко обернувся до співрозмовника.

– Скільки, на вашу думку, ліжок поміститься в оцій залі?

– В їдальні вашої превелебності? – вигукнув приголомшений доглядач. Єпископ окинув залу поглядом і, здавалося, подумки зробив якісь підрахунки.

– Тут поміститься двадцять ліжок, – сказав він, мовби сам до себе. І провадив, підвищивши голос: – Ось що я вам скажу, пане доглядач. Тут явно сталася помилка. У вас двадцять шість хворих, і вони туляться в п'яťох-шістьох маленьких кімнатках. Нас тільки трос. а місця нам виділено на шість десятків персон. Сталася помилка, я вам кажу. Ви зайняли моє приміщення, а я – ваше. Поверніть мені мій будинок. Ваша оселя – тут. Наступного дня двадцять шість хворих бідняків перебралися в дім єпископа, а єпископ оселився в будиночку лікарні. Пан Мірієль не мав ніякого статку, його родина розорилась під час революції. Його сестра мала пожиттєву ренту в п'ятсот франків на рік – цього їй вистачало на особисті видатки. Як єпископ пан Мірієль отримував від держави платню в п'ятнадцять тисяч франків на рік. Того самого дня, коли переселився до лікарні, він раз і назавжди розписав, як витратити цю суму. Ми наводимо тут пам'ятку, написану його власного рукою.

На семінарію – півтори тисячі ліврів

Разом із пенсією Батистіни це складало тисячу п'ятсот франків, на які й жили ті дві літні жінки і старий чоловік.

А коли в Дінь навідувався якийсь сільський кюре, монсеньйор єпископ ще й знаходив, чим почастивати його, завдяки суворій ошадливості Маглуар і розумному господарюванню сестри.

Одного дня – а він бу в у Діні вже місяців три – єпископ сказав:

– І все ж таки мені бракує коштів!

– Ще б пак! – вигукнула Маглуар. – Адже ви навіть не зажадали гроші, які має надати вам департамент для витрат на карету та роз'їзди по єпархії. Колишні єпископи корнстувалися цими грішми.

– Ага! – сказав Міріель. – Ви маєте слушність, пані Маглуар.

І він написав відповідне клопотання.

Через якийсь час його прохання було розглянуто, і генеральна рада проголосувала виділити річну суму в три тисячі франків, занісши її до такої статті витрат: «Асигнування панові єпископу на власний екіпаж, поштові карети і пастирські відвідини».

З цього приводу місцеві буржуа зчинили були неабиякий галас, звинувачуючи єпископа в жадібності.

Зате служниця Маглуар щиро зраділа.

– Оце добре, – сказала вона Батистіні. – Його превелебність спершу подбав про інших, настав час подумати й про себе. Свої благодіяння він уже впорядкував. Тепер маємо три тисячі ліврів на власні потреби. Нарешті! Того ж таки вечора єпископ написав і віддав сестрі ось яку пам'ятку: На м'ясний бульйон для лікарняних хворих... – тисяча п'ятсот. Та кинув

на нього камінням. Він посварився на них ціпком. Діти розбіглися, як горобці.

Він проходив проз в'язницю. Коло воріт висів дзвін. Він подзвонив. У віконце в брамі виглянув воротар.

— Пане воротарю, — сказав перехожий, здіймаючи шапку, — будь ласка, пустіть мене переночувати!

— В'язниця не корчма. Спершу нехай вас заарештують, а тоді вже й пустимо.

Віконце зачинилось. Перехожий пішов далі вздовж улиці, оточеної садами. В одному саду стояв невеличкий домочок. Подорожній заглянув у віконце. Серед кімнати стояв прибраний стіл. За столом сидів чоловік років сорока восьми з радісним обличчям і підкидав на колінах дитину. Поруч з ним сиділа ще зовсім молода жінка і годувала груддю другу дитину. Сміявся батько, сміялась дитина, мати усміхалася.

Який час перехожий милувався з цієї картини, потім легенько постукав у вікно.

Чоловік взяв лампу, підійшов до дверей і відчинив їх.

— Вибачте, добродію, — сказав перехожий. — Чи не дасте ви мені, за гроші, звичайно, чогось повечеряти і чи не пустили б мене переночувати отам у повітці, в саду? Я заплачу!

— Хто ви такий? — спитав хазяїн, — а чом ви не зайшли переночувати до корчми?

— Там нема місця.

— Ні, не може того бути! А були ви он в отій корчмі?

— Був.

— І що ж?

Перехожий відповів заникуючись:

— Хазяїн мене не пустив.

— А заходили ви туди, на улицю Шаффо?

— І туди мене не пустили.

Хазяїн оглянув подорожнього з голови до ніг і враз скрикнув:

— Невже це ви той чоловік?

Далі він одійшов назад, поставив лямпу на стіл і зняв із стіни рушницю:

— Геть відділя!

Двері зачинились, і перехожий почув, як закрипіли запори.

Він рушив далі. Він не пішов уже вздовж улиць, а пішов садами. В одному саду він натрапив на курінь і заліз у нього. В куріні було тепло і знайшлося трохи соломи. Розташувавшись на соломі, він лежав непорушно, відпочиваючи після важкої дороги. Коли це він почув, як біля нього щось загарчало. До куріня підійшов величезний пес і спинився біля входу.

Подорожній попав у собаче лігво.

Взявши ціпка і закриваючись ранцем, він вибрався з куреня. Перелізши через тин і опинившись знову на улиці, він промовив до себе:

— Мені гірше, ніж собаці!

Знесилившись зовсім, він ледве волочив ноги. Тепер він хотів як можна далі зайти від людей. Нарешті, зовсім, знемігшись, він приліг на кам'яну лавку біля якоїсь церкви. В цей час з церкви вийшла пристаркувата жінка. Вона побачила перехожого, що лежав на лавці, і наблизилась до нього.

— Що ви тут робите, друже мій? — спитала вона.

Він відповів грубо і злісно:

— Лаштуюсь спати!

— На цій лавці? — здивувалась жінка.

— Дев'ятнадцять років я спав на голих дошках, тепер лаштуюсь спати на голому камені.

— Чом же ви не заночували в корчмі?

— Бо в мене нема грошей.

— Ото, лишенько! а в мене лише чотири су! ¹⁾.

— Давайте, знадобиться!

— Вам же тут холодно, та й їсти ви, мабуть, хочете! Невже ніхто не пустив би вас і без грошей?

— Я стукав у всі двері.

— Та й що ж?

— Мене звідусіль прогнали.

— А стукали ви в оті он двері?

— Ні.

— Постукайте.

В тому домі, що показала жінка, жив місцевий єпископ з своєю старою сестрою та служницею. Він був дуже доброї душі чоловік, і його знали не тільки в цьому місці, а й далеко поза околицями про нього розповідали багато історій, виставляючи його як людину надзвичайної добродітності. Звався він Міріель.

В той вечір, коли саме він сідав з сестрою та служницею вечеряти, хтось сильно постукав у двері.

— Заходьте, — сказав єпископ.

Двері відчинились. В кімнату увійшов наш перехожий, не зачинивши за собою дверей. Огонь в каміні освітлював його всього. В його вигляді було щось похмуре і відразне. Жінки не встигли й охнути з переляку і сиділи, розкривши рота. Єпископ спокійно глянув на подорожнього. Він збирався спитати його, чого йому треба, але подорожній сперся на свій ціпок, подивився на старого єпископа і на двох жінок і голосно

¹⁾ Франк має 100 сантимів, одно су—5 сантимів, отже, 1 франк має 20 су.

промоєвив, не чекаючи, поки його будуть розпитувати:

— Отож, це я. Зовуть мене Жан Вальжан. Я каторжник. Мене звільнили чотири дні тому. Я в дорозі від самого сходу сонця. Мене вигнали з двох трактирів. Я зайшов до в'язниці проситися на ніч. Мене не пустили туди. Я шукав пристановища в собачім лігві, але й собака прогнав мене. Я ліг на кам'яній лаві біля церкви і думав уже на ній переночувати. Якась добродушна жінка показала мені на вашу хату і порадила попроситися до вас. Хто ви такі? Тут корчма? У мене є гроші, мій заробіток на каторзі за дев'ятнадцять років. Сто дев'ять франків і п'ятнадцять су. Я дуже стомився. Я голодний. Чи пустите ви мене на ніч? Я заплачу за все.

— Пані Маглуар, — звернувся єпископ до своєї служниці, — подайте миску й ложку для гостя.

Перехожий підійшов ближче до стола.

— Слухайте, — говорив він далі, — чи ви зрозуміли, що я сказав? Я каторжник, мене тільки що випустили з каторги. Ось мій паспорт, — ви бачете, він жовтий. З ним мене звідусіль вигонять. Хочете почути, що в ньому написано? Я вам прочитаю, я навчився читати на каторзі. Слухайте ж: «Жан Вальжан, звільнений каторжник... Прожив у каторзі 19 років, 5 років за крадіжку, 14 років за те, що намагався втекти чотири рази. Людина ця небезпечна». Ви чули, що про мене написано? Чи згодні ви погодувати мене й пустити переночувати?

— Пані Маглуар, — мовив єпископ, — постеліть чисте простирадло на ліжко для подорожніх. Сідайте, погрійтесь, — звернувся він до подорожнього.

Тепер перехожий зрозумів усе. Понуре обличчя його змінилось. Він промовив, здивований:

— То ви не вигоните мене, каторжника? Ви не кажете мені: геть відціль, собако! Мене нагодують? Мені дадуть постіль? Постіль! Вже дев'ятнадцять років я не спав на ліжку. Які ви сердешні люди! А втім, пане корчмарю, будьте спокійні, я за все заплачу. Адже ви — корчмар? Правда ж?

— Я священник, — відповів єпископ, — і це мій дім.

— Ви священник? — здивувався перехожий. — То ви чесний священник. Як же це я не зауважив, що на вас скуф'я? Це таке диво — побачити доброго священника! То ви не хочете ніяких грошей?

— Ні, — відповів священник, — нехай ваші гроші залишаться при вас. Скільки у вас грошей? Ви, здається, сказали, що сто дев'ять франків?

— Сто дев'ять франків і п'ятнадцять су.

— За який же час ви заробили ці гроші?

— За дев'ятнадцять років.

— За дев'ятнадцять років! — і єпископ глибоко зітхнув.

За кожним разом, коли єпископ звертався до подорожного, обличчя того прояснювалось.

— Паноче! — промовив він, — ви пустили мене до себе, посадовили за свій стіл, ви засвітили для мене свічки, та й я розказав вам, хто я такий і відкіля прийшов.

Єпископ легенько доторкнувся до його руки.

— Навіщо мені знати, як ви зветесь! Ви ще й не назвали себе, як я вже знав інше ваше ймення.

Перехожий спитав здивовано:

— Справді, ви знали, як мене звати?

— Так, — відповів єпископ, — ви мій брат.

— Паноче! — скрикнув перехожий, — я був такий голодний, коли заходив сюди, до вас, та ви такі добрі.

що я, далєбі не знаю... що я наче б то й не голодний вже.

Єпіскоп подивився на нього і промовив:

— Вам доводилось багато страждати.

— О! Червона куцина, ядро, прикуте до ноги, голі дошки замісто постелі, спека, холод, побої. Навіть коли я лежав хворий, з мене й тоді не зняли кайданів. Навіть собаці жити легше. Дев'ятнадцять років! Тепер мені сорок шість. Мені видали жовтий пашпорт. Оце і все.

Тимчасом служниця поставила вечерю. Єпіскоп посадовив гостя праворуч себе, а його сестра сіла ліворуч. Коли це єпіскоп зауважив:

— Здається, на цьому столі чогось не вистачає.

Справді, служниця поставила на стіл лише три звичайних прибори, а в домі єпіскопа був звичай, що коли вечеряв гість, то на стіл ставили всі шість срібних приборів. Це були найкоштовніші речі в цій скромній оселі, коли не згадати ще про срібні старовинні свічники, що були ще у єпіскопа.

Повечерявши, Жан Вальжан промовив:

— Паноче! вся ця страва — великі розкоші для мене, але повинен вам сказати, що навіть візники їдять краще, ніж ви.

Єпіскоп відповів:

— Вони більше мене втомлюються.

Єпіскоп після цього взяв з стола один срібний свічник, другий подав своєму гостеві і запросив його йти слідом за ним.

Проходячи повз спальню єпіскопа, перехожий заглядів, як служниця складала срібний посуд у шафу.

Постіль для подорожнього біліла чистими простирадлами та наволочками.

— Ну, — мовив єпіскоп, — спить собі гарненько. Завтра вранці ми вас напоїмо молоком від наших корів.

— Спасибі вам, паноче, — відповів гість.

Незабаром всі заснули в маленькій домі. Близько півночі Жан Вальжан прокинувся. Коли він лежав без сну, його охопили спомини. Пригадав він все своє життя.

Народився він в бідній селянській родині. Ще в дитинстві він осиротів і жив з сестрою, вдовою, в якій були маленькі діти. До двадцяти п'яти років працював він на цю родину. Коли рубали ліс, Жан Вальжан заробляв вісімнадцять су за день, а найчастіше доводилось заробляти ще менше. Одного разу, саме серед суворої зими, вся сім'я зосталась без хліба. Почалось голодування. Голодувало семеро малих дітей.

Якось увечері, пекар на церковному майдані почув, що хтось добивається крізь вікно до його пекарні. Він підбіг до вікна якраз своєчасно і побачив руку, що просунулась у вікно, крізь поламані ґрати. Рука, схопивши хліб, зникла. Пекар вибіг на вулицю і зчинив галас. Злодій, утікаючи, покинув хліб, та його все ж ввіймали. Рука його була закривавлена. Це був Жан Вальжан.

Трапилось це 1795 року. Жана Вальжана притягли до суду за крадіжку з проломом, вночі. У нього знайшли ще й рушницю, і це йому дуже пошкодило.

Його засудили на п'ять років на кагоргу. Коли йому заковували залізний нашийник, він не міг за сльозами й слова вимовити. Він лише бурмотів: «Я дореворуб, рубав дерева в Фаверолі». Потім, вмиваючись сльозами, він зводив праву свою руку і опускав

її сім раз все нижче й нижче, наче доторкуючись раз-по-раз до семи маленьких голівок. Цим давав він зрозуміти, що вкрав він для того, щоб нагодувати отих семеро маленьких діток.

Його послали в Тулон на каторгу. Там він перестав бути Жан Вальжаном. Тепер його звали номером 24601.

Що ж сталося з його сестрою? Як жили семеро діток? За дев'ятнадцять років каторги він забув і про сестру, і про дітей.

Коли проминуло чотири роки, Жан Вальжан спробував був утекти з каторги. Йому пощастило. Два дні пробув він на волі. А ввечері другого дня його вже впіймали. За той короткий час, що він проблукав, вільний, серед полів та в лісах, морський суд засудив його ще на три роки каторги. На шостий рік він знову спробував був утекти, та на цей раз уже нещасливо. Його знайшли, як він сховався під кілем недобудованого корабля, і коли його хотіли схопити, він оборонявся. За втечу і бунт його засудили ще на п'ять років. На десятому році він знову утік і знову його піймали і засудили ще на три роки. На тринадцятому році він пробув на волі лише чотири години і так само здобув три роки за цих чотири години волі. Так пробув він на каторзі дев'ятнадцять років. Його випустили в жовтні 1815 року.

На терезах правосуддя кара йому випала далеко більша, ніж його злочин. Жан Вальжан пішов на каторгу ридаючи, а повернувся байдужий; прийшов він туди повний одчаю, а вийшов похмурий. Із року в рік душа його черствіла поволі, але невпинно. Сухе серце не знає сліз. За дев'ятнадцять років він не зронив ні одної сльози

Він осудив людське суспільство, таке несправедливе до нього, а осудивши, зненавидів його.

Тепер він прокинувся тому, що не звик спати на ліжку. До того ж на каторзі він не звик довго спати і тепер він почував, що вже відпочив.

Він спробував був заснути, та вже не міг. І все те, що він передумував, лежачи без сну, всі спомини й картини пережитого, плуталися в його голові, та одна думка не давала йому спокою, думка про той срібний посуд, що служниця сховала в шафу. Він, добре запримітив шафу, зліва від дверей до столової.

Він вагався більше години. Пробило три години на міському соборі і ці удари ніби штовхнули його. Він устав, прислухався і підійшов до вікна. Обдивившись його, він повернувся до ліжка, щось вийняв із ранця і поклав його на ліжко. Потім він засунув черевки в кешеню, взяв на плечі ранець, надів на голову кашкета, ціпка поставив біля вікна і взяв у руки те, що лежало на ліжку. То був невеликий залізний ціпочок, загострений з одного кінця. Хто глянув би на нього вдень, то побачив би, що то був свічник для рудокопачів.

Навшпиньках він дійшов до дверей сумежної спальні і штовхнув їх. Двері подалися. Скрізь було тихо. Він штовхнув ще раз. Двері скрипнули.

Жан Вальжан здригнувся. Він спинився, боючись зрушити з місця. Та навкруги було тихо. Він увійшов у кімнату.

Враз він остовпів. Він стояв біля ліжка, дійшовши до нього швидче, ніж сподівався. Ледве видно було, як на ліжку спав єпископ.

Жан Вальжан довго вагався, стоячи на одному місці, потім швидко пройшов вздовж ліжка і кинувся

до шафи. Вона була незамкнена. Він відчинив її, і перше, що впало йому в око, був кошик із срібним посудом. Він узяв його, повернувся в кімнату, де спав, відчинив вікно, взяв цїпка, став ногою на виступину стїни, зліз у сад, переплигнув через стїну, мов той тигр, — і зник.

Ранком служниця побачила, що їх обікрадено і зчинила гармидер.

В цей час у двері щось постукало.

— Заходьте, — обїзвався єпіскоп.

На порозї стало четверо людей. Троє з них тримали четвертого. Це жандарми впїймали і привели Жана Вальжана.

Єпіскоп швидко підїшов до нього і промовив:

— Ну, от і ви! Я радий вас бачити. Я ж вам дав і свїчники. Вони теж срібні і коштують, мабуть, франків двїсті. Чом же ви не взяли їх разом з посудом?

— Виходить, що цей чоловік говорив правду? — спитав жандарм.

— Це так і є. Я подарував йому це срібло.

— Отже, його можна відпустити?

— Звичайно, — відповїв єпіскоп і знову звернувся до Жана Вальжана: — Друже мій, візьми свої свїчники, ось вони.

Він підїшов до камїна, взяв срібні свїчники і подав їх Жан Вальжановї.

Жан Вальжан тремтів увесь. Він автоматично взяв свїчники. Жандарми вийшли.

Тодї єпіскоп наблизився до Жана Вальжана і сказав йому:

— Не забувайте, ніколи не забувайте, що ви дали менї обїтницю — вжити ці гроші на те, щоб стати чесною людиною.

— Друже мій, візьми свої свічники...

Жан Вальжан стояв оторопівши. Він не пригадував, щоб коли давав єпископові таку обітницю. А єпископ вів далі:

— Брате мій, ви тепер належите не злу, а добру. Я вириваю вашу душу з безодні зла і чорних думок. Не забувайте своєї обітниці!

Жан Вальжан вибіг від єпископа, ніби за ним хтось гнався. Він вийшов за місто, на поля, і бродив там увесь ранок, не почувавши голоду, хоч він ще нічого й не їв. Таємна злість, невідомо проти кого, напосіла його. Часом в ньому зринало якесь зворушення, та він одразу ж притлумачував його.

Цілий день кружляв він полями, часом зворушений, то знову злостивий. І знову пригадувалось йому дитинство його і жахливі роки каторги.

Перед заходом сонця сидів він під кущем, недалеко від стежки, і враз почув пісеньку, що її співають мандрівні савояри¹.

Він повернув голову, і побачив, що до нього стежкою наближається хлопчина-савояр, років десяти. На співаючи пісеньку, він часом спинявся і бавився кількома монетами. Не помічаючи Жан Вальжана, він спинився біля куща й підкинув угору одну монету. Він не встиг впіймати її і вона покотилась до ніг Жан Вальжана. Жан Вальжан наступив на неї ногою. Хлопчик бачив, куди покотилась монета, підійшов до перехожого і спитав його:

— Ви не бачили моєї монети?

— Як тебе звати? — спитав Жан Вальжан.

— Меңе звати — малий Жерве!

— То йди собі геть! — сказав Жан Вальжан.

¹) Савояри- мандрівні музики.

Та хлопчик не одходив і все просив віддати йому його монету.

Жан Вальжан дивився вниз і ніби й не чув нічого. Тоді хлопчина вхопив його за одержу і став тягти його, щоб зрушити з місця і щоб він оступився звідти, де під ногою лежала дрібна монета.

Здавалось, Жан Вальжан нічого не чув і не бачив. Коли це він здивовано глянув на хлопчика, простяг руку за цїпком і крикнув:

— Хто ти такий?

— Це я, дядя, малий Жерве! Віддайте мені, будь ласка, мої сорок су! Приберіть вашу ногу, дядя, будь ласка!

— Ага, то це ти? — скрикнув Жан Вальжан. — А ну, геть відцїль!

Хлопчик злякався і кинувся тікати, не наслідуючись ні оглянутись, ні крикнути. А відбігши далеко, він спинився й почав плакати. Замислений Жан Вальжан хоч і чув цей плач, але не зрушився з місця. Так просидів він довгенько. Хлопчик уже зник. Враз він здригнувся. Ніби тільки тепер він побачив срібну монету.

— Що це таке? — промовив він сам до себе. А!.. — враз схопився він і побіг доганяти хлопчика. Та кругом нікого вже не видно було. Тоді він почав гукати:

— Малий Жерве! Гей, малий Жерве!

Ніхто не обізвався. Навколо було безлюдно й темно. Заходила темна ніч. Повіяв холодний вітер. Кущі затріпотіли.

Він пішов далі. Потім почав бігти, часом спиняючись, і все гукав серед мертвої тиші:

— Малий Жерве! Гей, малий Жерве!

Нарешті він дійшов до такого місця, де сходились три стежки, і спинився. Тут, знесилений, упав він на великий камінь і простогнав:

— Ох, яка я падлюка!

Серце йому розривалось і він заплакав. Це були перші сльози за дев'ятнадцять років.

Довго плакав Жан Вальжан. Плакав він гарячими сльозами; він плакав, як ото плачуть безсилі жінки, як плаче ображена дитина. А поки він плакав, душа його все прояснювалась, ніби її освітлював якийсь світ, світ надзвичайний, радісний і в той же час страшний. Він знову пригадав усе своє життя, таке страшне і сповнене муки, він придивлявся до своєї душі і побачив, яка вона огидна була.

Чи довго плакав він? Що зробив він, переставши плакати? Куди він пішов? Про це ніхто нічого не знає. Лише коли вночі повз будинок єпископа проїздив фурман диліжансу, повертаючись з міста, він бачив, як коло дверей єпископа Міріеля якась людина стояла навколішках і ніби плакала.

II.

ДОБРОДІЙ МАДЕЛЕН.

Недалеко від Парижу, в містечку Монфермель, стояла звичайна собі корчомка. Хазяїн її, на прізвище Тенардьє, був колись сержантом у французькому війську. Він часто любив згадати й похвалитись, як він врятував від смерти одного офіцера. На спомин про цю подію він до своєї корчомки прибив замісто вивіски цілу картину. На ній було змальовано, як солдат серед крові й диму несе на собі пораненого офіцера; на золотому тлі були намальовані срібні зірки; внизу можна було прочитати підпис: «Сержант під Ватерлоо».

Корчмар Тенардьє був жонатий і мав двох дітей, дівчаток. Одного разу дівчатка гойдалися на гойдалці, а мати сиділа на порозі корчомки і милувалася з них. Дівчатка були гарно зодягнені, веселі, гарні на вроду. Мати співала якусь пісеньку і все не зводила з них очей. Коли це позад неї хтось промовив:

— Які чарівні ваші дітки!

Вона оглянулась і побачила жінку з дитиною на руках. Жінка та була сумна і виснажена. Найсуворіші люди добрішають, коли хвалять їхніх дітей. Мати двох дівчаток подякувала подорожній і запросила її посидіти на лаві біля дверей. Вони розговорились.

Подорожня жінка розповіла про своє життя. Вона була робітниця. Чоловік її помер в Парижі. Вона не

могла знайти роботи і йде шукати її на батьківщину. Розповідаючи про дитину, вона ніжно пригорнула її й поцілувала. Дитина прокинулася, розплющила свої сині очі й засміялась. Побачивши двох дівчаток на гойдалці, дитина задивилася на них. Тоді хазяйка Тенардье зсадила своїх дітей з гойдалки і сказала:

— Грайтеся всі разом.

За короткий час діти вже бавилися вкупі, риючись в землі і притулившись одно до одного голівками.

— Гляньте но, — сказала мати Тенардье. — Можна подумати, що це три сестрички.

Ці слова схвилювали другу жінку. Вона схопила руку Тенардье і схвильовано промовила:

— Залишіть у себе мою дитину!

Тенардье здивувалась, а перехожа жінка говорила далі:

— З дитиною, бачите, я не так швидко знайду роботу. Коли я побачила ваших дітей, таких чистеньких, гарненьких і радісних, я подумала про себе: ось добра мати! Це було б так гарно: три сестри! Візьміть мою дитину, я незабаром повернусь. Я буду платити вам шість франків на місяць.

З корчомки обізався чоловічий голос:

— Сім франків і ні одного су менше! І треба заплатити за шість місяців наперед.

— Гаразд, — відповіла подорожня.

— І п'ятнадцять франків на перші видатки, — додав голос з корчми.

На тому й погодились. Мати переночувала в корчмі, заплатила гроші за дитину і рушила далі.

Тоді добродій Тенардье зауважив:

— Цими грішми я заплачу за вексель, бо завтра йому кінчається термін.

Так в його домі з'явилася третя дівчина, що звалася Козетта. Мати її, розповідаючи про себе, не всю сказала правду. У неї не було чоловіка. Один паризький студент звів її з розуму, прожив з нею, поки вона йому не надокучила, і коли в неї народилася дитина, покинув її. Після цього Фантина — так її звали — пішла шукати щастя по світу.

Коли б вона знала, що подружжя Тенардьє були люди недобрі, вона не покинула б у них своєї дитини. Та що ж мала вона робити: з дитиною їй таки й справді важко було б знайти роботу.

Одержавши гроші від Фантини, Тенардьє викупив свого векселя. Та вже через місяць у нього знову не вистачало грошей. Тоді він продав речі, що їх залишила мати для Козетти, і дівчина стала ходити зовсім обідрана. Годували її трохи краще, ніж собаку, і гірше, ніж кішку. Та тільки й друзів було у неї, що кішка та собака. З ними вона й їла з дерев'яної миски, з якої годували цих тварин.

А потім Тенардьє почав вимагати від Фантини вже не шість франків на місяць, а дванадцять. Мати, якій писали, що її дитині живеться дуже добре, стала присилати по дванадцять франків.

Мати Тенардьє так само любила своїх дівчаток, але зненавиділа чужу дитину. Так проминув рік і другий. Козетта підросла і стала в домі за наймичку. В цей час їй було лише п'ять років.

Вона була така страшна й змарніла, що коли б мати її повернулась до Монфермелью, вона не впізнала б своєї дитини.

Люди прозвали її «Жайворонком». Та вона й справді нагадувала цю маленьку пташину, бо завжди тремтіла з переляку, першою прокидалась і вставала

вранці, коли всі ще спали і в містечку й дома, першою з'являлася і на улиці, і на полі.

Тільки цей бідний жайворонок ніколи не співав!

Що ж сталося з її матір'ю? Де вона була і що робила?

Залишивши свою маленьку Козетту в домі Тенардье, вона пішла далі і дійшла до Монтрейля.

Діялось це в 1818 році. Років за два перед тим в цій місцевості відбувся промисловий переворот. Монтрейль віддавна уславився своїми шкляними виробами для прикрас — намистами, браслетами, аграмантом, бісерами, тощо. Якийсь невідомий нікому чоловік, оселившись в цьому місті, винайшов спосіб замінити гуму на клей і закріплювати браслети дротом. Цей ніби незначний винахід спричинився до швидкого зростання цієї промисловости. Винахід здешевив матеріял, а це здешевлення збільшило заробітню платню і знизило ціну на вироби.

Проминуло яких три роки і винахідник і сам багатів і разом з тим своїм винаходом збільшив добробут околиці. Ніхто не знав, хто він такий, відкіля прийшов і що він робив раніш. Говорили, що він прийшов сюди з дуже незначним капіталом: він мав яку сотню-дві франків, не більше.

Того дня, як він з'явився на вулицях Монтрейля з ранцем за плечима і з ціпком в руці, загорілась міська ратуша. Невідомий кинувся в огонь і врятував, ризикуючи життям, з огню двох дітей жандармського полковника. Дякуючи цьому випадкові, ніхто не спитав його пашпорта. Пізніше довідались, що він звався Маделен. На вигляд йому було років п'ятдесят.

Він був завжди заклопотаний і до всх добрий. Кожна людина могла завжди прийти до нього і була

певна, що знайде у нього і роботу і шматок хліба. Старий Маделен від всіх вимагав лише одного: чесности.

Здавалось, що він дуже мало дбав про себе, а все більше про інших. Стало відомо, що в банку він має шістсот тридцять тисяч франків, але раніш ніж зберегти цю суму, він більше мільйона роздав для міських потреб і на бідних. Він підтримував грошима лікарні, школи, каси для хворих робітників тощо.

Коли він лише починав свою корисну діяльність, знаходились люди, що говорили про нього: «Цей шахрай хоче забагатіти». Потім, коли всі вже побачили, що він збагачує околицю і дбає про всіх бідних людей більше, ніж про себе, ті самі потріпувачі стали вже говорити: «Він хоче слави здобути».

Через деякий час пішла чутка, що з наказу короля Маделена призначено на мера ¹⁾ міста Монтрейля. Населення дуже схвилювалося. Чутка справдилася. Через кілька днів в урядовій газеті було оголошено про це призначення. На другий день Маделен відмовився від посади мера.

Того ж року вироби із скла, поліпшені винаходами Маделена, були на промисловій виставці. За ці вироби король винагородив Маделена орденом Почесного Легіону ²⁾.

В місті знову хвилювання: «Ага! виходить, він хотів одержати ордена!» кричали всі. Маделен відмовився і від ордену.

Справді, це була загадкова людина! Тоді всі вирішили: «Це, напевне, якийсь авантюрист».

¹⁾ Мер — міський голова.

²⁾ Орден Почесного Легіону — орден у Франції, що видавався за військові і цивільні заслуги.

В 1820 році, через п'ять років після того, як він оселився в Монтрейлі, король знову призначив його на посаду мера. Маделен і цього разу відмовився, та всі старшини прийшли просити його, а разом з ними набилося повна улица бідняцького населення міста, що почали благувати його не відмовлятися. Тоді Маделен дав свою згоду і став мером міста Монтрейля.

Одного дня в газетах з'явилася звістка про смерть єпископа Міріеля. Маделен на другий день після цього з'явився весь у чорному, а на його брилі була приколота чорна стрічка на знак жалоби. Це збільшило повагу до нього серед аристократичного населення міста, бо всі почали гадати, що покійний єпископ був родич Маделена. Але всякі брехні про нього не переставали снуватися в місті. За ним примічали багато дивних і незрозумілих речей. Наприклад, коли в місті з'явилися савояри, Маделен кликав їх до себе, розпитував, як їх звати і давав їм грошей. Маленькі савояри, прочувши про це, частенько одвідували місто Монтрейль.

Через деякий час всякі вигадки про Маделена зникли. До нього починають ставитись з повагою. До нього приїздили за порадою зо всіх околиць. Часто він мирив ворогів, розв'язував суперечки, і всі охоче приставали на його рішення. Здавалось, що в його душі розкрита книга загальнолюдського права. Це через якийсь час у нього в місті не було ні одного ворога.

Лише один чоловік не хотів поважати Маделена. Цього чоловіка звали Жавер і він служив у поліції.

Народився він у в'язниці. Мати його була ворожкою, а батько — каторжанином. Зростаючи і придивляючись до життя й людей, він побачив, що йому

немає місця серед суспільства. Він прийшов до висновку, що це суспільство приймає до себе лише таких людей, що на нього нападають, або тих, що його захищають. Він вибрав останнє і поступив у поліцію. Йому пощастило в сорок років уже бути інспектором поліції.

Йому властиві були лише такі почуття: повага до начальства і зненависть до непокірних. В цих почуттях він не знав ніякої міри і доводив їх до надзвичайних крайнощів. Горе було тому, хто попадеться в його руки! Він без вагання покарав би рідного батька, коли б він переступив закон. Мета його життя полягала у виконанні свого обов'язку.

Цей Жавер почав скрізь довідуватись та винюхувати, щоб дізнатись про минуле мера Маделена. Дещо він уже знав, та його дуже збивало самовладання і доброзичливість, що їх виявляв Маделен у стосунках з ним. Та він увесь час стежив за Маделеном, а один випадок особливо збільшив його підозрілість.

Якось на улиці перекинувся повоз із вантажем. Падаючи, коняка переломила собі дві ноги і не могла встати, а хурщик—дід Фошелеван потрапив під повоз, що всією вагою своєю надавив на груди нещасного діда. Збіглися люди, та ніяк не могли врятувати старого з-під повозу. Звільнити його можна було лише тоді, коли б підняти повоза, а щоб зробити це, треба було підлізти під нього. Жавер, що проходив повз місце події, послав за важницею, щоб підважити повоза.

Саме в цей час підійшов і Маделен.

— Рятуйте! — крикнув з-під повозу Фошелеван.

Маделен звернувся до присутніх:

— Чи є у вас важниця?

— За нею побігли.

— Чи швидко її принесуть?

— За чверть години.

— Не можна чекати чверти години, — сказав Маделен. — Слухайте, під повозом є досить місця, щоб хтось один підліз туди і підняв його на собі. Лише на півхвилини зусилля і ми врятуємо нещасного. Чи є між вами така відважна людина? П'ять золотих даю в нагороду.

Ніхто не зрушив з місця.

— Десять золотих!

Присутні спустили очі додолу. Хтось сказав:

— Та яку ж для цього треба мати силу! Ніхто не хоче, щоб його роздавило.

— Двадцять золотих! — вигукнув Маделен.

— Тут не про гроші ходить, — обізвався хтось позад нього, — треба бути велетнем, щоб підняти на собі таку вагу.

Маделен оглянувся і побачив Жавера.

— Пане Маделене, — говорив далі Жавер, — я знаю лише одного чоловіка, що міг би зробити те, що ви кажете. Цей чоловік був каторжник. Каторжник з Тулонської в'язниці.

Маделен ізблід.

А повоз все більше вгрузав у болото і дід Фошелеван ще більше почав стогнати. Ніхто йому не допомагав. Жавер знову повторив:

— Лише один чоловік міг би це зробити. Це — колишній Тулонський каторжник...

Маделен підвів голову і побачив гострий погляд Жаверів, що стежив за кожним його рухом.

Не мовивши нічого, Маделен став на коліна і підліз під повоза так швидко, що ніхто не встиг і скрикнути.

Настала хвилина страшного чекання. Всі дивилися на Маделена, що лежав пластівнем на животі і намагався наблизити лікті до колін, щоб підняти на спині повоза.

Всі затаїли дух. Коли це величезний повоз здригнувся і почав повільно підійматись. Хрипкий голос з-під повозу крикнув:

— Швидше, помагайте! — Це Маделен напружував останні свої сили.

Всі кинулися до повозу і двадцять дужих рук підняли його.

Діда Фошелевана було врятовано.

Маделен, увесь в болоті, спітнілий і мов смерть блідий, звівся на ноги. На лиці його було страждання і в той же час велика радість. Він спокійно дивився на Жавера. Той пронизував його очима.

Старого Фошелевана відвезли до лікарні. Він пошкодив собі коліно і назавжди окривів. Повоза його було розбито, коняка здохла. В лікарні він одержав записку від Маделена: «Я купую у вас повоза і коняку». Разом з запискою було прислано тисячу франків. А коли старий Фошелеван зовсім видужав, Маделен допоміг йому стати за садівника в одному паризькому монастирі.

Всі ці події трапилися якраз тоді, коли до Монтрейлю прийшла Фантина. Їй пощастило стати на роботу на фабриці, що належала Маделенові. Здавалося, що все складалось на добре. Хоч і важкою працею, але все ж вона заробляла стільки, щоб посилати гроші Тенардьє за виховання Козетти і сяк-так самій прожити. Та в Монтрейлі знайшлися люди, що почали стежити за нею і всяк її оббріхувати. Знайшлися там і такі тіточки, що навіть поїхали до Монфермеля.

знайшли там Тенардьє і про все розпитались і на власні очі побачили дитину. Так справдились чутки, що у Фантини була позашлюбна дитина. Не могли цього простити Фантині оті високоморальні тіточки та кумасі. Вони так почали знущатись з неї, що злощасна Фантина не знала, куди їй подітись. Врешті її звільнили з фабрики і навіть сам мер міста наказав їй покинути Монтрейль. Саме в цей час Тенардьє написав Фантині листа, в якому вимагав, щоб вона платила більше за виховання своєї Козетти.

Так Фантина опинилась на улиці, без грошей і без роботи, саме наприкінці зими.

Тим часом Тенардьє, не одержуючи від неї грошей, увесь час не давав їй спокою своїми листами. Одного разу він написав їй, що маленька Козетта ходить майже гола в цю зимову пору. Скільки сліз пролила вона над цим листом! Увечері вона пішла до цилюрника і вийняла гребінь з кіс. Злотисті коси розсипались майже до колін.

— Які чудові коси! — скрикнув цилюрник.

— Скільки ви дасте за них? — спитала вона.

— Десять франків.

— Ну, то одріжте їх собі, — сказала Фантина.

За ці гроші вона купила теплу одєжу своїй дочці і надіслала її Тенардьє.

Тенардьє чекав грошей, а не одєжі для Козетти, і тому він страшенно розлютився і віддав одєжу своїй старшій дочці. А бідний жайворонок так і ходив обідраний, мерзучи від холоду.

Після того, як Фантину вигнали з фабрики і сам мер Маделен наказав їй залишити місто, вона зненавиділа Маделена і лише одного його обвинувачувала за всі свої нещастя.

Вона нігде не могла знайти ніякого заробітку і билася як риба об лід, та нічого не помагало. А страшні листи від Тенардьє сипалися, як той сніг, на її голову. Кожного разу він вимагав усе більше та більше грошей. Фантина продала вже все, що в неї було. Вона продала навіть два передніх зуби якомусь зубному лікареві, що проїздив через Монтрейль.

Тепер вона постаріла років на десять і стала негарна, без передніх зубів і в чіпці на стриженій голові.

Нарешті Тенардьє надсилає загрозливу вимогу Фантині, щоб вона прислала йому сто франків, що їх вона ніби йому завинила. Фантина ясно уявляла собі, що коли вона не пошле ста франків, Тенардьє вижене Козетту на вулицю і вона, звичайно, загине від холоду й голоду. Але де їх роздобути, отих сто франків, коли нема змоги заробити навіть сто су за день!

— Ну, що ж поробиш, — вирішила вона, — продамо останнє.

Так нещасна Фантина стала повією.

Одного вечора Фантина похожала коло освітленої корчми. Якийсь ферт, коли вона проходила повз нього, штовхнув її. Вона не звернула на це уваги. Коли вона вдруге проходила повз нього, він образив її словом. Вона промовчала. Тоді фертик, роздратований такою неуважністю, скориставшись моментом, коли вона повернулася до нього спиною, підкрався до неї, вхопив снігу і швидко засунув його їй за одержу, між голі лопатки. Дівчина скрикнула від несподіванки, повернулася, кинулася на мерзотника і, мов розгнівана пантера, вп'ялася йому кігтями в обличчя. Біля них швидко збився натовп. Ферт відбивався від Фантини, жінка біла його кулаками, штовхала ногами, налітала на нього, розпатлана, беззуба, синя від люті, страшна.

Коли це з натовпу вийшов високий чоловік і промовив до Фантини:

— Іди за мною!

Фантина оглянулася. Перед нею стояв інспектор поліції Жавер.

Вони прийшли до поліції і Жавер почав складати протокола про те, як Фантина на вулиці образила порядного громадянина. Скінчивши писати, він глянув на Фантину, що стояла і тремтіла в кутку, і промовив:

— Ти посидиш у в'язниці шість місяців.

Сердешна здригнулася:

— Шість місяців у в'язниці! А що ж буде з Козеттою, з моєю дочкою!

Вона впала на коліна і так, не встаючи з колін, поповзла до інспектора і припала до його ніг:

— Пане Жавере! я не винна! той пан засунув мені снігу за одержу, на голе тіло. Я не винна. Я тоді розсердилась. Де він, той пан? Я буду благодати його, щоб він вибачив мені. Пане Жавере, згляньтесь! У мене є дочка — Козетта. Що з нею буде?

— Ну, досить! — перебив Жавер. — Шість місяців у в'язниці. І сам господь бог не в силі змінити цього присуду.

Фантина впала на кам'яну підлогу і простогнала:

— Змилуйтесь!

Салдати схопили її за руки.

В цей момент якийсь чоловік підійшов до них і промовив:

— Спиніться!

Жавер оглянувся і побачив Маделена:

— Пробачте, пане мер...

Ніхто не помітив, як він увійшов у приміщення і бачив і чув усе, що там відбувалось. Коли Фантина

почула Жаверові слова, вона обернулась, відштовхнула солдатів, підбігла до Маделена і крикнула:

— А, це ти, пане мер!

Вона зареготала і плюнула йому в обличчя.

Маделен утерся і промовив:

— Інспекторе Жавере, випустіть цю жінку.

Жаверові здалося, що він починає божеволіти. Бачити на власні очі, як оця повія плює в обличчя мерові, — це було таке страшне видовисько, що нічого страшнішого він не міг собі й уявити. Разом з тим його вразила думка про те, що це за людина, цей мер, що не ображається, коли йому плюють в обличчя. Він стояв, остовпівши, не в силі вимовити й слова.

Фантина озиралася, мов божевільна, бурмочучи сама до себе:

— Випустити! Випустити мене! Я не сидітиму шість місяців? Хто це сказав? Ні, це мені так здалося. Невже це сказав цей мерзенний мер? Ні, це сказали ви, мій добрий пане Жавере, ви звеліли випустити мене! Будь ласка, слухайте, я вам все розкажу. Це він, оцей огидний мер, довів мене до цього. Він вигнав мене на вулицю. Йому набрехали на мене. Вигнати бідну жінку, що так сумлінно працювала! Лише після цього я стала повією. Та в мене є дочка, і ради неї я піду на все.

Потім вона звернулась до солдатів:

— Ви бачили, як я плюнула йому межі очі? Ах, старий негіднику! Ти прийшов сюди налякати мене? Я не боюсь тебе. Я боюсь лише пана Жавера...

Фантина вже не плакала, мова її стала вже лагідна.

— Друзі мої, — звернулася вона до солдатів, — ви чуєте, пан інспектор звелів випустити мене на волю?

Солдати випустили її.

— Сержанте, — гукнув Жавер, — хто дозволив вам випустити її?

— Я, — відповів мер Маделен.

— Пане мер, цього не можна зробити. Вона образила громадянина.

— Інспекторе Жавере, я все бачив, як воно було. Справедливо було б арештувати того громадянина, а не цю жінку.

Жавер відповів:

— Але вона образила і пана мера.

— Вона образила мене, а не вас, і я як схочу, так і зроблю.

— Пробачте, пане мер, вона образила не вас, а правосуддя. Мій обов'язок велить мені посадити цю жінку на шість місяців у в'язницю.

Тоді мер Маделен відповів коротко:

— Слухайте, що я вам скажу. Ця жінка не просидить у в'язниці ні одного дня. І йдіть собі геть!

На цю образу Жавер і оком не моргнув. Він низько вклонився мерові і вийшов з камери.

Тоді Маделен звернувся до Фантини і став говорити повільно, перемагаючи сльози, яких він ніби стидався:

— Я не знав, що вас прогнали з фабрики. Чому ви не звернулись просто до мене. Я дам вам грошей, я привезу сюди вашу дитину. Ви будете жити тут, чи в Парижі, де схочете. Я подбаю про вас і про вашу дочку. Я вірю, що ви знову станете чесною жінкою.

Це щастя, що впало на Фантину, пригнітило її. Козетта буде з нею! Це страшне життя минеться! Вона буде жити вільна, щаслива, жити вкупі з дочкою! Вона дивилася на цього чоловіка і не вірила своїм

— Я привезу¹сюди вашу дитину...

очам. Вона слухала його мову і ридала від щастя. Ноги її підігнулись і вона впала навколішки перед Маделеном і зомліла.

Її перенесли до лікарні, що містилась в домі мера.

Маделен тієї ж ночі написав листа до Тенардьє. Фантина була винна йому сто франків, а він послав йому триста і просив негайно привезти дівчину до Монтрейлю, де мати її лежала хвора і хоче побачити свою дитину.

Тенардьє дуже здивувався. Він сказав до своєї жінки:

— Нам не слід випускати цієї дівчини з рук. Мабуть, якийсь багатій закохався в матір цієї посміттюхи.

І він, у відповідь на листа, послав рахунок на п'ятсот франків. А коли одержав і цю суму, то скрикнув від радості:

— З нами бог! Ми ні за що не повинні випустити з рук Козетти.

А Фантина все не видужувала. Вона все ще лежала в лікарні. Вона жила одною лише надією побачити свою Козетту.

Якось Маделен сказав їй:

— Я пошлю когось за Козеттою, або й сам поїду.

Він склав до Тенардьє такого листа і дав його підписати Фантині:

«Пане Тенардьє! Віддайте посланцеві Козетту. Вам повернуть всі ваші дрібні витрати.

З пошаною до вас

Фантина».

Саме в цей час трапилась важлива подія.

III.

ЖАВЕР СПРАВЛЯЄ ПЕРЕМОГУ.

Одного ранку Маделен працював у себе в кабінеті, прочитуючи та підписуючи невідкладні справи, на той випадок, коли б йому довелося їхати до Монфермелю забрати Козетту. Коли це йому сказали, що інспектор поліції Жавер хоче з ним поговорити. Від цього імени Маделенові стало важко на серці, але він відповів.

— Нехай заїде.

Мер не поворухнувся, коли Жавер зайшов у кімнату. Він сидів спиною до нього. Жавер уклонився, але Маделен і не глянув на нього, все не відриваючись від своїх паперів.

Жавер ступив кілька кроків і спинився, не порушуючи мовчанки.

Нарешті мер поклав перо і спитався:

— Ну, що там трапилось, Жавере?

Жавер помовчав, ніби щось обмірковуючи, потім сумно й урочисто промовив:

— Трапився важливий злочин, пане мер.

— Який злочин?

— Нижчий урядовець попустився образити представника вищої влади. З службового обов'язку я прийшов сказати вам про це.

— Хто ж цей урядовець?

— Це я! — відповів Жавер.

— А хто ж той представник влади, що ви його образили?

— Це ви, пане мер.

Маделен підвівся, а Жавер говорив далі, спустивши очі в землю:

— Пане мер, я прийшов сюди, щоб просити вас написати про моє звільнення. Я міг би й сам подати таку заяву, але ви мусите сами прогнати мене з посади.

Трохи помовчавши, він додав:

— Пане мер, шість тижнів тому, після отого випадку з Фантиною, я був дуже лютий на вас і тому послав доноса на вас до головної поліційної управи в Парижі.

Маделен, що сміявся так само рідко коли, як і Жавер, не втримався на цей раз і засміявся:

— Ви донесли, що мер не поважає поліції?

— Ні, я написав, що мер — колишній каторжник.

Мер побілів, як крейда, а Жавер говорив далі:

— Так мені здавалось. Деяка подібність, деякі відомости. Пригода з дідом Фошелезаном, що виявила вашу велику фізичну силу. Всякі дурниці лізли мені в голову. Словом, я гадав, що ви не хто інший, як Жан Вальжан.

— Як? Що ви сказали?

— Жан Вальжан. Це каторжник, що я бачив його двадцять років тому, коли я був доглядачем Тулонської в'язниці. Якщо я не помиляюсь, цей Жан Вальжан, вийшовши з каторги, обікрав одного єпископа і ограбував на битім шляху хлопчика савояра. Вже вісім років не знаходять цього каторжника. От я й подумав собі... Врешті, про свої здогади я написав до поліційної управи.

Маделен уже сидів спокійно, перегортаючи папери і байдужним тоном запитав:

— Що ж вам відповіли з Парижу?

— Що я збожеволів.

— Ну, та й що?

— Це справедливо сказано. Я й сам побачив, що я помилився, бо Жана Вальжана вже впіймали.

Лист паперу, що його тримав Маделен, вислизнув з його рук: він повернув голову до Жавера і промовив з особливим, незрозумілим виразом:

— А-а?

— Ось як воно було, — казав далі Жавер. — В тій окрузі, відкіль походить цей каторжник, жив якийсь дід Шанматьє. Це був собі жебрак. Ніхто не звертав на нього уваги. Цієї осені його впіймали, як він крав яблука. Його посадили до в'язниці. В цій самій в'язниці сидів колишній каторжник Бреве. Як тільки привезли туди старого Шанматьє, Бреве, побачивши його, сказав: «О! та я знаю цього чоловіка! Це ж каторжник Жан Вальжан!» Почали дошукуватись. Виявилось, що у старого Шанматьє і в Жан Вальжана мати звалася Матьє, і що він так само, як і Жан Вальжан, був до каторги дереворубом в Фаверолі. Словом, і Шанматьє і Жан Вальжан — це одна людина. І от коли я написав, що знайшов Жан Вальжана, мені відповіли, що справжній Жан Вальжан уже давно сидить у в'язниці. Ви можете уявити собі, пане мер, моє здивування. Я знову пишу до судового слідчого. Мене викликають і показують мені цього Шанматьє.

— Ну, й що ж? — перебив його Маделен.

— Що правда, то правда. Той чоловік, безперечно, є Жан Вальжан. Я впізнав його.

Маделен промовив ледве чутно:

— Ви певні в цьому?

Жавер усміхнувся:

— Тепер, коли я побачив справжнього Жан Вальжана, я й сам не розумію, як я міг запідозрювати іншу людину.

— А що каже сам злочинець?

— Та він все стоїть на своєму: я Шанмат'є та й годі! Та вже нічого йому не допоможе. Його впізнало троє каторжників. Тепер його судитимуть в Аррасі, в окружнім суді. Мене викликають за свідка.

— Чи довго тягтиметься суд? — спитав Маделен.

— Один день, не довше. Я повернуся, як тільки подам свої свідчення.

Маделен подав знак, що Жавер може йти.

— Пане мер, — промовив той.

— Чого вам ще треба? — спитав Маделен.

— Ви мусите мене звільнити.

Маделен підвівся.

— Жавере, ви заслуговуєте нагороди. Я хочу, щоб ви залишились на своїй посаді, — і він простяг руку Жаверові.

Жавер відступив на кілька кроків і мовив майже суворо:

— Пробачте, пане мер, та це неможливо. Мер не може подати руки шпигунові. Так, шпигунові, бо я принизив своє звання.

Він низько вклонився і пішов до дверей. На порозі він обернувся і, дивлячись униз, додав:

— Я буду виконувати свої обов'язки, поки ви не знайдете мені замісника.

Він вийшов.

Про дальші події не все знали мешканці Монтрейля, але й те, що вони знали, глибоко вразило всіх.

Того дня, як Жавер був у Маделена, той, як і щодня, пішов одвідати Фантину. Фантина була в сильній гарячці. Коли Маделен підійшов до неї, вона спитала його:

— Як Козетта?

— Вона незабаром приїде, — відповів Маделен.

Цього разу він посидів коло неї не півгодини, як завжди, а цілу годину. Кілька раз він нагадував сестри-жалібниці, щоб вона гарно доглядала Фантину. Він був сумний і хмурий, бо лікар сказав йому, що Фантині зосталось дуже мало жити на світі.

Увечері Маделен пішов до фламандця Скофлера, і найняв у нього екіпажа, умовившись, що він буде готовий в дорогу о четвертій годині ранку.

Прийшовши додому, він замкнув за собою двері, погасив свічку і ліг заснути. Та спати йому не довелося.

Наш читач уже, мабуть, догадався, що Маделен був не хто інший, як сам Жан Вальжан. Після пригоди з малим савояром він став зовсім іншою людиною. Те, чого йому бажав єпископ, здійснилося. Жан Вальжан переродився.

Йому пощастило схватись і продати єпископове срібло. Він залишив собі на спомин лише два свічники. Переходячи з міста до міста, він обійшов усю Францію і прийшов до Монтрейля, де йому пощастило натрапити на винахід, що про нього ми вже згадували. Він здійснив свій намір і досяг такого стану, що йому вже не загрожувало, що його впізнають. Він був щасливий, почувуючи, що новим своїм життям він знищує важке минуле і що сумління його заспокоюється.

Під час останньої розмови з Жавером він відчув, як сумління почало краяти йому серце. Він вирішив

був одразу ж поїхати до Шанматъє, визволити його з в'язниці і самому сісти на його місце. Згадка про в'язницю так боляче вразила його, ніби хтось гострим ножом шматував йому серце. Він вжахнувся свого наміру і переборов його, сказавши собі: «А втім ще побачимо!» В такому настрої пробув він цілий день. Він не мав якогось певного пляну, якогось рішення; він і сам не міг нічого сказати про себе, крім того, що на нього впало так несподівано тяжке нещастя. На всякий випадок, він все ж замовив екіпажа, щоб поїхати до Аррасу, бути на суді й почути, чим він кінчиться.

Так і день проминув. Ось він уже замкнувся в своїй кімнаті, на самоті з своїми думками. Ще й досі не знав він, що йому робити і відчував лише смертельний жах.

Голова йому горіла, як в огні. Нічим було дихати. Він підійшов до вікна і відчинив його. На небі не видно було ні одної зірочки. Він повернувся до столу і сів біля нього.

А час поволі спливав.

Маделен почував себе так, ніби він сидить над безоднею і та безодня — це його власне сумління. Він повинен їхати до Аррасу і назвати себе перед судом. Він ясно бачив перед собою свій обов'язок, ніби хтось написав його на стіні огненними літерами: «Иди! Назови себе».

— Ну, що ж! — промовив він сам до себе. — Так мусить бути, я повинен виконати свій обов'язок, врятувати ту людину!

Враз він згадав про Фантину:

— А що ж буде з цією нещасною жінкою, що залишилася сама на світі?

Ця згадка внесла новий світ і нові сутінки в його душу.

Він скрикнув:

— Що ж це я! Я ж думав лише про одного себе. А треба ж подумати й про других. Ну, добре, я назову себе, Шанматьє випустять на волю. Мене пошлють на каторгу. А що ж буде тоді тут, де я дав заробіток тисячам жінок, чоловіків, дідів? Піду я, — і все зруйнується, і знову запанують злидні. А до того ж і ця Фантина... Коли мене не буде, хто подбає про неї? Фантина помре. Що станеться з її дитиною?

Якийсь час він вагався, потім спокійно відповів сам собі:

— Той чоловік піде на каторгу! Ну, то що з того? Хіба він не злодій? Я не поїду і зроблю для людей ще багато добра. Це буде мені виправданням.

Він швидко вийняв з кешені маленького ключика і відімкнув ним двері потайної шафи в стіні. В цій шафі лежало лахміття тієї одежі, що в ній він колись увійшов у місто Дінь. Там стояли і срібні свічники, що їх подарував йому єпископ.

Всі ці речі він схопив у оберемок, вкинув у камін, де горів огонь, і замкнув шафу.

В цей час йому здалося, ніби хтось в ньому самому кличе його:

— Жан Вальжан! Жан Вальжан!

Він не одривав очей від свічників, що топилися в огні. Його вкинуло в піт. Йому здавалось, що хтось викрикує грізні якісь слова над самим його вухом. Оглянувшись навколо він голосно спитав:

— Хто тут є?

Цієї страшної ночі була хвилина, коли він ясно побачив, що чекає його в майбутньому.

— Горе моє! Вже не доведеться чути, як пташки співатимуть на весні. Залізні пута, кам'яна комірка, оберемок соломи на підстілку — яке все страшне! Та невже доля така жорстока буде до мене? Що його робити?

Під ранок він заснув. Його розбуркав стук у двері. Він упізнав голос старої служниці, що прийшла будити його, бо коні вже приїхали.

— Що їм сказати, пане мер? — спитала служниця.

— Скажіть, що я зараз зійду вниз.

Жан Вальжан поїхав до Аррасу. Замислившись, він все поганяв коня, що біг рівно й швидко. І чим далі йшов він вперед, він все виразніше почував, що в ньому самому щось відсувалось назад. Дорога йому випала тяжка. Дорогою зламалось колесо екіпажу, на поштової станції ніхто не хотів полагодити його. Він був уже зрадів, роздумуючи, чи не вернутись йому, але все ж переміг себе і настояв на тому, щоб йому здобули нового екіпажа, і поїхав далі. Він був уже недалеко від Аррасу, коли побачив, що моста через річку зруйновано. Довелося повертатись і далеко об'їздити, щоб вибитись на шлях до Аррасу. Цей гак відібрав у нього багато часу, і він прибув до міста аж другого дня увечері.

Він зовсім не знав цього міста і навмання бродив темними вулицями. Нарешті він допитався, як йому дійти до будинку, де відбувався суд.

Він не спізнився, але біля дверей стояв вартовий і нікого не впускав у середину. Жан Вальжан вирвав тоді листочок з свого записника і написав на ньому: «мер міста Монтрейля, Маделен». Цього листочка він передав вартовому, наказавши йому при цьому:

— Негайно передай цю записку голові суду.

Вартовий взяв листочка, глянув на нього і негайно виконав те, що йому було наказано.

Його зустріли в залі з великою пошаною, як славного мера міста Монтрейля. Зала була величезна і неясно освітлена. В ній то зривався гамір голосів, то наставляла цілковита тиша. Ніхто, крім суддів не звернув уваги на мера Маделена. Всі дивилися на лаву для підсудних, що стояла ліворуч від голови суду. На цій лаві, освітленій кількома свічками, сидів чоловік між двома жандармами.

Це й був «той чоловік».

Він не шукав його, а побачив одразу, ніби вже наперед знав, де він сидить. Він подумав, здригнувшись від жаху.

— Горенько мені! Невже я знову стану таким? Невже знову неволя, каторга?

З моторошною ясністю перед ним устали всі грізні та жахливі образи минулого на каторзі.

Він відсахнувся з страшного переляку, заплющив очі, і в його душі промайнуло одно слово:

— Ніколи!

Йому здавалось, що він божеволіє. Перед ним сиділа людина, його двійник, і всі звали його Жан Вальжаном. Все відбувалось так само, як і з ним колись було. Так само було урочисто, така ж обстановка, і вечірній час, і такі ж обличчя суддів і жандармів: все залишалось незмінне.

Маделен сидів і слухав, як відбувається судовий процес, і не зводив очей з підсудного. Оборонець підсудного закінчував свою промову. Він говорив про колишнього каторжника Жан Вальжана, що знову став перед судом за крадіжку яблук. Він згадував, як Жан Вальжан, повернувшись з каторги, ограбував

малого савояра. Він просив не дуже жорстоко карати його, як людину темну, несвідому.

Підсудний сидів і лише здивовано слухав, що про нього говорили ці судді і цей оборонець. На всі запитання він відповідав важко й незграбно, протестуючи і відкидаючи всі обвинувачення.

Потім промовляв прокурор. Він чорними фарбами схарактеризував підсудного і особливо підкреслював те, що злочинець не хоче признатись в тому, що він є не хто інший, як колишній каторжник Жан Вальжан. Він ще раз нагадував, що його впізнали і інспектор поліції Жавер, і троє каторжників, що колись сиділи з Жан Вальжаном у в'язниці. Закінчуючи, він пропонував суддям не жаліти такого небезпечного злочинця.

В останньому своєму слові підсудний не переставав обстоювати, що він не Жан Вальжан, а що його звуть Шанматьє. Суд примушений був ще раз викликати свідків — трьох каторжників, бо свідок Жавер, подавши свої свідчення, вже поїхав до Аррасу.

Один по одному з'являлись ці свідки, заковані в ланцюги, в зелених ковпаках каторжників і всі троє ще раз ствердили, що знають підсудного ще з того часу, як він сидів разом з ними в Тулонській в'язниці.

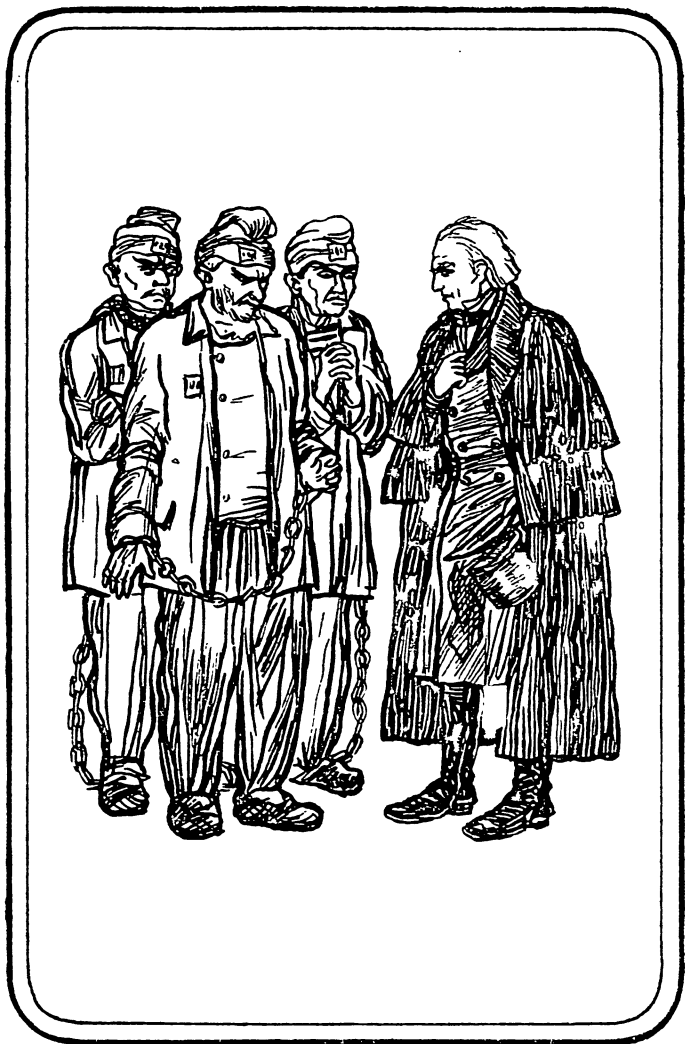
Вони говорили так щиро і так упевнено, що по всій залі пройшов глухий гомін, несприятливий для підсудного.

Коли останній свідок скінчив, здивований підсудний промовив:

— Оце так штука!

Голова суду звернувся до нього:

— Підсудний, ви чули, що вони говорили? Що ви можете відповісти?

Каторжани стояли оторопілі і здивовані.

Підсудний повторив голосніше:

— Я кажу: оце так штука!

Серед публіки зірвався шум, навіть присяжні захвилювались. Ясно було, що доля цієї людини була вже рокована, що він загине.

Голова суду наказав приставові встановити в залі тишу.

В цю хвилину недалеко від нього трапилось якесь замішання, і якийсь голос скрикнув:

— Бреве, Шенільдье, Кошпайль! гляньте сюди!

У всіх, хто чув цей крик, мороз пішов по спині; такий моторошний був той крик і стільки душевного болю чулося в ньому. Всі погляди звернулися в той бік, відкіля чувся цей голос. Біля голови суду підвелася якась постать, відчинила дверці бар'єру і вийшла на середину залі. Судді впізнали, хто це такий, і скрикнули як один:

— Мер Маделен!

Справді, це він і був. Лямпа, що стояла біля судового пристава, освітлювала його обличчя. Він був дуже блідий. Голова його за ту годину, що він просидів у залі, зовсім побіліла.

Всі голови повернулись до нього. Здивування було безмежне; настала хвилинка цілковитого замішання. Голос, що назвав на ймення трьох каторжників, тремтів від хвилювання, а людина, що вимовила ці ймення, здавалось, зовсім була спокійна.

Ніхто не встиг іще й поворухнутися, як мер Маделен підійшов до свідків і мовив:

— Ви мене не знаєте?

Каторжани стояли оторопілі і здивовані. Тоді Маделен звернувся до присяжних і суддів і промовив стиха й лагідно:

— Громадяни присяжні, накажіть відпустити підсудного. Пане голово, розпорядіться, щоб мене заарештували. Людина, що ви її шукаєте, це не він, а я. Мене звуть Жан Вальжан.

Всі затаїли дух. Замість здивування в залі запанувала мертва тиша.

Голова суду презирнувся з прокурором, щось промовив до суддів. На обличчі його відбивався жаль і співчуття.

Звернувшись до публіки, він промовив тоном, що зовсім виразно пояснював його думку:

— Чи нема тут якогось лікаря?

Прокурор приєднався до думки голови суду і запропонував, коли не знайдеться серед публіки лікаря, одвезти мера Маделена до Монтрейля.

Маделен перебив його:

— Спасибі вам, громадяни, та ви помиляєтесь, — я не божевільний. Ви самі в цьому переконаєтесь. Ви за малим не вчинили великої несправедливости. Випустіть цього чоловіка. Я сам той злочинець, що ви його шукаєте. Я кажу вам чисту правду. Благаю вас, не засуджуйте безневинного. Хіба ви мене не впізнаєте. Яка шкода, що тут нема Жавера! Він би мене одразу впізнав!

Він повернувся до трьох каторжників:

— Ти не впізнаєш мене, Бреве? А ну лиш, пригадай. Ти пам'ятаєш плетені шлейки з узором ніби шахівниця? А ти, Шенільде? На твоєму правому плечі і зараз ще повинен бути слід глибокого опіку: одного разу ти ліг на жаровню з гарячим вугіллям, щоб знищити на своєму плечі три літери Т. П. К.? Їх тепер ще видно. А в тебе, Капшайлю, на лівій руці є випечені й затерті порохом сині цифри. Вони пока-

зують день, коли імператор вийшов на берег в Канні—
«1 березня 1815 року». Закоти рукав!

Каторжники стояли приголомшені. Маделен звер-
нувся до суду. На лиці його був вираз перемоги і без-
межного одчаю.

— Ви бачите, я кажу правду: Жан Вальжан —
це я!

Перед усіма, хто був у залі, повстала сповнена
величності картина: одна людина віддає себе на горе
й недолю, щоб урятувати другу, що її мали засудити.
А Жан Вальжан говорив далі:

— Я піду відціль, бо в мене є ще одно важливе
діло. Пан прокурор знає, хто я, куда я їду, і може
заарештувати мене коли завгодно.

Він пішов до виходу. Ніхто не промовив і слова,
ні одна рука не простяглася, щоб затримати його. Всі
розступились. Він повільно пройшов крізь натовп.
Ніхто не пам'ятав, хто відчинив йому двері, та всі
бачили, що коли він підійшов до дверей, вони були
широко розчинені.

На порозі він обернувся і промовив до присутніх:

— Ви всі жалієте мене? А коли я згадаю про те,
який злочин ладен я був учинити, я почуваю себе так,
що мені треба позаздрити...

Протягом якоїсь години присяжні виправдали під-
судного. Шанмат'є випустили на волю і він пішов собі,
нічого не зрозумівши з того, що з ним трапилось.
Йому здавалось, що всі люди збожеволіли.

Кожного дня Маделен навідувався до Фантини,
а це вже другий день вона не бачила його, і все пи-
гала, коли він прийде. Вона сподівалась, що він поїхав
за Козеттою і прийде до неї разом з дочкою. Та
Маделен прийшов лише на другий день увечері.

Коли він увійшов до неї, вона скрикнула, простягаючи до нього руки, ніби просячи, щоб їй привели швидче Козетту:

— Я чую її голос!

Маделен сів біля неї, взявши її за руку. Коли це він побачив, що вона ізблідла і в погляді її відбився безмежний жах.

— Що з вами, Фантино? — скрикнув він і повернув голову.

На порозі стояв Жавер.

Фантина скрикнула:

— Пане Маделене, рятуйте мене!

Він відповів їй ласково й ніжно:

— Заспокойтесь! Він прийшов не за вами.

Потім він звернувся до Жавера:

— Я знаю, за ким ви прийшли.

Жавер відповів:

— Швидче забирайтесь!

— Пане мер! — скрикнула Фантина.

— Тут нема ніякого пана мера! — злісно сміючись відповів Жавер.

Він підійшов до Маделена і схопив його за груди. Маделен промовив:

— Жавере...

Жавер перебив його:

— Звати мене — інспектор поліції, Жавер.

— Пане Жавере, — промовив Жан Вальжан, — я хочу сказати вам кілька слів на самоті.

— Кажі голосніше! Зо мною всі повинні голосно розмовляти!

— Дайте мені три дні. Я поїду за дитиною цієї жінки. Коли хочете, то й ви можете поїхати зо мною.

— Ти глузуєш з мене! — скрикнув Жавер.

Фантина вся задремтіла.

— Моя дитина! — скрикнула вона. — Ви хочете їхати за моєю дитиною! То її нема тут? Ви не привезли її? Скажіть мені, де моя Козетта? Пане Маделене!

Жавер тупнув ногою:

— Тепер ще й ця заголосила! Я сказав уже, що тут немає ніякого мера. Тут стоїть відомий злодій і шахрай, колишній каторжник Жан Вальжан.

Фантина зірвалася з ліжка, спершись на руки. Вона подивилась на Жан Вальжана, потім на Жавера, далі на сестру-жалібницю, що стояла тут. Озираючись вона розкрила рота, ніби хотіла щось сказати, та з грудей її лише вирвалось глухе хрипіння. Зуби їй зціпились і вона впала на подушки. Головою вона вдарилась об ліжко, далі голова їй звисла на груди. Очі її втопились в одну точку і погасли. Вона померла.

Жан Вальжан поклав свою руку на руку Жавера, що все тримав його за груди, і відірвав її так легко, ніби це була рука дитини. Він промовив до нього:

— Ви убили цю жінку.

— Чи швидко ти скінчиш оцю комедію! — скрикнув розлючений Жавер. — Варта стоїть внизу. Ходімо зо мною, а то я звелю тебе закувати!

Тоді Жан Вальжан кинувся до залізного ліжка, одним рухом відірвав залізного прута, став за ліжком і глянув на Жавера. Жавер поточився до дверей.

Жан Вальжан підійшов до ліжка, де лежала Фантина. Коли він підійшов до неї, він обернувся до Жавера і мовив так стиха, що його майже не було чути.

— Я не радив би тепер непокоїти мене.

Видно було, як Жавер не міг стриматися і тремтів від переляку.

Обома руками Жан Вальжан узяв голову Фантини і поклав її на подушку так ніжно, ніби то мати вклала спати свою дитину. Рука Фантини звислася з ліжка. Жан Вальжан став на коліна перед цією рукою, обережно підняв її й поцілував. Потім він підвівся і промовив до Жавера:

— А тепер я можу йти з вами.

Жавер одвів Жан Вальжана до міської в'язниці. Арешт мера Маделена викликав у Монтрейлі велике замішання. Майже всі тепер одвернулися від нього. Не проминуло і двох годин, як всі забули про те, скільки він добра зробив для них. Тепер ніхто й не звав його інакше, як каторжником.

Увечері того дня стара Маделенова служниця побачила, як чиясь рука просунулась у віконце її кімнати і зняла ключа, що висів на гвіздку.

Вона хотіла крикнути, але стримала себе. Вона добре знала цю руку і цей рукав.

— Боже мій! — прошепотіла вона, — це ви, пане Маделене, а я вже думала, що ви...

Він закінчив її думку:

— Що я у в'язниці. Так, я був там. Я розламав ґрати і прийшов сюди. Тепер я зайду до своєї кімнати. Покличте мені сестру-жалібницю.

Зайшовши в кімнату, він взяв лист паперу й написав на ньому: «З тих грошей, що я залишаю, прошу частину витратити на похорон Фантини. Решту прошу роздати бідним».

Коли прийшла сестра-жалібниця, він попросив її передати цю записку священникові.

Ледве встиг він докінчити, як на сходах почувся шум. Жан Вальжан почув тупання важких чобіт і різкий голос служниці, що кричала з усієї сили:

— Заприсягаюсь, пане, що тут нема нікого.

Чийсь голос відповів їй:

— Але ж в кімнаті горить світло!

Жан Вальжан впізнав Жаверів голос.

Двері в кімнату відчинялись так, що закривали увесь правий куток її. Жан Вальжан потушив свічку і став у цей куток. Сестра-жалібниця впала на коліна коло столу, ніби на молитву. Друга свічка, що стояла на каміні, ледве освітлювала кімнату.

Двері відчинилися, закривши Жан Вальжана. В кімнату увійшов Жавер. Побачивши сестру-жалібницю, він здивовано спинився на порозі. Жавер, як відомо, поважав усяку владу, а в його уявленні авторитет церкви стояв вище всякої влади. Сестра-жалібниця була черницею. Черниць він вважав за безгрішних.

Побачивши черницю на молитві, він відступив був назад, але почуття обов'язку примусило його спитати:

— Сестро, — мовив він до неї, — ви одна в цій кімнаті?

Настала страшна хвилина; черниця оглянулась на Жавера і відповіла:

— Так, одна.

— Пробачте мені за настирливість, але такий мій обов'язок: чи не бачили ви сьогодні увечері Жан Вальжана? Ми його шукаємо.

— Ні, не бачила, — відповіла черниця.

— Вибачте, — сказав Жавер. Він низько вклонився і вийшов з кімнати.

Незабаром після того через місто Монтрейль проходив якийсь чоловік, ховаючись між деревами у вечірніх присмерках. Це був Жан Вальжан. Він покидав місто Монтрейль і пішов у напрямку до Парижу.

IV.

КОЗЕТГА.

Тим часом в Монфермелі відбувались досить дивні події.

Приблизно в той саме час, як каторжник Жан Вальжан утік з в'язниці, люди з Монмерфеля стали помічати, що один місцевий селянин, на ймення Булатрюель, частенько ходить до лісу. Дехто гадав, що цей Булатрюель колись був каторжником. Він був під доглядом поліції і не міг нікуди поступити на роботу. Тому місцева адміністрація часто використовувала його, майже задарма наймаючи лагодити сошу.

З деякого часу стали помічати, що він занадто рано кінчає розбивати каміння для соші і, взявши з собою заступа, десь зникає в лісі. Увечері його зустрічали в найглухіших місцях лісу. Він усе щось шукав, часом копав якісь ями.

Поповзли чутки, що в лісі хтось колись закопав великий скарб. Особливо зацікавили вони уже відомого нам Тенардьє, що тримав шинок в Монмерфелі.

Незабаром Булатрюель перестав ходити до лісу, а люди все не переставали плести всякі дурниці.

Тоді Тенардьє підпоїв Булатрюеля і почав його випитувати, чого він шукає в лісі. Той розповів, що одного разу він побачив у лісі чужого якогось чоловіка, що проходив із скринькою і заступом у руці. Він

пішов за ним слідом, але незабаром смеркло, і він не доглядив, куди подівся той чоловік. Тоді він став вартувати на узліссі і через який час побачив, що чужий чоловік повертається назад так само із заступом, але вже без скриньки. На другий день він і почав шукати по лісі, чи не знайде тієї скриньки, але скільки не шукав, нічого не знайшов.

Хитрий Тенардье не дуже йняв віри п'яному Булатрюелю. Незабаром чутки про скарб почали ущухати. Лише місцеві тіточки часом говорили одна одній:

— Ой не даремне отой Булатрюель ходив до лісу! В цьому ділі замішалася якась нечиста сила.

А тепер подивимось, що робить і як живе бідна сирітка Козетта.

В той час Монмерфель був ще маленьким містом, що розкинулось в чудовій лісовій місцевості, але та місцевість була позбавлена води. Воду доводилось носити здалека, аж із лісу, де було гарне озеро. Туди треба було йти від Монмерфеля хвилин п'ятнадцять.

Маленька Козетта була за служницю в родині Тенардье. Вона робила всяку важку й чорну роботу, але найбільше боялася ходити в ліс по воду. Як і раніш, хазяйка Тенардье ненавиділа Козетту і часто біла її. Нещасна дівчинка жахалася її як огню. Зате хазяйка дуже любила своїх двох дочок і не дозволяла Козетті говорити з ними, ні наближатись до них.

Саме проти різдва цього року кілька хурщиків та торговців п'янствували в корчмі у Тенардье. На столі стояло п'ять чи шість свічок. Хазяйка варила вечерю, а сам Тенардье сидів з гостями.

Козетта сиділа в темряві під столом. За день вона набігалася, втомилася, бо хоча мала лише вісім років, але мусіла прати білизну, мити підлогу, прибирати в

хагі й у дворі, носити всякі важкі речі. Ніхто не жалів її. Це кишло, де жили Тенардьє, оповило її немов міцним павутинням, і в цьому павутинні билася Козетта. Вона була як та маленька мушка на службі у павуків. Отож, натомившись, вона сиділа під столом і мовчала.

Вона думала про те, що ось настала вже ніч, така темна ніч, а їй оце довелося вилити майже всю воду в глечики та карафки для постояльців, і що в бочці уже нема води.

Час від часу хтонебудь з гостей поглядав у вікно і говорив: «Диви, як темно надворі!» або: «В таку ніч хіба тільки кішка пройде улицею без ліхтаря». Козетті ставало моторошно від думки, що її можуть послати в таку ніч по воду.

Коли це в кімнату увійшов один з хурчків і звернувся до хазяїна:

— Мою коняку не напоїли.

— Ні, напоїли, — заперечив Тенардьє.

— А я вам кажу, що ні! — відповів хурчик.

Козетта вилізла з-під столу.

— Дядю, — сказала вона, — я напувала вашу коняку, вона випила повне відро.

— Диви, яка знайшлася! — скрикнув хурчик. — Мала як мизинець, а набрехала цілу гору.

— Годі патякати! — крикнула хазяйка на Козетту. — Бери відро і марш мені по воду! А будеш вертатись, то купи хліба в пекарні. Ось тобі п'ятнадцять су. Та швидче повертайся!

У Козетти на фартушку була збоку кишенька; вона взяла монету і мовчки поклала її туди. З відром у руці спинилася вона на порозі. Здавалося, вона сподівалась, чи не допоможе їй хтонебудь.

— Ну, чого стала? — крикнула на неї хазяйка.

Козетта вийшла. Двері за нею зачинились.

Всі крамниці в місті були освітлені свічками, що стояли в паперових свічниках. Зате на небі не видно було ні одної зірки. Одна крамниця була якраз проти дверей Тенардьє. У вікні були виставлені різні дитячі цяцьки, а між ними пишалася величезна кукла з прегарними шкляними очима і справжнім волоссям; на ній була рожева сукня з крепу, а голова прикрашена золотими колосками. Ця чарівна кукла притягала до себе очі всіх дітей, що проходили повз неї. Та десь то в Монфермелі не було ні одної такої щедрої чи там багатой матері, що купила б цю куклу своїй дитині.

Обидві дочки Тенардьє цілі години стояли біля кукли, милуючись з неї, і навіть Козетта урвала хвилинку від роботи і встигла глянути на неї.

Вийшовши з відром на темну улицу, Козетта підійшла до ясно освітленої крамниці, бо не могла стриматись, щоб ближче не подивитись на куклу. Підійшовши близько, вона остовпіла від радісного здивування. Крамниця здавалася їй чарівним палацом, а кукла не цяцькою, а живою мрією. Вона дивилася на її рожеву сукню, на блискучі коси, на золоті колоски на голові і подумала собі: «Яка вона щаслива, ця кукла!».

Захопившись, вона забула про все на світі, забула навіть, куди її послано. Коли це голосний крик хазяйки Тенардьє долетів до неї:

— Ох, ти ж задрипанко! Я тобі покажу! Чого ти там стоїш? Куди тебе послано?

Хазяйка зовсім випадково виглянула на вулицю і побачила Козетту, що спинилася біля кукли.

Від цього крику дівчатко зірвалося з місця і побігло з усієї сили з своїм відром.

Чим даліше вона йшла, тим більше смеркало. На вулицях не було нікого. Все ж по дорозі трапилась якась жінка, що побачивши Козетту спинилась і про бурмотіла від здивування.

— Куди це йде оця дитина проти ночі? О, та це наш Жайворонок!

Дійшовши до кінця міста, Козетта спинилась. Далі починались поля, а ще далі — ліс. Злякано вдивлялась вона в темряву, де не зустріне вона ні одної людини, зате там можуть бродити дикі звірі, а може й привиди. Вона надумалась була вернутись додому і сказати, що в джерелі не було води.

Враз вона уявила собі хазяйку Тенардьє: страшна, з вищкіреними як у вовчиці зубами, з розлюченими очима. Дівчина безпорадно озирнулась навколо. Що робити? Куди йти? Перед нею стояв привид хазяйки, за плечима стояли всі привиди лісу й ночі. Та Тенардьє була страшніша всіх, і дитина повернулась і бігом побігла до джерела.

Вона гарно знала дорогу, бо часто ходила сюди вдень по воду. Коло джерела була копанка, обкладена камінням, що аж узявся мохом. Нахилившись над копанкою, щоб зачерпнути відром води, Козетта й не помітила, як монета випала у воду з кишеньки на фартушку. Вона витягла майже повне відро і поставила його на траву. Від цього зусилля вона так втомилась, що не могла більше й кроку ступити. Як той сніп завалилась вона на землю. Над нею чорніло небо, зо всіх боків обступила її темрява. Її знову опав страх і вона схопилась з новими силами. Відро з водою було важке, і вона ледве підняла його. Ступивши кроків дванадцять, вона примушена була знову поставити його на землю. Передихнувши, вона рушила далі.

Вона йшла зігнувшись, опустивши голову, зовсім як стара баба. Відро відривало їй руки, і вони аж зако-
стеніли, а від залізної дужки її мокрі пальчики стали
холодні як лід. Час від часу вона мусіла відпочивати,
і кожного разу, як вона спинялась, холодна вода з відра
бризкала на її босі ноги.

І все це зносила восьмилітня дитина, сама-самі-
сінька серед лісу, вночі, зимою!

Козетта вибивалася з сил, а лісові не видно було
кінця-краю. Від цієї думки вона мимоволі тихенько
скрикнула:

— Ох, боже мій, боже мій!..

І враз вона відчула, як хтось бере від неї відро.
Чиясь то величезна рука схопила за дужку і потягла
відро догори.

Дитина побачила, що поруч з нею йде якась ви-
сока, чорна чоловіча постать. Вона не чула, як цей чо-
ловік догнав її, але вона не злякалась.

Можливо, що поголоски про скарб, закопаний в лісі
біля Монфермеля, були правдиві. Чоловік, що догнав
Козетту, перед тим чогось бродив лісом уночі, пильно
придивляючись до кожного дерева. Здавалось, що він
шукав чогось, про що лише один він знав. В одному
місці росло величезне дерево з наростами на корі. Він
підійшов до нього і провів рукою по корі, ніби хотів
переконатись, що всі нарости цілі. Потім підійшов до
каштанового дерева, далі кілька разів пройшовся по
галявині, все щось пробуваючи ногою. Зробивши все це,
він вийшов на дорогу саме в той час, як Козетта несла
воду.

— Дитино моя, — звернувся він до неї стиха, —
це відро надто важке для тебе.

Козетта подивилась на нього і відповіла:

— Важке, дядю.

— А скільки тобі років, дитино? — спитав він її.

— Вісім, дядю.

— Відкіля ж ти йдеш?

— Я ходила по воду в ліс.

Невідомий помовчав трохи і потім спитав знову:

— Десь то в тебе немає матері?

— Не знаю, — відповіла Козетта. — Здається, що нема. Мені здається, що й не було її ніколи, бо я її ніколи не бачила.

— А як тебе звати? — спитав невідомий.

— Козетта.

Він здригнувся, наче щось його вколало.

Коли вони підійшли до дверей корчми, Козетта тихенько доторкнулась до його руки і сказала:

— Дозвольте мені взяти відро.

— Задля чого?

— Бо коли хазяйка побачить, що я не сама принесла відро, вона мене битиме.

Він віддав їй відро і вони обоє увійшли в корчму.

Хазяйка зустріла Козетту лайкою, докоряючи їй, що вона довго десь барилася.

Козетта затремтіла від страху і пролепетала:

— Ось цей пан хоче переночувати у нас.

Хазяйка зиркнула на нього, побачила, що одяга на ньому була притерта, а капелюх пом'ятий, і відповіла:

— Яка шкода, що в нас немає вільного місця.

— Мені все одно, де переночувати, — відповів невідомий. — Покладете мене на горищі, в стайні, чи що. Я заплачу вам стільки ж, скільки й за кімнату.

Хазяйка на це пристала, але заломила з нього вдвічі більшу ціну, ніж з інших.

Гість налив собі шклянку вина, але не пив його і все якось чудно й пильно придивлявся до Козетти. Вона була бліда й худенька. Хоча мала вона вже вісім років, але на око можна було дати їй не більше шости. Під великими її очима були синці, а очі завжди каламутні від сліз. Руки й ноги її були червоні й порепані від морозу. Вся маленька її постать, її поведінка, голос, несмілива мова, погляд, — все свідчило про те, що цю дитину забили й залякали.

По кількох хвилинах хазяйка згадала:

— Ага, а де ж хліб?

Козетта зовсім і забула купити хліба. Як часто роблять налякані діти, вона наважилась схитрувати.

— Булочна вже була зачинена.

— Я завтра довідаюсь, чи тому правда, — сказала хазяйка, — а коли ти брешеш, то покуштуєш різки. А де гроші?

Козетта засунула руку в кишеньку і вся зблідла. Монети там не було.

— Ти чуєш, що я кажу тобі? — крикнула на неї хазяйка. — Ти що, згубила, може, гроші? — ще гірше зашипіла вона і простягла руку до канчука, що висів на стіні.

Козетта кинулась за піч і вся там зіщулилась. ждучи побоїв. Хазяйка вже намірилась була вдарити її, коли це гість промовив:

— Почекайте хвилинку, я зараз бачив, як щось випало з кишеньки цієї дівчинки і покотилось по підлозі. Може це й є та монета, що ви її шукаєте.

Він нахилився, удаючи, ніби щось шукає на підлозі.

— Так воно й є, ось вона, — сказав він, підводячись, і подав хазяйці срібну монету.

Козетта знову залізла під стіл і відтіть здивовано

поглядала на гостя. Побачивши, що вона сидить і нічого не робить, хазяйка крикнула на неї:

— А чом то ти нічого не робиш? Я тобі покажу байдикувати!

— Пані, — звернувся гість до хазяйки, — нехай дитина погуляє!

— Вона мусить працювати, бо я її годую. Що ж мені її задарма годувати? — прикро відповіла хазяйка.

— А що то вона плете? — лагідно запитав гість.

— Вона плете панчохи для моїх дочок. Он вони трохи не босі ходять.

— А скільки коштує пара таких панчох?

— Принаймні, тридцять су.

— Я купую їх за п'ять франків, — відповів гість.

Потім він звернувся до Козетти:

— Гуляй, дитино! Я заплатив за твою працю.

Одержавши від гостя гроші, хазяйка дозволила Козетті погуляти.

Дівчинка достала відкілясь свою маленьку, розтріпану куклу, знов залізла під стіл і почала заколисувати її на руках, тихенько приспівуючи: «Моя мати померла! Моя мати померла! Моя мати померла!»

Враз вона перестала співати. Вона побачила, що хазяйські дочки покинули на підлозі свою куклу, а сами бавились з котиням. Козетта тихенько вилізла з-під стола, оглянулась, чи ніхто на неї не дивиться, потім швидко схопила куклу і сховалась під стіл. Вона забила у тінь і там почала гратися з нею. Та хазяйчині дочки швидко побачили її з чужою куклою і пожалувались матері. Тітка Тенардьє знов накричала на Козетту і одняла від неї куклу. Бідна дитина забила знову під стіл, сиділа там не поворушившись, ніби її і в хаті не було.

Все це бачив невідомий гість. Він швидко вийшов з корчми і незабаром знову повернувся. В руках він тримав ту чарівну куклу, що про неї ми вже згадували; він поставив її на підлогу біля Козетти і сказав:

— Візьми її, це для тебе.

Козетта підвела голову: вона бачила, як гість із куклою в руках йшов просто до неї, їй здалося, що на неї насувається само сонце. Вона чула його слова: «це для тебе», вона глянула на нього, потім на куклу, далі помаленьку одсунулась і залізла під столом в найдавший куток. Вона боялася навіть дихати.

Хазяйка та її дочки остовпіли від здивування. Навіть п'яні за столом і ті притихли.

— Що це за чоловік? Старець чи мільйонер? — питала себе тітка Тенардьє.

Козетта здивовано дивилася на чарівну куклу. Обличчя її було ще мокре від сліз, та очі вже прояснились, як те небо після вранішніх сутінок: в них сяяла тиха радість. Їй здавалось, що коли вона доторкнеться до кукли, то над нею загремить грім.

А гість сидів, спершись на стіл, і про щось замислився. Так проминуло кілька годин. Всі гості розійшлись, корчму закрили; огонь в кімнаті погас, а гість усе сидів на тому ж місці. Нарешті сам Тенардьє обережно наблизився до нього і, сповнений шанобливості, ніби боючись відірвати гостя від його дум, прошепотів:

— Може ви, пане, хочете відпочити?

— Так, уже час! — відповів гість. — Покажіть мені, де ваша стайня.

Але Тенардьє одвів його в найкращу кімнату в своїй корчмі.

Лягаючи спати, хазяйка Тенардьє сказала своєму чоловікові:

— Знаєш що? я завтра ж вижену геть цю Козетту.
Тенардьє спокійно відповів:

— Нема чого так поспішати з цим.

Більше вони не промовили ні слова.

Ранком другого дня гість почав розпитувати хазяйку про Козетту. Та стала прибіднюватись та нарікати на свою долю. Вона розповіла, що їм доводиться задарма годувати чужу дівчину. Тоді гість спитав її:

— А що, коли б хтось забрав її од вас?

Хазяйка зраділа:

— Ай, пане ласкавий, — візьміть її! Заберіть її від нас!

В цей час в кімнату увійшов сам Тенардьє. Почувши, про що йде мова, він сказав:

— Ви хочете взяти від нас маленьку Козетту? Я бачу, що ви добрий чоловік, але я не можу розлучитись з цією дитиною, бо дуже люблю її. То правда, що ми витрачаємось на неї, а люди ми не багаті, та в неї нема ні батька, ні матері, і вона нам як своя рідна. Та й як можна віддати дитину людині, якої не знаєш. Мало що може трапитись! Я не знаю, хто ви такий. Ви її заберете, а я й не знатиму, куди полетів наш Жайворонок. Може б ви показали якийсь документ, паспорт, чи що!

Невідомий пильно дивився на Тенардьє, поки той говорив. Здавалось, він бачив його наскрізь. Нарешті він відповів урочисто і твердо:

— Добродію Тенардьє, хто від'їжджає на п'ять миль від Парижу, той не бере з собою паспорта. Коли я згоджуюсь забрати Козетту, то зроблю це без жодних пояснень. Ви не знатимете ні хто я, ні де я живу; ви не знатимете, де буде жити ця дівчинка, і я подбаю, щоб вона ніколи в житті з вами не зустрічалась. Я роз-

риваю ланцюги, що ними вона була тут прикована, і дівчина піде зо мною. Чи згоджуєтесь ви на це?

Тут хитрий Тенардьє за один мент зважив усі обставини і зробив так, як роблять великі стратеги на війні в той критичний момент, що його лише одні вони вміють угадати: він несподівано висадив у повітря свою батарею:

— Пане мій, — випалив він, — мені треба півтори тисячі франків.

Невідомий витяг з свого гамана три банкових білети і поклав їх на стіл. Притиснувши їх рукою, він звернувся до хазяїна корчми:

— Приведіть сюди Козетту!

Коли вона прийшла, невідомий розв'язав свого вузла і витяг відтіль сукню, фартушок, панчішки, чобітки — все що треба було для семилітньої дівчинки.

— Дитино моя, — сказав він, — переодягнися і ходімо.

Так Козетта покинула містечко. З ким вона пішла? Куди? Вона того не знала. Вона розуміла лише одно, що вона покинула корчму Тенардьє. Ніхто не прощався з нею, і вона нікому не сказала «прощавай». Всі її там ненавиділи; всіх ненавиділа й вона.

Радісно йшла Козетта поруч з невідомим; очі її були тепер ясні, вона дивилася на небо.

Коли пішли з корчми невідомий і Козетта, Тенардьє покликав свою жінку і показав їй півтори тисячі франків.

— Ото й всього! — здивувалася вона.

Це було вперше в житті, що вона наважилася осудити вчинок свого чоловіка.

— А й справді! — скрикнув Тенардьє. — Який я дурень!

— Я беру Козетту назад...

Він згорнув гроші, схопив бриля й вибіг на вулицю. Розпитавши сусідів, він довідався, якою дорогою пішов невідомий з Козеттою, і догнав їх уже в лісі. Він спинив їх і звернувся до невідомого:

— Пробачте, добродію. Ось вам ваші гроші.

— Для чого це? — спитав той.

— Я беру Козетту назад, — відповів Тенардьє.

Козетта затремтіла і притулилась до невідомого.

— Ви берете Козетту?

— Так, добродію. Я передумав. Ви бачите, я чесна людина. Ця дитина не моя. Мати сама доручила мені Козетту і лише матері я віддам її. Коли ж мати померла, то й тоді я віддам дівчину лише тому, хто покаже мені листа від неї, де буде сказано, що пред'явникові такого листа я повинен віддати дівчинку.

Невідомий поліз в кишеню, достав відтіль листочок паперу, розгорнув його й показав Тенардьє, промовивши:

— Ваша правда. Прочитайте!

Тенардьє взяв листочка і прочитав:

«Добродію Тенардьє! Ви віддасте Козетту цьому чоловікові. Він вам заплатить усе, що належить.

Ф а н т и н а».

— Ви впізнаєте підпис Фантини? — спитав невідомий. — Цей лист зостається у вас замість розписки.

Тенардьє демонстративно вклонився:

— Підпис досить добре підроблено, — процидив він крізь зуби. — Тоді поверніть мені мої витрати.

— Я знаю, — рішучо відповів невідомий, — що вам належало одержати тридцять п'ять франків, а я дав вам тільки що півтори тисячі франків.

Сказавши це, він спокійно покликав Козетту:

— Ходімо, Козетто!

Тут Тенардьє помітив, що невідомий тримає в руці товстого ціпка, а місце було безлюдне.

Невідомий пішов далі лісом, а Тенардьє, оторопівши, зостався стояти на місці.

V.

ВИЗВОЛЕННЯ.

Через кілька днів після тих пригод, що трапились з мером міста Монтрейля, «Паризька Газета» повідомляла:

«Колишній каторжник, Жан Вальжан, перемінив ім'я і добився того, що його обрано було на мера в одному місті у північній Франції. Тут він мав досить велике фабричне підприємство. Поліції пощастило викрити його й арештувати. Його любовниця, звичайна вулична повія, померла від горя у ту хвилину, коли його заарештували. Все ж йому пощастило втекти з в'язниці і лише через три дні поліція знову впіймала його в самому Парижі; його схопили тоді, як він сідав у карету, що возить пасажирів з столиці до містечка Монфермель. Кажуть, що протягом цих трьох днів, що він був на волі, йому пощастило забрати з банку чималу суму грошей, шістсот чи сімсот тисяч карбованців. Він встиг ці гроші десь сховати. Суд, що недавно відбувся, засудив його до смертної кари, та король замінив смертну кару на довічну каторгу. Жана Вальжана відіслано до Тулонської каторги».

В кінці жовтня того ж року до Тулонського порту зайшов корабель «Оріон», що сильно потерпів від бурі. Натопт людей зібрався на набережній, і всі дивилися, як підпливав цей корабель. В цей час матрос, що при-

в'язував вітрила, зірвався з релі¹⁾), але, падаючи, він ухопився за тонку вірвовку під релями і повис в повітрі. Внизу під ним бушувало море. Ухопившись за трос, матрос розгойдав його і літав то сюди, то туди на кінці тросу, як той камінь, прив'язаний до вірвовки. Нещасний матрос уже втрачав сили. Руки його корчилились від зусиль. Він навіть не кричав. З хвилини на хвилину всі ждали, що він випустить вірвовку і з страшної високости полетить у воду.

Враз усі побачили чоловіка, що вправно й легко, як тигр, біг по такеляжу. Він був зодягнений в червону куртку, на голові в його був зелений ковпак. Так зодягнені були тоді каторжники, засуджені на довічну каторгу. Вітер зірвав з нього ковпака: голова його була зовсім сива. Він підбіг до офіцера і попросив у нього дозволу рискнути життям, щоб врятувати матроса. Офіцер погодився. Каторжник за одну хвилину розбив молотком свої кайдани, схопив вірвовку і кинувся на ванти. Ніхто не звернув уваги на те, як легко й швидко розбив він свої пута. Про це згадали вже значно пізніше.

За одну хвилину він був уже на релі. Всі стежили, як він пробіг по ній. Добравшись до кінця, він прив'язав до нього вірвовку і спустився по ній до нещасного матроса. Настала ще страшніша хвилина: вже не один, а двоє людей висіло над безоднею.

Каторжник обв'язав матроса вірвовкою, за яку він тримався однією рукою, поки працював другою. Нарешті він виліз знову на релю і потягнув за собою матроса. Давши йому передихнути, він схопив його

1) Реля — поперечна жердка на щоглі корабля, до якої прикріплюють вітрила.

потім на руки і поніс по релі до щогли, де й передав його товаришам.

В цей час натовп закричав від радості. Навіть старі доглядачі не втримались і заплакали, жінки кидалися в обійми одна одній, і всі люди почали голосно вимагати, щоб цього каторжника помилували і випустили на волю.

Тим часом каторжник повертався на своє місце. Щоб швидче збігти вниз, він зліз по такеляжу і побіг по нижній релі. Всі стежили за кожним його рухом. Враз він спинився і захитався. Натовп скрикнув: каторжник упав у море. Спустили шлюпки й почали шукати його. Шукали аж до вечора, та не знайшли навіть трупу. Він упав між двома кораблями і, мабуть, одразу ж потонув.

На другий день «Тулонський Вісник» повідомляв: «Вчора каторжник, що працював на палубі «Оріона», врятував матроса і, спускаючись по релі, впав у море й потонув. Трупу його не знайдено. Чоловік цей стояв у списках каторжників під числом 9430 і звався він Жан Вальжан».

Та Жан Вальжан не втопився. Коли він кинувся в море, на ньому не було кайданів. Він доплив до корабля, що стояв на якорі. Там він сховався і дочекав вечора. Вночі він знову поплив і доплив до берега.

Недалеко відтіля було до корчми, хазяїн якої заробляв великі гроші на тому, що переховував усяких втікачів. Тут Жан Вальжан роздобув собі одержу. Потім, щоб збити з сліду поліцію, він довго блукав по Франції і нарешті добився до Парижу. Незабаром після того він приїхав до Монфермеля і забрав з собою Козетту. Так виконав він волю покійної Фантини.

Жан Вальжан оселився в глухому місці Парижу,

в старому будинку, де не жив ніхто, крім старої баби-воротарки.

Так доля звела до купи цих двох безрідних, не одного віку, та з однаковим горем. Кожний з них доповнював один одного. Козетта щаслива була, що знайшла людину, яку вона полюбила як батька, а Жан Вальжан, самотний на світі, полюбив її як рідну дочку.

Тихо спливали дні й місяці. Двоє безталанних в убогому житті були щасливі. Козетта вже навчилася сміятись і співати. Від ранку до вечора вона щебетала як та пташка.

З обережності Жан Вальжан ніколи не виходив на вулицю вдень. Увечері, в сутінках, вони гуляли з Козеттою годину-другу, вибираючи для проходок глухі вулиці.

Одежа на ньому була стара і тому його часом вважали за жебрака. Траплялось, що йому подавали й милостиню. Жан Вальжан приймав її і низенько вклонявся. Коли ж якийсь бідолаха звертався до нього на вулиці за милостинею, він спершу озирався, чи не видно кого близько, і подавав йому монету, іноді навіть срібну. В кватралі це помітили і навіть прозвали його — «жебрак, що подає милостиню».

Одного разу він підійшов до жебрака, що завжди сидів недалеко від церкви, і подав йому п'ять франків. Жебрак підвів голову, пильно глянув на Жан Вальжана і знову похнюпився. Жан Вальжан здригнувся. Йому здалося, що він уже десь бачив це страшне обличчя. Він так злякався, ніби сам-на-сам зустрівся з тигром. Він поточився від жебрака і остовпів, боючись і дихати й говорити, не знаючи, що його робити. Він і раніш зустрічав тут цього жебрака, та не

бачив його з обличчя. Додому вернувся він дуже схвилюваний. Навіть самому собі боявся він признатись, що той жебрак був не хто інший, як Жавер.

На другий день увечері він знову пішов до церкви. Жебрак сидів на тому самому місці. «Здоров будь, чоловіче добрий!» промовив до нього Жан Вальжан, подаючи йому су. Жебрак підвів голову і сумним голосом відповів йому: «Спасибі вам, добрий мій пане». Це справді був той дід-жебрак, що завжди сидів на цьому місці, і він ніяк не скидався на Жавера.

Та Жан Вальжан не міг заспокоїтись. Підозріло почав він стежити за всім, що діялось навколо нього. Одного разу він побачив, що стара воротарка стежить за ним. А одного вечора він помітив світло в сумежній кімнаті, де досі ніхто не мешкав. Він спитав у старої, що це за людина там оселилась, і стара відповіла йому, хитро глянувши на нього:

— Поміщик, от як і ви самі...

Після цієї розмови Жан Вальжан надумався тікати з цього дому. Увечері він вийняв гроші з шафи, перелічив їх і сховав у кишеню. Як не пробував він тихенько все зробити, та коли він лічив гроші, монета в сто су випала на підлогу: вона дзенькнула й покотилась по підлозі. Він зійшов униз і озирнувся навколо; на бульварі не видно було нікого. Тоді він вернувся в кімнату, взяв за руку Козетту і обоє тихесенько вийшли.

Вони одразу ж звернули з бульвара. Жан Вальжан хотів як можна більше заплутати сліди. Час від часу він вертався, щоб подивитись, чи ніхто не йде за ним. Жан Вальжан не знав, куди він іде. Він не мав ні певного пляну, ні наміру. Він навіть не певний був, що то був Жавер, а не жебрак. Все ж він вирішив не вер-

татись уже ніколи додому, в той глухий будинок. Як той звір, коли його виженуть з лігва, шукав він нори, де міг би він сховатись, поки не знайде собі іншого пристановища.

Годині в одинадцятій, проходячи повз один ліхтар, він оглянувся і помітив, що за ним ідуть три чоловіки. Вони були не дуже далеко. Він звернув у іншу вуличку і сховався за ворітьми одного дому. Незабаром вони наблизились. Тепер їх уже було четверо. Вони не знали, куди йти, і спинились порадитись. Один з них показував у той бік, де сховався Жан Вальжан. Коли він обернувся, місяць освітив його обличчя, і Жан Вальжан побачив, що то був Жавер.

Тепер він не гаяв часу. Поки вони радились, він вискочив з-за воріт і швидко пішов у напрямку до Ботанічного саду. Козетта стала приставати; він узяв її на руки й поніс. Пройшовши через Австерліцький міст, він пробіг повз два дров'яні двори і зайшов у темну й вузьку уличку. Пройшовши кроків триста, він дійшов до того місця, де вона ділилась надвоє, одна вуличка повертала вправо, друга вліво. Вальжан спинився. Кудюю йти? І він звернув ліворуч. Оглянувшись разів кілька, він нікого не побачив; скрізь було тихо. Коли це, озирнувшись іще раз, він помітив, ніби за ним ідуть якісь тіні. Майже бігом кинувся він вперед, сподіваючись, що він зверне знову на якусь бокову вулицю і зіб'є їх з сліду.

І ось він вперся в затупень. Перед ним була стіна. Жан Вальжан поточився назад. Що робити? Вертатись було вже пізно. Він якраз потрапить до Жаверових рук. Він побачив, що попав у пастку і що мертвий зашморг стискає його шию.

Час проминав. Треба щось робити! Він оглянувся

навколо. Стіна на око мала футів вісімнадцять. На ній Жан Вальжан помітив незначні виступини. Людина сильна й спритна могла б вилізти по ній, хапаючись за ці виступини. Але що робити з Козеттою? Покинути її він не міг, а вилізти разом з нею було неможливо. Потрібна була вірвовка, але де її взяти в північну пору, в глухому затупні? А кроки погоні вже наближались. Несподівана думка осяяла Жана Вальжана. В той час вуличні ліхтарі висіли на вірвовках на високих стовпах. Недалечко стояв такий стовп з ліхтарем. За одну мить він відрізав вірвовку від ліхтаря і підбіг до Козетти.

— Я боюся! — сказала вона. — Хто там іде?

— Цить! То хазяйка Тенардьє, — відповів Жан Вальжан.

Не поспішаючи і не гаючи дарма часу, він з дивовижною точністю і певністю рухів розв'язав на собі краватку, обв'язав нею попід руки Козетту і зав'язав кінці краватки з вірвовкою, другий кінець її взяв у зуби, роззубся, перекинув через стіну свої чоботи й панчохи і став вилазити по стіні з такою певністю і так швидко, ніби він вилазив ногами й ліктями по сходах. Не проминуло й півхвилини, як він уже стояв на колінах зверху на стіні.

Козетта здивовано й мовчки стежила за всім, що він робив. Коли це вона почула, як він стиха промовив до неї:

— Притулись до стіни. Мовчи і не бійся.

Вона відчула, що її підіймають догори. Не встигла вона й опам'ятатись, як уже була вгорі, на стіні.

В цей момент у переулкові почувся рвачкий Жаверів голос:

— Обшукайте увесь затупень. Він десь тут!

Чи від страху, чи від чого, але Козетта мовчала, як німа. Жан Вальжан і вона тихенько поповзли по похилому дахові і долізли до липи, що в неї впирався край даху. По дереву вони злізли на землю.

Вони опинилися в якомусь великому і незвичайному саду. Козетта тремтіла й тулилася до нього. З-за стіни долітав шум поліцейських, що обшукували затупень і всю вулицю. Чути було, як щось наказував і кричав Жавер. Так пройшло яких хвилин п'ятнадцять. Грізний шум почав стихати. Жан Вальжан не ворухився. Він приклав свою руку до губів Козетти.

Незабаром все стихло. Дитина глибоко зітхнула.

Земля була вогка. Вітер ставав холоднішим. Жан Вальжан зняв з себе сурдут і закутав у нього Козетту. Була вже глупа ніч. Коли це до наших утікачів долетів спів жіночих голосів.

— Де це я? — Куди я потрапив? — питався себе Жан Вальжан.

Тим часом Козетта зігрілась і заснула, притулившись головою до стіни. Він сів біля неї і не зводив з неї очей. Тепер він ще більше переконався, що віднині все життя його належить цій дитині. Усі його турботи тепер будуть лише ради неї, всі його страхи й надії будуть сполучені з її життям і долею. Так сиділи вони вдвох під стіною, коли це він почув, що в саду щось почало дзвонити в маленький дзвінок. Дзвінок дзвенів тихенько, але виразно й ритмічно. Жан Вальжан стрепенувся. Придивившись, він побачив, що по саду хтось ходить. Якось тіль ходила поміж парниками, то випростуючись, то нахиляючись, то чогось спиняючись.

Жан Вальжан почав стежити за цим чоловіком. Дивувало його те, що дзвінок дзвонив лише тоді, коли

чоловік ворушився, коли ж він спинявся, дзвінок за- тихав. Що це мало означати? Що це за чоловік ходив по саду? Думаючи про це, Жан Вальжан доторкнувся до Козеттиної руки. Вона була холодна, як лід. Він почав тирмосити її, але вона не прокидалась. Він пригадав, що на холоді, вночі, часом можна заснути навіки. Як зігріти її? Як розбуркати? Тепер він думав лише про неї.

Не вагаючись, пішов він до того чоловіка в саду. Той стояв, опустивши голову, і не чув нічого. Жан Вальжан наблизився до нього і промовив:

— Сто франків!

Чоловік здригнувся від несподіванки і підвів голову:

— Я дам вам сто франків, — казав далі Жан Вальжан, — тільки дайте нам притулок на цю ніч.

Місяць світив просто в обличчя Жан Вальжанові.

— Чи це ви, пане Маделене! — скрикнув чоловік.

Почувши своє ім'я в невідомому йому місці і від невідомої людини, Жан Вальжан сильно здивувався. Перед ним стояв зігнутий, кривий на одну ногу дід, зодягнений по-селянському; на лівому коліні в нього був ремінний поясок з дзвінком.

— Що за диво? — говорив далі цей дідок. — Як це ви сюди потрапили, пане Маделене? Чи не з неба ви впали? А де ж ваша одежа?

— Хто ви такий? і чий це сад? — в свою чергу спитав Жан Вальжан.

— Невже ви мене не впізнаєте! — скрикнув дідок. — Пригадайте, як ви врятували мене від смерти.

Придивившись, Жан Вальжан впізнав старого Фосшелевана, що його він визволив з-під перекинутого повозу.

— Діду Фошелеване, я врятував вас від смерти...

— Ага! — скрикнув Жан Вальжан, — то це ви?
Що ж ви тут робите?

— Як бачите, накриваю парники.

— А для чого цей дзвоник на коліні? — спитав Жан Вальжан.

— А це щоб мене обминали. В цьому домі, бачите, живе лише жіноцтво; сила молодих дівчат. Виходить так, що зі мною їм небезпечно зустрічатися. А дзвоник застерігає їх.

— А який же це дом!

— Та ви ж сами мене сюди поставили на роботу. Це жіночий монастир. Але ви скажіть мені, пане Маделене, який це чорт впустив вас сюди? Тут не можна вам залишатись.

— Діду Фошелеване, я врятував вас від смерти...

— Та я ж перший про це згадав! — перебив його Фошелеван.

— Так оце зараз ви можете зробити для мене те саме, що колись для вас зробив я.

Обличчя дідове проясніло:

— Ви кажете, що тепер уже я можу врятувати вас від смерти? — скрикнув він. — Кажіть, що треба, я все зроблю.

— Я й кажу вам: у вас є кімната.

— А якже! Я живу в окремії хатинці. Там у мене три кімнати.

— Гаразд, — сказав Жан Вальжан, — маю до вас іще прохання. Нікому не кажіть, що ви мене знаєте, а потім — ви не повинні мене ні про що розпитувати. А тепер ходімо зо мною. Треба забрати дитину, бо вона там ще замерзне.

— То з вами й дитина! — здивувався Фошелеван і замовк.

Він ішов слідом за Жан Вальжаном, як собака за своїм хазяїном.

Ця вся пригода з Жан Вальжаном трапилася з таких причин.

Після того, як Жавер викрив Жан Вальжана, на нього звернули увагу в Парижі як на здібного шпигуна і перевели його на роботу до Парижу. Тут для його здібностей був значно ширший простір. Про Жан Вальжана він уже давно забув. Але одного разу, читаючи газету, він натрапив у ній на прізвище Жан Вальжан. В газеті описувалось, як цей каторжник врятував матроса, але сам загинув. Жавер подумв: «Гарна смерть для каторжника!» і зовсім забув про Жан Вальжана.

Але через деякий час до нього дійшли чутки, що в глухому закутку Парижу оселився якийсь чоловік з маленькою дівчинкою. Живе він дуже відлюдно, ніхто до нього не приходить, а сам він виходить погуляти лише увечері.

Жавер зацікавився цим чоловіком. Він довідався, що підозрілий чоловік часто подає милостиню жебракам. Щоб ближче придивитись до нього, він позичив у старця, що повз нього часто проходив Жан Вальжан, його лахміття і сів замісто нього. Таким способом, як ми знаємо, він і впізнав його. Щоб краще довести до кінця діло, він оселився в кімнаті поруч з Жан Вальжаном.

Того вечора, коли Жан Вальжан збирався тікати, Жавер почув, як в сусідній кімнаті брязнула монета і покотилась по підлозі. Він одразу ж догадався, що Жан Вальжан складається в дорогу. Він вийшов слідом за ним, але, як ми знаємо, йому не пощастило впіймати Жана Вальжана. Так, тікаючи від Жавера,

Жан Вальжан мимоволі потрапив до жіночого монастиря. Як відомо, устав жіночого монастиря не дозволяє, щоб у ньому жили чоловіки. Виняток зроблено було лише для старого садівника.

При монастирі був ще й пансіон, де виховувались дівчата. Виховували їх там так само суворо, як жили й самі черниці.

Жан Вальжан знав, що в монастирі його шукати не будуть. Але здобути дозвіл, щоб залишитись з Козеттою в монастирі? Йому допоміг один випадок.

В ту ніч, коли Жан Вальжан опинився в монастирі, там померла стара черниця. Помираючи, вона заповіла своїм сестрам, щоб її поховали біля монастирської церкви. Зробити цього не можна було, бо міська влада заборонила ховати мерців у стінах монастиря. З другого ж боку ігуменя і всі сестри не хотіли порушати й заповіту покійної черниці. Ігуменя покликкала до себе старого садівника і почала радитись з ним, як тут бути. Удвох вони придумали такий плян: поліційний лікар огляне покійну і видасть дозвіл на похорон, далі її поховують в монастирі таємно, а в труну насиплять землі і старий Фошелеван одвезе її на кладовище і там засипле її землею. Отже, без допомоги садівникової зробити цього не можна було. Хитрий дід скористався з нагоди і випросив ігуменю дозволити взяти в монастир свого брата, старого вже чоловіка, з восьмилітньою дівчинкою, щоб він допомагав йому працювати в саду. Ігуменя мусіла задовольнити його прохання.

Та для того, щоб оселитись в монастирі, треба було раніш вийти з нього, бо коли б черниці помітили, що Жан Вальжан уже в монастирі, при чому невідомо, як він туди потрапив, це могло б викликати підозріння і привести до небажаних наслідків.

Старий Фошелеван замість того, щоб насипати в труну землі, як він умовився з ігуменією, поклав туди Жана Вальжана і вивіз його таким способом на кладовище. Черниці нічого цього не помітили. Діялося це перед вечором. На міському кладовищі Фошелеван засипав землею порожню труну і повернувся з Жаном Вальжаном до монастиря. Обидва вони поверталися уже в присмерках з лопатами, і ніхто по дорозі не звернув на них уваги.

На другий день Жан Вальжан з'явився до ігумені з своєю нібито дочкою Козеттою і назвав себе братом садівниковим, Ультимом Фошелеваном. І він, і дівчина вподобались старій черниці і вона погодилась, щоб він допомагав садівникові, а Козетту прийняли на виховання до монастирського пансіону. Все склалося як не можна краще.

Так проминуло кілька років; Козетта зростала.

VI.

МАРІЙ.

В Парижі в той час жив добродій Жільнорман. Він був уже старий, мав щось із дев'яносто років. Цей дід здавався людиною іншого століття, був справжній буржуа вісімнадцятого віку; він так само пишався з свого звання бужуа, як дворяни з титулу маркіза. Хоч і прожив він на світі близько дев'яносто років, але був ще при здоров'ї, любив випити, попоїсти, міцно спав і ходив ще рівно й твердо.

Жив він у власному будинку, в просторому помешканні. Колись він мав і маєтки, але їх у нього відібрала революція 89 року.

Цілком зрозуміло, що він жив лише спогадами про минуле, коли він був молодий та багатий, і сподівався, що він не доживе більше до такої революції.

Добродій Жільнорман мав двох дочок. Старша все життя прожила з ним, так і зоставшись дівкою, а молодша одружилася з офіцером, що визначився в боях під прапором республіки, а потім і імперії. Його винагородили за бій біля Авістерліцу і чином полковника за Ватерлоо¹⁾. Ні про свою меншу дочку, що вже померла, ні про її чоловіка не любив і згадувати старий

¹⁾ Авістерліц і Ватерлоо — міста, біля яких відбувалися бої наполеонівської армії з ворожими арміями.

Жільнорман. «Це сором нашого роду», говорив тоді цей запеклий буржуа.

В його домі жив ще хлопчик; він завжди боявся Жільнормана і не смів при ньому навіть і писнути. Старий завжди розмовляв з ним суворо, часом навіть замахувався на нього палицею.

— А йди но сюди, добродію! А підійди но до мене, негідний бешкетнику! А скажи но мені... Ох ти ж сякий та перетакий! — часто кричав він на дитину. Але він гаряче любив хлопчика. Це був його онук, син меншої дочки й офіцера.

Батько цієї дитини й був той офіцер, що його врятував сержант Тенардьє і сам того не сподіваючись. Звався він Жорж Понмерсі.

Під Ватерлоо він командував ескадроном кирасирів. Він відбив прапора від одного батальйона і кинув його до ніг Наполеона. Він був увесь закривавлений. Коли він віднімав прапора, його було тяжко поранено. Наполеон відповів йому:

— Полковнику й бароне, я нагороджую тебе орденом Почесного Легіону.

Через яку годину він уже лежав у рові коло дороги.

Часи реставрації у Франції¹⁾ відібрали від нього половину його утримання, а король Людовик XVIII позбавив його ордена Почесного Легіону, чина полковника і звання барона. Крім того, його було послано до Вернону під догляд поліції. Та Понмерсі не пропускав нагоди підписуватись — «полковник барон Понмерсі» і зодягався в полковницький мундир з орденом.

¹⁾ Реставрація — в політиці так зветься відновлення влади поваленої монархічної династії; в даному разі мова мовиться про повернення короля з роду Бурбонів після повалення влади Наполеона I.

Він тепер уже не брав участі ні в яких політичних рухах, працював у своєму саду, викохував квітки, згадуючи минулі події, та думаючи про свого сина.

Старий Жільнорман забрав до себе хлопця, загрожуючи, що коли йому не віддадуть його онука, то він позбавить його спадщини. Він вирішив виховати хлопця по своєму, він заборонив полковникові бачитись з своїм сином, і Понмерсі примушений був пристати на ці суворі умови. Добродій Жільнорман вважав полковника за розбишаку, а полковник звав його дурнем. Вони ворогували і між ними не було ніяких зносин.

Хлопчина, — звався він Марій, — знав, що його батько ще живий, але ніхто при ньому не згадував про його батька. Але від тих людей, куди дід водив його, хлопчина чув різні натяки і потроху починав дещо розуміти; живучи в певному оточенні, він засвоював погляди й думки тих людей, а потім став думати про батька як про людину підозрілу і врешті почав ставитись до нього з призирством, навіть не бачивши й не знаючи його.

Хлопець зростав. Йому минуло вже сімнадцять років.

Одного разу старий Жільнорман одержав якогось листа. Прочитавши його, він звернувся до внука:

— Марію, тобі завтра треба поїхати до Вернону, щоб побачитись з батьком.

Марій здригнувся. Він ніколи не думав про те, що настане такий день, коли йому доведеться зустрінутись з батьком.

— Він, здається, захворів. Він хоче тебе побачити. Поїдеш завтра вранці, — говорив далі Жільнорман.

Другого дня увечері Марій приїхав до Вернону.

Марій спитав у якогось чоловіка, де живе добродій Понмерсі, бо він не визнавав за батьком ні баронського титулу, ні полковницького чину. Йому розказали, як йому знайти батьківський дім. Коли він подзвонив, йому відчинила якась жінка з ляпою в руці.

— Чи тут живе добродій Понмерсі? — спитав Марій.

Жінка мовчки кивнула головою.

— Можна його бачити? Я його син. Він мене дожидає.

— Він вас уже не жде більше, — відповіла жінка.

Лише після цих слів побачив він, що жінка була заплакана.

Марій зайшов у кімнату. Ледве освітлювала її маленька свічка, а на підлозі лежав, витягшись, якийсь чоловік. Це був уже труп його батька.

Марій глянув на труп людини, що він її бачив вперше і востаннє. Він подумав про те, що цей чоловік був його батько і що він оце помер, — і не відчув у душі ніякого горя. Але й сумління його мовчало. Хіба винен він був? Він не знав свого батька, тому й не любив його.

Служниця подала йому клаптик паперу, на якому рукою полковника Понмерсі було написано:

«Моєму синові. — Імператор нагородив мене титулом барона в бою під Ватерлоо, а реставрація хоче його відібрати. Та я купив цей титул ціною крові і тому мій син повинен його прийняти й носити. Я вірю, що він буде носити його чесно».

Далі була приписка:

«Після бою під Ватерлоо один сержант врятував мене від смерті. Він зветься Тенардьє. Здається, він мав корчму десь в околицях Парижу, в Шелле чи

в Монфермелі. Коли мій син зустріне́ться з цим чоловіком, він віддячить йому, скільки буде в його змозі».

Марій пробув у Верноні дві доби. Після похорону він повернувся до Парижу і вже більше не згадував про батька, ніби того ніколи й на світі не було. Ото й всього, що він надів жалобу на капелюха.

Так ніколи б може він уже і не згадав би про свого батька, коли б випадково не познайомився з одним дідом, на прізвище Мабеф. Від нього він почув, що в ті ще часи, коли Марій був маленький і ходив до церкви з своєю тіткою, туди ж приходив якийсь чоловік, бідно зодягнений, з орденом Почесного Легіону. Він ховався за колоною, щоб його не бачили. Він дивився на хлопчика й плакав. Він любив його, цей безталанний батько. А хлопчик і не знав, що недалеко від нього стоїть його батько. Бідна дитина може й не знала, що в неї є батько, що віддав свого сина, сподіваючись, що він буде щасливий. То був батько Марія. І Марій лише тепер довідався, що той «розбишак», як казав дід Жільнорман, до самої смерти не переставав любити свого сина.

Від Мабефа він довідався про те, як жив його батько, про його лицарський вчинок в бою під Ватерлоо, про всю несправедливість до нього з боку імперії, про самотнє його життя. Так поволі перед ним змалювався величний образ цієї людини і її героїчна й ніжна вдача. Марій почав любити свого батька.

В цей час він учився в школі правознавства. Захоплений слогадами про батька, він закинув усяку науку і почав вивчати добу Великої Французької Революції і наполеонівських походів.

Марій став республіканцем.

Незабаром після цього він пішов до гравера і за-

мовив собі візитові картки з написом: «Барон Марій Понмерсі».

Шануючи пам'ять про свого батька, Марій все більше переймався його ідеями і поглядами і через те поволі почав віддалятися від свого діда. Спершу він цього нічим не виявляв. Він став лише стриманий і холодний, ні з ким ні про що не говорив і дуже мало сидів удома.

Діда це не дуже непокоїло: він вважав, що його онук у когось закохався і проводить увесь час з своєю коханкою.

Часом Марій зникав кудись на днів зо три. Одного разу він поїхав до Монфермелю, щоб, виконуючи батьків заповіт, розшукати колишнього сержанта, хазяїна корчми Тенардье. Але там він довідався, що Тенардье збанкрутував, корчма його стояла порожня, а сам він невідомо куди зник.

Одного разу, вийшовши з дому, Марій забувся прибрати свою одежу, що в ній він повернувся з дороги. В одній кишені у нього лежав мішечок, в якому він беріг передсмертний лист свого батька. Зайшовши в кімнату до свого онука, дід Жільнорман побачив, що на ліжку лежить сурдут і чорний шнурок з прив'язаним до нього мішечком.

Жільнорман думав, що в мішечку зберігаються листи від якоїсь дівчини, що в неї закохався Марій. Йому скортіло довідатись про внукову любовну таємницю і він достав з мішечка якийсь клаптик паперу. То був лист від полковника Понмерсі до свого сина. В кишені сурдута він знайшов візитову картку з написом «Барон Марій Понмерсі».

Жільнорман сильно здивувався, а потім нестримно розлютився. Він покликав служницю, кинув на сере-

дину кімнати сурдут, шнурок з мішечком і візитову картку і наказав:

— Приберіть це сміття!

Коли Марій повернувся додому, старий зустрів його глузливими словами:

— Так, так! Вітаю тебе! Тепер ти вже барон!..

Що все це має означати?

Марій гостро відповів:

— Це означає, що я син свого батька.

— Твій батько — це я.

— Мій батько, — відповів Марій, спустивши очі і з глибоким сумом, — був непомітний герой, він чесно й по лицарському служив республіці й Франції; він двадцять п'ять років був у походах, вдень під градом куль, а вночі під снігом та дощем, по коліна в грязі; він відбив два полкових прапори, він мав двадцять ран, помер самотний, бо всі забули й покинули його. Єдине, чим його можна докорити, це те, що він надмірно й гаряче любив двох невдячних дітей — свою вітчизну й мене.

Почувши слово «республіка», старий зірвався з місця й вирівнявся.

— Марію! — скрикнув він, — я не знаю, хто такий був твій батько! Я не хочу цього знати! Та я знаю одно, що всі ці люди були негідники, убивці, бунтівники, грабіжники! Я кажу, всі, всі, всі! Чуєш Марію? Ти такий барон, як мій старий черевик! Хто служив Робесп'єрові, той шахрай! Хто служив Бонапартові, всі вони розбишаки й зрадники. Коли твій батько був серед цих людей, тим гірше для нього.

Марій тремтів, ніби його трусила пропасниця, голова йому палала, і він не знав, що йому робити. Його батька образили, змішали з болотом. І хто? Його дід.

— Геть Бурбонів і цю товсту свиню, Людовика XVIII!

Як помститися за одного, не принизивши другого? Він не міг образити діда, та не міг він, щоб і не помститись за честь свого батька. Кілька хвилин стояв він, хитаючись, мов п'яний, потім підвів голову, глянув просто в очі дідові і голосно скрикнув:

— Геть Бурбонів і цю товсту свиню, Людовика XVIII!

Почувши це, добродій Жільнорман зблід і остовпів. Потім він вирівнявся і, суворий та величний, сповнений обурення, простяг руку до дверей і сказав:

— Геть відціля!

Марій покинув дідову оселю.

На другий день Жільнорман сказав своїй дочці:

— Надсилайте два рази на рік по шістсот франків цьому кровопивцеві і ніколи при мені не згадуйте про нього.

Марій пішов, не сказавши куди, бо й сам того не знав; він мав з собою тридцять франків і невеличку валізку з білизною. Вийшовши з дому, він найняв візника і поїхав у напрямку до Латинського кварталу.

В ту добу почувався вже революційний рух. Тихий вітер з глибокої безодні 89 і 92 року вже віяв у повітрі. Під впливом часу молоде покоління перероджувалось, може й само того не помічаючи. Кожний робив той крок вперед, що він мусів його зробити. Роялісти ¹⁾ перетворювались на лібералів, ліберали — на демократів. По всій Франції засновувались таємні товариства, на зразок німецької спілки добродійності чи товариства карбонаріїв ²⁾ в Італії. Одно з таких то-

¹⁾ Рояліст — прихильник королівської влади.

²⁾ Карбонарії — таємне політичне товариство в Італії, що діяло спершу проти французів, а після реставрації 1814 року поставило собі демократичні і антимонархічні завдання.

вариств у Франції звалося «Товариство Друзів Абетки».

Яке завдання ставило собі це товариство? З першого погляду здавалося, що виховання дітей, справді ж товариство ставило собі за мету перевиховання дорослих. Члени товариства оголошували себе друзями А. Б. С.¹⁾, цебто народу і всіх принижених.

Складалося це товариство переважно з студентів, що були в дружніх стосунках з робітниками. Всі члени його були ніби одна родина.

Покинувши дідів дім, Марій пристав до цього товариства.

На чолі «Друзів Абетки» стояв молодий і вродливий Анжольрас. Вдачею своєю він був войовничий і переконаний фанатик, що дуже вражало в такій молодій людині. Молодість його була буйна, як і в більшості уславлених молодиків кінця вісімнадцятого і початку дев'ятнадцятого віку, все ж він був свіжий і мрійливий, як молода дівчина. Уже дорослий, він все ще здавався дитиною. Він мав двадцять два роки, але йому не можна було дати більше сімнадцяти. У нього над усім переважало одно стремління — до справедливості, одна думка — перемогти перепони. Він не помічав ні жіночої краси, ні квітів, ні весни, не чув пташиного співу; для нього квітки придатні були хіба що на те, щоб сховати в них меч. Він одвертався від усього, що не було республікою. Його можна було назвати мармуровим приклонником волі.

¹⁾ Непередавана по-українському гра слів: коли прочитати підряд перші літери французької абетки *а. б. с.*, то вийде слово *abaissier*, цебто принижений; це розуміння прикладали до народу і виходило, що назва т-ва мала двоїсте значення—друзів азбуки і друзів народу.

Збиралися «Друзі Абетки» в маленькій кімнатці одного кафе. Там вони пили, курили, голосно розмовляли про все, а потихеньку про свої справи.

Марій через кілька днів уже був другом усіх цих молодих студентів. Йому було приємно в їх товаристві.

Одного вечора в кафе зібрались майже всі члени товариства. Товариські збори найчастіше являли собою добродушну, мирну, хоч часом і галасливу балаканину. Тут більше перекидались словами; один жартував, другий підхоплював. Розмовляли одночасно у всіх кутках. Сарказми, жарти, дотепи — літали в повітрі, зблискуючи і переплітаючись в цій веселій кімнаті.

В одному кутку, серед загального гармидеру, Марій почув розмову про Наполеона. Один з студентів без належної поваги, як здалося Марієві, говорив про Наполеона. Марій схвилювався, підійшов до мапи Франції, що висіла на стіні, і показуючи там на маленький острів, відповів:

— Корсика, маленький острів, але він приніс славу Франції.

Всі примовкли. Анжольрас, не глянувши на Марія, відповів:

— Франції не треба ніякої Корсики, щоб бути величною й славетною. Франція тому велика країна, що вона Франція.

Марій повернувся до Анжольраса і голос його затремтів від зворушення й хвилювання:

— Я й на думці не мав принижувати Францію! Та хіба це приниження — згадувати Наполеона і сполучати його ім'я з іменем нашої вітчизни? Я недавно серед вас, але, признаюсь, ви мене дивуєте. Поговоримо про імператора. Я гадав, що ви всі — юнаки. Де ж ваш ентузіазм? Що ви з ним зробили? Ким же

ви захоплюєтесь, коли не захоплюєтесь імператором? Коли ця людина не була великою, то де ж ви знайдете іншу велику людину? Його розум — це цілі скарби людських здібностей. Він був законодавець, як Юстиніян, він диктував накази, як Цезар, в його розмові влучні слова Паскаля змішувалися з громами Тацита, він вивчав історію і писав її, його бюлетені — справжні уривки з «Іліади», він сполучав математичні знання Ньютона з метафорами Магомета; в академії наук він відповідав Ляпласові, в державній раді мірявся з Мерліном, з прокурорами він був правником і астрологом з астрономами. Він бачив усе, він все знав. І сполохана Європа прислухалась: великі армії вирушили в похід, артилерійські парки з громом покотились за арміями, цілі хмари кавалерійських полків летіли мов буря; крики, голосні сурми, зрушені трони, могутній дзвін велетенського меча, в руках людини, що з'явилась на обрії в червоному сяєві, з загадковим блиском очей, простягнувши крила над Європою мов казковий орел.

Всі мовчали. Анжольрас сидів, схиливши голову. Марій подумав, що коли мовчать, то, виходить, всі погоджуються з ним; майже не переводячи духу, він повів далі, ще з більшим захопленням:

— Будемо справедливі, друзі мої! Бути імперією такого імператора, яка щаслива доля для народу, що вітчизна його зветься Францією! Появитись і царювати, вкриватись славою, вибирати собі за етапи лише столиці, призначати на царів своїх гренадерів, примушувати щохвилини загоратись на грані століття сузір'я перемог, утворити з Франції імперію, рівну Римській, утворити велику армію й бути великою державою, у всі кінці світу посилати переможні батальйони, скрізь перемагати, владарювати, заглушити

увесь світ сурмами титанів, покорити його перемогами і сяєвом величності! Хіба є що на світі ще краще?

— Воля! — відповів чийсь голос.

Це коротке й холодне слово пронизало Марія як мечем; він відчув, що захоплення його враз погасло.

Через деякий час всі розійшлися. В кімнаті не було нікого, крім Марія та Анжольраса, що дивився на Марія уважно й замислено. Обидва мовчали. Коли це за стіною хтось заспівав пісню:

Нехай би Цезар мені дав
І славу і війну,
І мені довелось би покинути
Свою рідну матір, —
Я сказав би великому Цезареві:
Я не хочу ні скіпетра, ні меча,
Мені дорожча рідна мати, о-гей!
Мені дорожча рідна мати!

Марій підвів голову, прислухаючись, і коли пісня затихла, прошепотів сам до себе:

— Рідна мати...

В цю хвилину він почув, як чиясь рука лягла на його плече; це була рука Анжольрасова:

— Громадянине, — промовив він до нього: — моя мати — республіка.

Цей вечір справив на Марія величезне вражіння, і разом з тим сум охопив його. Невже йому доведеться відмовитись від своїх переконань? Він запевняв себе, що не допустить сумнівів, і все ж вагався. Перебувати між двома станами, не покинути одного і не вступити до другого, — цього він не міг знести. Такі сутінки душі можуть подобатись лише кажанам. А Марій хотів бачити сонце. Не зважаючи на своє бажання не зрушити з місця, він мусів іти вперед, вивчати, мислити,

прозрівати. До чого приведуть його оці думки? Він не погоджувався ні з дідом, ні з своїми друзями. Він почував себе самотним, відірвавшись від старого покоління і не приставши до нового.

Він перестав ходити на зібрання «Друзів Абетки», та життєві турботи не покинули його. Тридцять франків, що з ними він вийшов з дідового дому, давно розійшлися. Він продав свого годинника і зайву одягу і коли заплатив усі свої борги хазяїнові отеля, у нього зосталось лише десять франків.

Тимчасом його тітка Жільнорман, довідалась, де він живе і прислала йому листа і шістьсот франків. Марій повернув гроші назад, написавши тітці, що він грошей не потребує, бо заробляє собі на життя. В цей день у нього зосталось лише три франки. Тітка нічого не сказала про це дідові, бо знала, що той, почувши таке, сильно розгнівився б. Та, до того, він же наказав, щоб при ньому і не згадували про Марія.

З кожним днем все важче ставало жити Марієві. З'їсти свою одягу й годинника, — це ще не велика біда, але незабаром йому довелося пережити щось багато страшніше, те, що французи звать «скаженою коровою». Так зветься справжнє голодування, дні без хліба, ночі без сну, вечір без свічки, піч без вогню, тижні без роботи, прийдешне без надії, подрана одяга, що з неї глузують молоді дівчата, безмежне приниження, вся гидота, увесь одчай життя без шага в кишені. Марій був на тій порі свого життя, коли людині хочеться бути гордою, коли вона прагне кохання, а з неї сміються, бо вона зле зодягнена, а з неї глузують, бо вона бідна.

Тітка Жільнорман кілька разів потому розшукувала його і все намагалась передати йому призначені

від діда гроші, та Марій кожного разу повертав гроші і сповіщав, що вони йому не потрібні.

Прийшов день, коли на ньому зосталось саме лахміття. Один студент подарував йому свою стару одягу. За тридцять су він перелицював його і воно здавалось як нове. Але воно було зеленого коліру. Тоді Марій почав виходити з дому лише увечері: в присмерку одяга видавалася чорною.

З горем та бідою він усе ж закінчив курс і став адвокатом. Він повідомив про це свого діда, але той, прочитавши, порвав листа й викинув. Кілька днів після того його дочка часто чула, як батько ходив по кімнаті й голосно розмовляв сам з собою. Вона прислухалась; старий говорив: «Якби ти не був дурень, то зрозумів би, що не можна бути одночасно бароном і адвокатом».

Тимчасом Марій почав уже потроху заробляти. Він вивчив англійську й німецьку мову і почав працювати для одного видавництва. Він складав оголошення, каталоги, перекладав статті з журналів, компілював біографії, тощо. Так він заробляв яких сімсот франків за рік, і злидні його зменшились.

Він наймав невеличку кімнату в старому будинку старої Горбо і платив за неї тридцять франків за рік. Тепер він міг уже дозволити собі щодня снідати, обідати й вечеряти, вина він не пив, а замість нього пив воду. Він уже купив собі чорну одягу і міг вільно виходити на вулицю і гуляти в паризьких садах.

В душі його увесь час жив спомин про покійного батька, і тепер, маючи змогу дещо зробити корисного для Тенардье, що врятував його батька від смерті, він знову почав його розшукувати. Він знову навідався до Монмерфеля і там йому розповіли, що Тенардье

зовсім впав у злидні і виїхав невідомо куди. Так Марій і не знайшов його. Але він вважав за свій обов'язок знайти його і виконати батьківський заповіт.

Проминуло вже три роки з того часу, як Марій покинув свого діда. Тепер йому вже було двадцять років. Він жив самотно. Хоча й не порвав він зв'язків з т-вом «Друзів Абетки», але не бував на їхніх зборах. Серед його друзів був один, до якого він почував ніжність і глибоку приязнь. Це був старий Мабеф, що розповів йому колись про його батька — полковника Понмерсі. Цей старий жив так само самотно, як і Марій.

В той час Марій був вродливим, струнким юнаком, з чорним волоссям і блискучими очима. Коли він дуже бідував, він часто помічав, що дівчата, зустрічаючи його, оглядалися; це примушувало його прискорювати ходу і він почував страшний сором; йому здавалось, що вони дивляться на його драну одягу і сміються з нього; справді ж вони задивлялись на його вроду і мріяли про нього. Від такого мовчазного непорозуміння між ним і гарненькими дівчатами він ставав ще дикішим і відлюднішим. Він не обрав собі ні одної з них, бо соромився їх і тікав від них.

Правда, на світі була одна дівчина, від якої Марій не тікав, хоча спершу не звертав на неї уваги.

Під час своїх прогулянок в Люксембурзькім саду, протягом цілого року Марій зустрічав чоловіка й дівчину, що майже завжди сиділи поруч на одній лавці — на самому кінці глухої алеї. Чоловікові на вигляд було років шістдесят і вся голова його була біла як сніг. Він був завжди сумний і замислений, але його очі були добрі і викликали довір'я й симпатію до цієї людини.

Коли Марій вперше побачив молоду дівчину, що

завжди ходила з цим сивим дідом, йому здалося, що їй не було ще й чотирнадцяти років. Вона була така худа, що здавалась негарною, наївною і нецікавою. Єдине, що в неї було гарне, це її очі. Зодягнена вона була так, як ото зодягають пансіонерок якогось інституту: сукня на ній трималась як мішок.

Два чи три дні зряду Марій придивлявся до цього сивого чоловіка та до дівчини. Далі не звертав на них уже ніякої уваги. Вони так само ніби не помічали його, захоплені розмовою. Дівчина все про щось говорила, а сивий добродій говорив мало і більше дивився на неї з батьківською ніжністю.

Марій бачив їх щоденно протягом цілого року. Одежа дівчини і сива голова старсго спричинилась до того, що її він прозвав мадемуазель Ленуар (чорна), а його — добродієм Леблян (білий). Старий йому подобався, а дівчина здавалась несимпатичною.

На другий рік, саме під той час, як відбуваються події цього оповідання, Марій без усякої причини перестав ходити до Люксембурзького саду; протягом шости місяців він ні разу не пройшовся по своїй алеї. Нарешті, він надумався якось знову зайти до саду. Був чудовий ранок; настрої Марія відповідав гарній годині. Йому здавалось, що в серці його співали пташки, що їх він чув, і відбивалось блакитне небо, що його він бачив над головою.

Він зайшов у «свою алею» і коли дійшов до кінця її, побачив знов, як і колись, старого з дівчиною. Підійшовши ближче, він зауважив, що старий ні трохи не змінився, зате дівчина стала зовсім іншою, що її навіть і впізнати не можна було. Вона значно виросла й розквітла, переживаючи, певне, той час в житті жінки, коли вона, не втрачаючи наївності дитини, вже

володіє чарами дорослої жінки. Цей дивний, скороминущий час визначається словами — п'ятнадцять років.

Коли Марій пройшов повз неї, він не міг бачити її очей, бо вона дивилася в землю. Дівчина усміхалася, слухаючи, що говорив їй старий, і усмішка її була така чарівна, що спершу Марій подумав був, що це сестра тієї дівчини, що він її зустрічав був раніш. Коли він проходив удруге, вона байдуже глянула на нього, та й Марій не відчув ніякого хвилювання і спокійно пішов собі далі, думаючи про інше.

Потім він часто бував у Люксембурзькім саду і так само мало звертав уваги на цю дівчину.

Одного тихого весняного дня увесь Люксембурзький сад був освітлений сонцем; небо було таке чисте, наче його тількищо помили; горобці цвірінькали серед каштанових дерев. Душа Марія відкрилась назустріч природі; він ні про що не думав, він лише жив і дихав; коли він проходив повз лавочку, дівчина глянула на нього, і погляди їхні зустрілись.

Що говорив у цей день погляд цієї дівчини? Марій не міг би сказати. Нічого і все. Це був не погляд, а блискавиця. Те, що він побачив, не був уже наївний погляд дитини, це була таємнича безодня, що відкрилась була і знов закрилась.

Настає час, коли дівчина отак дивиться; горе тому, хто зустріне цей погляд!

Увечері, повернувшись додому, Марій оглянув свою одягу, вперше помітив, що вона брудна й притерта, і здивувався, що він наважився гуляти в Люксембурзькім саду в такій одязі — в пом'ятім капелюху, товстих чоботях, в притертих чорних штанах і в чорнім сурдуті з потертими, аж білими, ліктями.

На другий день, в звичайний час прогулянки, він

уже був у Люксембурзькім саду в новім сурдуті, новім брилі, чоботях і навіть в рукавичках.

Увійшовши в алею, він побачив добродія Лебляна з молодою дівчиною. Він обсмикав на собі сурдут, застебнув його на всі гудзики і пішов просто до лавочки. Але чим ближче він підходив, тим повільнішими ставали його кроки. На досить чималій віддалі він спинився і, сам не розуміючи причини, вернувся назад. Молода дівчина лише віддалік могла бачити його і, мабуть, не оцінила його ошатного вигляду. Дійшовши до другого кінця алеї, Марій повернув назад і на цей раз підійшов ближче до лавочки. Та за кілька кроків він відчув, що не має сили йти далі і знов спинився, не знаючи, що йому робити. Йому здалося, що дівчина схилила голівку в його бік. Тоді він зважився і твердим кроком, але червоний від замішання, пішов уперед. Проходячи повз неї, він почув, як шалено билося йому серце. Кілька неясних слів долетіло до нього. Це був її голос. Вона була гарненька з себе. Він це відчув, хоча й не насмілювався на неї глянути. Далі він уже й не пробував пройти близько неї і сів віддалік від добродія Лебляна з дівчиною.

В цей день він забувся пообідати. Він згадав про це лише о восьмій годині вечора. Йти до ресторану було вже пізно, і він іззів на ніч шматочок хліба.

З того часу Марій уже щодня ходив до Люксембурзького саду. Наприкінці другого тижня Марій, як і завжди, сидів на своїй лавці з розгорнутою книжкою в руці; за дві години він не прочитав і одної сторінки. Враз він стрепенувся. Добродій Леблян з дочкою підвелися з своєї лавочки, дівчина взяла батька під руку і вони обоє попростували до середини алеї, де сидів Марій. Він заглибився в книжку, удаючи, що пильно

її читає. Коли він підвів голову, вони були від нього за два кроки. Проходячи близько, молода дівчина глянула на нього. В її погляді він побачив і цікавість і ніжність. Йому здалося, що в тому погляді він прочитав і докір собі: мабуть, вона хотіла докорити його, що він не підійшов до них. «А я ось, бач, і підійшла до тебе!» — ніби промовляла вона очима. Марій був засліплений ясним сяєвом цього дівочого погляду.

Він дивився услід їй, поки вона не сховалась. Далі почав бігати по Люксембурзькому саду мов божевільний. Мабуть, він голосно розмовляв з собою, а може й сміявся.

Так воно сталося. Марій покохав дівчину. Цілий місяць він був у такому захопленні і не помічав нічого, крім того, що дівчина тепер уже зацікавилась ним і дивилася на нього.

Тимчасом добродій Леблян почав уже дещо примічати, бо як тільки з'являвся Марій, він підводився з лавочки і виходив з саду разом з дівчиною. Він змінив лавочку, на якій сидів раніш, і вибрав іншу, щоб простежити, чи піде за ними Марій. Марій не зрозумів маневра і зробив помилку, пішовши за ними. Добродій Леблян уже не щодня приходив з дочкою до саду і не завжди брав з собою дочку. Побачивши його самого, Марій одразу ж виходив з саду. Це була друга його помилка.

Марій не звертав уваги на ці загрозливі ознаки, він був засліплений коханням. Нарешті він зробив третю помилку, чи не найбільшу: він пішов слідом за дівчиною, коли вона пішла додому.

Вона жила на Західній улиці, в найтихішій її частині, в новому трьохповерховому будинку, досить скромному на вигляд. Як тільки батько й дочка за-

йшли в будинок, він підійшов до дому і сміливо запитав у воротаря:

— Тількищо зайшов сюди добродій, він живе на першому поверсі?

— Ні, — відповів воротар, — він живе на третьому.

— Його вікна на вулицю? — допитувався Марій.

— Звичайно, — відповів воротар, — у нас усі вікна на улицю.

— А хто він, цей добродій?

— Він рантьє ¹⁾. Він дуже добрий чоловік, допомагає бідним, хоч сам і небагатий.

— А як його прізвище? — не стримався Марій.

— А ви, часом, не шпигун? — запитав його воротар.

Марій пішов, повісивши носа, та все ж він був задоволений: він все ж дещо знав тепер про Лебляна.

Та на другий день вони зовсім не прийшли до Люксембурзького саду. Марій даремне виглядав їх до самого вечора. Коли стемніло, він пішов на Західну вулицю і побачив, що на третьому поверсі світиться. Він ходив попід вікнами, поки світло не погасло. На другий день він знову не дождався їх в саду. У присмерку знову ходив під вікнами. Цього дня він нічого й не їв. Хворого годує лихоманка, а закоханого — кохання.

Так проминув цілий тиждень. Добродій Леблян і його дочка все не приходили до Люксембурзького саду. Марій не знав, що його й думати. Вдень він не насмілювався наблизитись до будинку, де вони жили; він задовольнявся тим, що дивився вночі на освітлені вікна. Часом в них мріяла чиясь тінь, і тоді серце його дужче билося.

¹⁾ Рантьє — людина, що живе з прибутку від свого капіталу чи майна.

Коли він прийшов восьмого дня, у вікнах не світилося. Він чекав до десятої години, потім до півночі, далі до першої години ночі. На третьому поверсі не засвічували світла і ніхто не увійшов у будинок. Марій повернувся додому, охоплений одчаєм. На другий день, як смеркло, він знову підійшов до будинку. Вікна були закриті віконницями; увесь поверх був зовсім чорний.

Марій постукав у ворота, і викликав воротаря:

— Де мешканці третього поверху? — спитав він.

— Вони переїхали, — відповів той.

Марій похитнувся і спитав стиха:

— Давно?

— Вчора.

— Де ж вони тепер живуть?

— Я не знаю.

— Він не залишив своєї адреси?

— Ні.

Воротар, придивившись, впізнав Марія.

— Ага, це ви? — промовив він. — Виходить, я не помилився, ви таки справді з породи шпигунів.

VII.

НЕЗДИЙСНЕНИЙ ЗЛОЧИН.

Проминуло літо, а за ним і осінь; прийшла зима. Ні добродія Лебляна, ні його дочки так і не видно було більше в Люксембурзькім саду. У Марія тепер була одна думка: знов побачити чарівну дівчину. Він шукав її завжди, він шукав її всюди, та нігде не знаходив. Він жив так само відлюдно, впавши в справжній одчай. Він бігав по своїй кімнаті, як той вовк у клітці, потім знову починав шукати її.

Одного разу його дуже вразила і схвилювала одна зустріч. На перехресті вузеньких завулочків він зустрів чоловіка, що був зодягнений як робітник. З-під кашкета вибивалося на диво біле волосся. Як це не дивно, але Марієві здалося, що це був добродій Леблян. У нього була така ж сива голова, так сама хода, такий само профіль, лише він якось зігнувся і не мав такого бадьорого вигляду, як добродій Леблян. Про цю зустріч Марій згадував кілька днів, а потім забув про неї, заспокоївшись на тому, що це не міг бути добродій Леблян, а хтось подібний до нього.

Марій так само жив у старої Горбо, не звертаючи ніякої уваги на сусідів. Там жила ще родина Жондрет. Вони дуже бідували, так що Марій, хоч і сам не в розкошах жив, одного разу допоміг їм, заплативши комірне за кімнату, де вони жили. Але більше він не

мав ніяких стосунків ні з батьком, ні з матір'ю, ні з обома їх дочками.

Одного разу Марій ішов уздовж бульвару, замислившись і дивлячись у землю. Уже починало смеркати. Коли це хтось штовхнув його. Він оглянувся і побачив двох обідраних дівчат. Одна була худа й висока, друга трохи нижча. Вони йшли швидко, задихавшись, ніби чогось злякались; здавалося, що вони тікали від чогось страшного, бо навіть і тоді не примітили Марія, коли штовхнули його, пробігши повз нього. Марій все ж встиг заперімітити, що в них були бліді обличчя, розтріпані коси і голі ноги.

Порівнявшись з ним, вони про щось говорили вуличною злодійською мовою, а далі зникли між деревами бульвару.

Марій на якийсь час був спинився, але рушивши далі, він побачив, що на дорозі лежить якийсь невеликий сіруватий конверт. Він нагнувся й підняв його. В конверті були якісь папери. Подумавши, що то оті дівчата згубили цього конверта, він почав кликати їх, але вони не обзивались. Сховавши конверта в кишеню, він пішов далі.

Увечері, роздягаючись, щоб лягти спати, Марій намацав у кишені листа, що його він знайшов на улиці. Гадаючи, що в листі він знайде адресу тих дівчат, щоб псвернути їм листа, він прочитав папери, що були там. В конверті було чотири листи, од яких тхнуло неприємним духом тютюну. Листи адресовані були до різних осіб, підписані різними прізвищами, і у всіх було одинакове прохання про допомогу. Все ж ясно було, що всі листи писала одна людина. Ніщо не свідчило, що ці листи належали тим дівчатам. Марій кинув листи в куток і ліг спати.

Ранком до нього хтось постукав. Гадаючи, що це стара Горбо прийшла прибирати його кімнату, Марій не підвів голови від книги. Коли це він почув хрипкий, надтріснутий голос, ніби до нього говорив якийсь старий п'яниця:

— Пробачте, добродію!

Марій швидко оглянувся і побачив перед собою молоду дівчину. Вона стояла на порозі. Це була худа, непоказна, розтріпана істота; на ній була лише сорочка та спідниця; замісто пояса — шматок вірвовки, таким само обривком були зв'язані і її коси; гострі, худі плечі випиналися з подраної сорочки; лице бліде; очі каламутні, нахабні й брехливі; з вигляду молода дівчина, а очі були як у старої розпутної жінки; п'ятдесят років в образі п'ятнадцятилітнього підлітка; вона була з тих істот, що викликають і жаль і огиду, вони небезпечні, вони наводять жах, коли не викликають сліз.

Марієві здалося, ніби він десь бачив це обличчя.

— Чого ви хотіли, мадемуазель? — спитав він.

— Я принесла вам листа, добродію Марію, — відповіла дівчина і наблизилась до нього рішучими кроками, оглядаючи всю кімнату і зім'яту постіль таким нахабним поглядом, що від нього стискалось серце. Вона була боса. Крізь дірки спідниці світилися худі ноги і кощаві коліна. Вона тремтіла.

Розриваючи конверта, Марій зауважив, що величезна печатка з сургуча була ще зовсім м'яка. Видно було, що листа принесено не здалека. Марій почав читати листа.

Цей лист одразу ж освітлив усю загадкову пригоду вчорашнього вечора. Ніби в темний льох внесли свічку і вона освітила всі темні кутки. Цього листа писала та сама людина, що й вчорашні чотири. Така ж рука,

звороти мови, ті ж самі помилки, однаковий папір і той самий дух тютюну.

Ось що стояло в листі:

«Любезний сусіде, чарівний юначе!

Я довідався, що ви шість місяців тому допомогли мені, заплативши за моє приміщення. Я благословляю вас, юначе. Моя старша дочка розкаже вам, що ми вже два дні сидимо всі без шматка хліба. Коли я не дуже помиляюсь, то я ладен вірити, що ваше чуле серце відгукнеться на наше нещастя, і ви нам допоможете, оскільки буде вашої змоги.

Зостаюсь з тією глибокою пошаною, що з нею належить схилитись перед усіма великими друзями людства.

Моя дочка буде чекати ваших розпоряджень, дорогий юначе.

Ж о н д р е т ».

Марій зрозумів, що його сусіда Жондрет живе з того, що своїми листами здобуває гроші від тих добротинців, що їх йому часом щастить розчулити описом своїх злиднів.

В той час, як Марій співчутливо і трохи здивовано роздивлявся дівчину, вона сновигала то сюди то туди по його кімнаті, смілива мов привид. Вона безсоромно світила своїм тілом, ніби нарочито показуючи його. Її розідрана сорочка часом спускалася аж до пояса. Вона пересовувала стільці, заглядала в дзеркало, розкривала книги. Врешті схопила перо, вмочила його і промовила, повернувшись до Марія:

— А я вмю й писати! Ось подивіться!

Не встиг Марій відповісти, як вона на чистому клаптику паперу написала: «Калатали прийшли». На

мові паризьких злодіїв «калаталами» звали поліцейських.

— Мадемуазель, — стримано промовив Марій, — у мене є конверт, що, здається, належить вам.

І він подав їй конверта з листами. Дівчина радісно схопила його:

— А ми їх скрізь шукали! А це ви їх знайшли? Ми згубили їх, коли тікали від калаталів. Це моя роззява-сестра згубила їх. Довелося вдома збрехати, що ми їх однесли, але нам нічого не дали, бо коли б батько почув, що ми їх згубили, то здорово всипав би нам обом.

Розкривши конверта, дівчина витягла звідтіля одного якогось листа і говорила далі:

— Це лист до того діда, що ходить до церкви. Оце піду, саме час, і однесу його. Може здобуду щось на сніданок...

Засміявшись, вона додала:

— А знаєте, що буде, коли ми сьогодні поснідаємо? Буде те, що ми ззімо одразу і позавчорашній сніданок, і позавчорашній обід, і вчорашній сніданок, і вчорашній обід, і все це за один раз, в один ранок.

Ці слова нагадали Марієві, за чим прийшла до нього ця нещасна дівчина. Він пошукав у кишені і знайшов п'ять франків і шіснадцять су. Це було все, що він мав.

— Сьогодні на обід вистачить, а завтра побачимо, — подумав він і віддав дівчині п'ять франків.

Вона схопила монету:

— Ого! Сонце світить! П'ять франків! Ось вам моя лапа. Хай живе голота!

Вона підтягла сорочку на плечі, вклонилася Марієві і пішла до дверей. Проходячи повз комоду, вона

побачила на ній суху шкоринку хліба, вкриту порохом; швидко схопила вона цю шкоринку й засунула в рот, аж захрустіло на зубах.

— От добре! Хоч зуби почухаю! — пробурмотіла вона і вийшла з кімнати.

Марій п'ять років бідував, дуже тяжко жилося йому, та лише тепер побачив він, які то бувають злидні на світі. Перед його очима ніби промайнув плазущий і злий геній із темряви незмірної скорботи. Той, хто бачив у злиднях чоловіка, — ще нічого не бачив; страшніші злидні жінки, а найстрашніше — злидні дитини. Молода дівчинка, що зайшла до Марія, прийшла ніби з якогось іншого світу. Вона підняла перед його очима завісу, що за нею ховалися огидні таємниці непробудної мряки.

Думаючи про це, Марій роздивлявся стіну, що відокремлювала його від кімнати Жондрета. Стіна була хистка і така тонка, що крізь неї пробивались з сусідньої кімнати кроки й розмова. Лише такий мрійник, як Марій, міг і досі не зауважити цього. Він встав і підійшов ближче до стіни; під самою стелею він нагледів відтулину між двома сволоками; ставши на комоду, можна було бачити, що робиться в сусідній кімнаті.

«Подивимось, що це за люди, і що вони роблять», — подумав він. Ставши на комоду, Марій заглянув у сусідню кімнату.

Приміщення сусідів було брудне, смердюче й темне. Замість мебелі — солом'яний стілець, та стіл, що ледве стояв на хистких ніжках; замість посуду — кілька черепків; в двох кутках купа брудного лахміття замість постелі; світ пробивався крізь замурзане чотирьохкутне віконце, вкрите павутинням. Стіни були погри-

зені і вкриті шрамами, як те обличчя прокаженого. Вони потіли смердючою вільгостю.

Приміщення було просторе, але від того воно здавалось ще сумнішим. В чорних закутках його мусли ховались павуки, як кулак завбільшки, і сороконожки, говсті як нога, а може й ще які страхіття.

Одно злиденне ліжко стояло біля дверей, друге — коло вікна.

За столом, на якому Марій побачив каламаря, перо й папір, сидів чоловік років шостидесяти, маленький, худий та блідий, але з хитрим, жорстоким і неспокійним обличчям справнього злочинця. У нього була довга сива борода. На ньому була жіноча сорочка, з-під неї видно було брудні штани і такі старі та драні чоботи, що з них вилазили голі пальці.

В зубах у нього димилась люлька. В хаті не було хліба, зате був тютюн. Він щось писав, мабуть, такі листи до різних добродичів, що був знайшов Марій.

В одному кутку диміло огнище. Біля нього сиділа навшипиньках товста, брезкла жінка. На око їй могло бути років сорок, а то й років зо сто. Вона була в самій сорочці і подраній спідниці з латками з товстого сукна.

На брудному ліжку сиділа худа і майже гола дівчина. Здавалось, що вона була до всього байдужа і не чула й не бачила того, що діється навколо неї. Мабуть, це була молодша сестра тієї, що приходила до Марія.

Серед бруду та неохайности не видно було ніяких ознак якоїсь там роботи: ні прядки, ні станка, ні струментів. В кутку валялись шматки заліза досить підозрілого вигляду. Тут царювали мертвотні лінощі, супутники одчаю і провісники загибелі.

Чоловік мовчав, жінка не ворушилася, дівчина, зда-

валось, навіть не дихала. Чути було, як перо скрипіло по паперу.

Чоловік пробуркотів, не перестаючи писати:

— Ох і сволота ж! Всі вони — сволота!

Жінка зітхнула й обізвалась:

— Заспокойся, друже мій! Повір мені, що не варто писати до цих панів!

Та чоловік не перестав писати.

З важким серцем Марій хотів був уже злізти з комоди, кбди це в кімнату вбігла старша дочка. Вона хрюпнула дверима і спинилась, щоб перевести дух, потім радісно скрикнула:

— Він іде сюди!

Батько подивився на неї. Мати оглянулась, а менша сестра й не поворухнулась.

— Хто такий? — спитав батько.

— Отой пан!

— Доброчинець?

— Він самий.

— Той самий? Ти правду кажеш? І він іде сюди?

— Іде візником.

— Візником! То це якийсь Ротшільд!

Жондрет схопився з-за стола й крикнув:

— Жінко, ти чуєш? Доброчинець їде! Потуши огонь!

Здивована жінка не ворухнулась.

Батько із вправністю штукаря схопив якогось черепка, що стояв на огнищі, і залив водою головешки. Потім він звернувся до старшої дочки:

— Гей, ти, ламай стільця!

Дівчина не зрозуміла, чого він хоче. Тоді він схопив стільця і ногою пробив сидіння.

— Надворі холодно? — спитав він потім.

— Дуже холодно, сніг падає.

Батько повернувся до меншої дочки, що була на ліжку біля вікна, і крикнув на все горло:

— Геть з ліжка, ледащице! Ти завжди валяєшся й нічого не робиш! Розбий вікно!

Дитина схопилась з ліжка, дрижачи й нічого не розуміючи.

— Ти чуєш, що я кажу! — галасував батько. — Розбий зараз же вікно!

Дівчина з переляку, з несвідомою слухняністю, ударила кулачком по шибці.

Мати, що все мовчала, підвелася і глухо й хрипко, ледве розкриваючи рота, промовила:

— Дорогий мій, що це ти надумався робити?

— Лягай на ліжку! — відповів їй чоловік.

Жінка слухняно лягла на купу ганчір'я. В цей час у кутку щось заплакало.

— Що там таке з тобою? — крикнув батько.

Менша дівчина, не виходячи з кутка, показала свою скривавлену руку. Розбиваючи шибку, вона себе поранила. Жінка підвелася і сердито закричала на чоловіка:

— Бачиш, чого ти наробив! Вона поранила собі руку.

— То й добре! Я знав, що так буде.

— Як то добре! — скрикнула мати.

— Мовчіть усі! — закричав батько. — Я не дозволяю нікому говорити!

Одірвавши шматок жіночої сорочки, що була на ньому, він обмотав ним скривавлену доччину руку.

— Дуже добре, — сказав він. — Все воно на краще.

Холодний вітер пробивався крізь розбите вікно;

надвірній туман розлазився по хаті, мов синій дим, Крізь дірку в вікні, в хату залітали сніжинки.

Батько оглянув усю кімнату, ніби хотів перевірити, чи не забув чого зробити, і сказав:

— Ну, тепер ми можемо привітати доброчинця.

Марій не переставав стежити за всім, що робилось на його очах.

Коли це в двері постукали. Старий кинувся до дверей, відчинив їх, низько вклоняючись, і промовив з піддесливою усмішкою.

— Завітайте, пане шанований доброчиннику, з вашою чарівною донькою...

В кімнату ввійшов літній чоловік, а поруч з ним на порозі стояла молода дівчина.

Не можна її описати, яке почуття охопило Марію в цю хвилину.

Це була вона!

Марій ледве міг роздивитись її крізь туман, що застелив йому очі, засліплені чарівним образом. Перед ним стояла дорога істота, зоря, що світила йому ось уже шість місяців; це була вона, що зникла так раптово і забрала з собою все, що радісного й ясного було в його житті.

З нею був той самий добродій Леблян. Вона підійшла до стола й положила на нього величеський пакет. Старша дочка Жондретова одійшла в куток і відтіль заздрісно поглядала на оксамитовий брилик, саєтове хутро і на радісне та спокійне личко молоді дівчини.

Добродій Леблян з своїм звичайним доброзичним спокоем звернувся до старого Жондрета:

— В цьому пакунку для вас нова одежа, панчохи й шерстяні ковдри.

— Наш доброчинець вражає нас своєю янгольською добрiстю, — промовив Жондрет, кланяючись майже до землі. В той же мент він устиг шепнути своїй старшій дочці:

— Я ж так і казав! Дають ганчір'я, а грошей ні одного су. Чи ти не знаєш, як я підписався в листі до цього старого шкарбана?

— Фабанту, драматичний актор, — відповіла дочка.

Жондрет знову почав говорити до Лебляна тремтячим якимось голосом, як от у фіглярів з ярмаркових яток:

— Колись, пане мій, був я драматичним актором і в свій час користався великим успіхом.

Увесь час він, цей нужденний лиходій, дивився на свого гостя якимось чудним поглядом. Розмовляючи, він ніби пронизував його очима, намагаючись згадати щось. Урвавши хвилину, він шепнув своїй жінці:

— Придивись до нього гарненько!

Далі, повернувшись до добродія Лебляна, він знову почав канючити:

— Ви бачите, пане, на мені замісто одежі — жіпчина сорочка! Та й вона розідрана! І це в такий холод, зимою! В хаті ні одного су! Жінка моя хвора. Лікувати її нічим. А завтра — страшний день: я винен хазяїнові за приміщення шістдесят франків. Коли я не заплачу завтра цих грошей, нас усіх викинуть на улицу, і ми зостанемось без пристановища, під дощем, під снігом.

Добродій Леблян витяг з кишені п'ять франків і поклав їх на стіл. Жондрет устиг шепнути своїй старшій дочці:

— Диви, мазурик який! Що мені тих п'ять франків! На них я не полагаджу стільця і не зашклю вікна. От і витрачайся на таких панів!

Добродій Леблян зняв з себе сурдута, що був на ньому поверх синього камзолу і поклав його на стільці, а потім звернувся до Жондрета:

— Добродію Фабанту, — сказав він, — я маю при собі лише п'ять франків, та я прийду до вас сьогодні увечері. Зараз я мушу одвезти додому свою дочку. Я буду тут о шостій годині і принесу вам шістдесят франків.

— О, мій добрий пане! — скрикнув Жондрет в пориві радості.

А тихенько він шепнув:

— Придивись до нього, жінко!

Добродій Леблян обперся на доччину руку і, повернувшись до дверей, сказав:

— До вечора, друзі мої.

— До шостої години? — спитав Жондрет.

— Рівно о шостій я буду тут.

В цю хвилину старша дочка побачила, що гість забув на стільці свого сурдута.

— Пане, ви забули свого сурдута.

Жондрет глянув на неї, ніби хотів її очима звісти і знизав плечима.

Добродій Леблян відповів:

— Я не забувся, я залишаю його вам.

— О, милосердний мій пане! — скрикнув розчулено Жондрет, — я не в силі стримати сліз! Дозвольте, я вас проведу до візника.

— Коли вже ви хочете вийти з нами, — промовив Леблян, — то надіньте того сурдута. На улиці дуже зимно.

Жондрет спритно надів на себе сурдута, і вони вийшли всі троє.

Коли вона вийшла з кімнати, одна думка опала

Марія: йти за нею, не випустати її з ока, поки він не довідається, де вона живе, не втратити її знову після того, як він так несподівано знайшов її. Він зіскочив з комоди, схопив бриля і вийшов у коридор. Там не було вже нікого. Він кинувся вниз по сходах і добіг до бульвару якраз тоді, коли фіякр повернув уже за ріг улиці. Марій метнувся в той бік. Та коли він добіг до рогу вулиці, фіякр був уже далеко. Догнати його вже не можна було.

Охоплений одчаєм, Марій вернувся додому. В ту хвилину, як він збирався увійти в будинок, побачив він по той бік бульвару Жондрета в сурдуті «добročинця». Жондрет розмовляв з непевним якимось бродягою.

Марій повільно йшов по сходах; в ту хвилину, як наблизився він до дверей своєї кімнати, він побачив, що слідом за ним по коридору йде старша дочка Жондретова. Марій зайшов у свою кімнату і хотів зачинити двері, але двері не причинялись; він озирнувся і побачив, що хтось притримує двері. То була Жондретова дочка.

— А, це ви? Знов ви прийшли? Чого вам треба?— запитав Марій.

Вона стояла, замислившись, і не дивилась на нього. У неї вже не було такої впевнености, як ранком. Вона не зайшла в кімнату і зосталась стояти в коридорі. Потім вона глянула на Марія своїм замисленим поглядом і сказала:

— Добродію Марію, чого ви такий смутний? Що грапилосьь?

— Дайте мені спокій! — відповів Марій.

— Добродію Марію! — говорила далі дівчина, — ви дали мені сьогодні на хліб, скажіть же тепер, що

з вами гаке? У вас якесь горе, це помітно одразу. Скажіть мені, чим я могла б вашу журбу розігнати. Я хочу вам допомогти. Ви можете на мене звіритися, і я піду і поговорю з тими, до кого ви мене пошлете. Часом буває досить сказати кілька слів, і все складеться на краще.

Марій підійшов до дівчини.

— Слухай но... — почав він.

Очі їй радісно зблиснули, і вона перебила його:

— О, так, так! кажіть мені «ти», так мені більше подобається.

— Ти привела сюди цього добродія з дівчиною...

Чи знаєш ти його адресу?

— Ні, не знаю.

— То дізнайся.

Дівчина похмарніла:

— Так ось чого вам треба... А ви знаєте їх?

— Ні, — відповів Марій.

— Отже, ви її не знаєте, але хотіли б з нею познайомитись, — висловила свій здогад дівчина. — А що мені дасте за те?

— Все, що скажеш.

— Гаразд, ви матимете адресу.

Вона опустила голову й зачинила двері.

Марій залишився сам. Він сів і замислився, але думки всі переплутались від хвилювання. Коли це до нього долетів голос старого Жондрета. Він говорив своїй жінці:

— Я ж казав тобі, що я впізнав його з першого ж погляду.

Про кого говорив Жондрет? Кого він впізнав? добродія Лебляна, її батька? Та невже він почує, хто вона, та дівчина, і хто такий батько її?

Марій знову став на комоду і почав дивитись, що робиться в сусідів.

Жондрет, видимо, тількищо повернувся, бо геть задихався. В цей час жінка перепитала його:

— Невже тому правда? Ти не помилився?

— Я певен, що це він. Він не змінився. Він краще тепер зодягнений, та й годі. Ох, ти ж старий чорте! Тепер ти вже не втечеш від мене!

Він повернувся до дочок і крикнув на них:

— А ну, геть відділя!

Коли дівчата вийшли з кімнати, він знову звернувся до жінки:

— Хочеш, я тобі скажу ще одну річ? Панянка...

— Що таке? — перебила жінка, — що ти знаєш про панянку?

Марій зрозумів, що говорили про неї. Він почав пильно прислухатись, та Жондрет нахилився до жінки і щось шепнув їй на ухо. Потім випростався і закінчив уже голосніше:

— Повір мені, що це вона!

— Не може того бути! — закричала вона. — Як це так? Мої дочки ходять голі й босі, а вона в шовках ходить! Оця потворна дівчина, що так жалісно дивилася на моїх дочок, то це вона — ота старцюга! О, коли так, то я ладна видерти їй очі!

Жондрет ходив по хаті, не звертаючи уваги на свою жінку.

— А хочеш, я тобі скажу ще одну річ? Слухай же добре. Я незабаром буду багатий. Я впіймав цього золотого мішка. Все налагоджено. Я умовився з людьми. Він прийде сюди о шостій годині. В цей час сусіда саме ходить обідати і раніше одинадцятої він не повертається. Діти будуть чатувати. Ти нам допоможеш.

— А що ти з ним робитимеш? — спитала жінка.

— Ми його скараємо! — зареготав Жондрет.

Так Марій нічого і не довідався ні про чарівну дівчину з Люксембурзького саду, ні про добродія Лебляна. Але з того, що він підслухав, він міг зробити висновок, що батькові й дочці грозила якась небезпека, що для них готується пастка. Треба було рятувати обох.

Та що мав він робити! Попередити, що їм грозить небезпека, але де їх знайти? Він не знав їхньої адреси. Дожидатись добродія Лебляна недалеко від будинку і попередити, що тут для нього готується пастка? Але Жондрет і його спільники побачили б, що він вартує, місце було надто безлюдне, злочинців буде чимало, вони можуть схопити чи прогнати його, а ті, кого він хотів урятувати, загинуть. Пробило першу годину. Марій мав ще п'ять годин для того, щоб зробити щось.

Одягнувшись і тихенько ступаючи, він вийшов з кімнати на вулицю. Залишався один спосіб: повідомити поліцію.

Він дійшов уже до половини вулиці, до того місця, де тяглася досить низька стіна. Ішов він повільно, замислившись; сніг під ногами приглушував його кроки. Коли це він почув голоси; хтось розмовляв недалеко від нього. Він обернувся, на вулиці не було нікого, а голоси долітали зовсім виразно. Марій надумався заглянути, чи нема кого за стіною, біля якої він проходив.

Справді, там сиділо на снігу, обпершись об стіну, двоє людей і тихо про щось розмовляли. Витягнувши шию і нагнувшись над ними, Марій міг почути, про що вони говорили.

Один з них, з кудлатою головою і обідраний, штовхнув ліктем другого, бородатого, і сказав:

— Якщо з нами буде Патрон-Мінет, то діло вигорить.

— Ти так думаєш? — відповів бородатий. Кудлатий говорив далі:

— Тут на кожного брата припаде не одна тисяча; а найгірше, що може трапитись, то це посадять років на п'ять, на шість, найбільше на десять.

— А то вже діло певне, — відповів другий — з цим уже нічого не поробиш

Марій пішов далі. Йому здалося, що ця таємнича розмова двох підозрілих людей, натякала на той злодійський намисел, що його надумав Жондрет. То, мабуть, і було те «діло», про яке вони говорили.

Прийшовши до поліції, Марій попросив провести його до поліційного комісара. Йому відповіли, що комісара якраз нема і що його заміняє поліційний інспектор. До нього й провели Марія.

Постать поліційного комісара скидалася на чотириохкутника. Величезні вуса з сивизною надавали йому лютого вигляду, проникливі очі його, здавалось, бачили, що лежить у вас в кишені. Про його очі можна було сказати, що вони не дивилися на людину, а обшукували її.

З вигляду ця людина була така ж люта і така страшна, як і Жондрет; зустріч з собакою часом буває не менш страшна, як і зустріч з вовком.

Марій розповів йому про все, що чув і бачив. Коли поліційний інспектор списав у нього адресу, де мався статись злочин, і почув від Марія номер будинку, він підвів голову і промовив:

— Отже, вони живуть в кінці коридору?

— А хіба ви знаєте цей будинок! — здивувався Марій.

Інспектор трохи помовчав і потім неохоче відповів:

— Мабуть що так...

Він знову замислився, бурмочучи собі під ніс:

— Я знаю той будинок. Всередині там нігде сховатись; артисти одразу нас побачать.

Потім він повернувся до Марія і, пильно дивлячись на нього, спитав:

— У всіх, хто живе в тому будинку, є відмикачки, що ними вони користуються, приходючи вночі. У вас певне, вона є?

— Так, — відповів Марій.

— Дайте її мені, — сказав інспектор. Потім він витяг з кишені два маленьких пістоля і подав їх Марієві.

— Візьміть ці пістолі, — сказав він, — і вертайтеся додому. Сховайтесь в своїй кімнаті. Нехай думають, що вас нема вдома. Коли ви побачите, що слухна нагода настала, ви вистрілите. Та дивіться, щоб не дуже зарано.

Марій взяв пістолі і поклав їх в кишеню.

— А тепер, — сказав інспектор, — не можна гаяти ні хвилини. Ви сказали, о сьомій годині?

— О шостій, — відповів Марій.

— У мене є часу якраз стільки, скільки треба, — говорив далі інспектор. — Не забудьте того, що я сказав вам. Стіна! Постріл! А коли вам щось треба буде до того часу, то приходьте сами чи пришліть когось. Нехай звернуться до інспектора Жавера.

Марій повернувся додому. Йому пощастило тихо й непомітно прокрастись до своєї кімнати. У Жондрета світилося, але там було зовсім тихо. Не чути було ні

кроків, ні розмови, ніякого шуму — глибока тиша. Так проминуло кілька хвилин. Марій почув, як двері внизу відчинились, хтось зійшов по сходах і увійшов у сусідню кімнату.

— Ось і я, — почувся Жондретів голос.

Одразу почулося кілька голосів. В кімнаті сиділа вся Жондретова родина, вона лише мовчала без хазяїна, як мовчать от без вовка вовчинята.

Знизивши голос, Жондрет додав:

— Все гаразд. Пастка наставлена. Коти на своїх місцях.

Знову почали про щось перешіптуватись. Коли це Жондрет знову спитав голосно:

— Ти певна, що сусіди нема вдома?

— Він як пішов уранці, то й не повертався, а в цей час, ти й сам знаєш, він обідає.

Незабаром Марій почув, як обидві дівчини, босі, йшли по коридору. Жондрет кричав до них:

— Дивіться ж мені добре. Одна стане біля застави, а друга на розі вулиці! Ні на мить не зводьте очей з дверей будинку, а як побачите когось біля них, зараз же біжіть сюди.

Старша дочка заворчала:

— Отак і стій на чатах боса!

— Завтра у вас будуть шовкові панчохи і модні черевики, — відповів батько.

Вони спустились по сходах і далі чути було, як за ними грюкнули вихідні двері будинку.

У всьому домі залишились тільки Марій та подружжя Жондрет.

Марій зважив, що час уже йому зайняти своє місце, відкіля він стежив за сусідньою кімнатою. За одну хвилину, без усякого шуму, він виліз на комоду.

Кімната Жондретів мала дивний вигляд. Все приміщення наче було ілюміноване; таке враження складалося від ясного світу з жарівниці, повної гарячого вугілля. Вугілля палало, вся жарівниця розпеклася, аж червона стала. На ній лежали ножиці, що вже теж розпеклися. В кутку лежала купа залізних прутів і мотуззя; здавалось, все воно було приготовано з якоюсь метою. Так освітлене приміщення сусідів скидалося на якусь кузню.

Жондрет запалив люльку і сів на стільця, з якого стирчала солома. Перегодя, він звернувся до жінки:

— Ось що я пригадав. Візьми ліхтаря і піди вниз. Там сгань за дверима. Він уже незабаром приїде. Посвітиш йому, як він буде йти по сходах, а як він зайде сюди, ти спустишся вниз, заплатиш фурманові і відішлеш його.

— А гроші? — спитала жінка.

Жондрет подав їй п'ятифранкову монету, додавши:

— Цю штучку дав нам сьогодні сусіда. Ну, йди швидче.

Вона пішла, і Жондрет залишився сам.

В цей час на дзвіниці сусідньої церкви пробило шість годин. Двері відчинились. Жондрет схопився з місця.

— Заходьте, мій добродійнику, — звернувся він до добродія Лебляна, що зайшов у кімнату.

— Добродію Фабанту, — промовив Леблян, кладучи гроші на стіл, — ось вам на виплату за приміщення і на потрібні витрати, а потім побачимо, як воно далі буде.

Жондрет почав низько кланятись, приказуючи:

— Нехай вам бог дасть все, що ви в нього просите, мій добрий пане!

Добродій Леблян сів на стільці біля столу. Жондрет зайшов з другого боку й сів проти нього.

Марій тримав у руці пістоля і був спокійний.

— Я спиню цього негідника, коли тільки схочу! — думав він.

Йому здавалось, що поліція засіла десь недалеко і чекає лише від нього гасла, щоб схопити злочинця. В той же час він сподівався, що ця зустріч добродія Лебляна з Жондретом допоможе йому з'ясувати все, що він хотів знати.

В кімнату увійшла Жондретова дружина і очима дала знати, що вона вже відіслала Лебляногого в'язника.

Як тільки Леблян сів біля столу, в кімнату увійшла ще якась людина, але так тихо, що навіть двері не скригнули. Та людина присіла на ліжку. Жондретова дружина стояла якраз перед ним і закривала його. Але Леблян почув, що в кімнату хтось увійшов. Він обернувся.

— Що це за людина? — спитав він Жондрета.

— Це мій сусіда, — відповів Жондрет, — не звертайте на нього уваги.

Далі Жондрет почав розповідати про свої злидні, запевняючи Лебляна, що йому так важко, що він надумався втопитись.

За дверима щось зашаруділо. Другий якийсь чоловік увійшов у кімнату і сів біля першого на ліжку. У нього, як і в першого, були засукані рукава, а обличчя в обох ніби вимазані були чи то сажею, чи чорнилом. Хоча цей чоловік наче тінь прошмигнув у приміщення. Леблян все ж його запримітив.

— Будьте спокійні, — промовив Жондрет, — це все тутешні мешканці.

— Ви впізнаєте мене?..

Видимо, добродій Леблян почав непокоїтись і все придивлявся до цих двох людей.

Коли це Жондрет враз вирівнявся, очі його загорілись як жарини, і він, наступаючи на Лебляна, крикнув:

— Та що там дурниці молоти! Впізнаєте ви мене?

Двері кімнати несподівано відчинились і на порозі з'явилося троє людей в чорних масках. Здавалось, що Жондрет дождався цих гостей.

Добродій Леблян зблід. Він оглянувся навколо з виглядом людини, що розуміє, куди вона потрапила. Уважно і не поспішаючи придивлявся він до людей, що його оточували. Три чоловіки з великими руками взяли з купи залізної брукхти: один — величезні ножиці, що ними ріжуть метал, другий тиски для відливання олив'яних куль, третій — молотка, і стали біля дверей, не мовивши ні слова.

Марій почував, що незабаром настане небезпечний момент; він витяг пістоля і приготувався вистрілити.

Жондрет знову звернувся до Лебляна і ще раз спитав його, злорадісно сміючись:

— То ви не впізнаєте мене?

Добродій Леблян подивився на нього й відповів:

— Ні, не впізнаю.

— Звуся я не Фабанту, не Жондрет, і я зовсім не драматичний актор. Звать мене Тенардье! Я колишній хазяїн корчми в Монмерфелі! Ви чуєте? Тенардье! Тепер ви впізнаєте мене?

Марій не чув, що відповів на це Леблян. Коли Жондрет сказав: «звать мене Тенардье», Марій увесь затремтів, ніби хто всадив йому ножа в серце, і обперся об стіну, щоб не впасти. Права рука його повільно опустилась і він трохи не впустив пістоля. Жондретове

зіння ніяк не вплинуло на Лебляна, зате безмежно вразило Марія. Пригадаймо, яке дороге йому було це ймення. Він носив його на грудях, написано батьковою рукою, він носив його в своєму серці і ввесь час марно шукав цю людину, що врятувала від смерти його батька. І ця людина зараз має вчинити страшний злочин. Він заприсягався, що коли знайде Тенардьє, він упаде перед ним на коліна; от він його знайшов і він мусить віддати його в руки поліції. Його охопив жах. Все залежало від нього. Постріл з пістоля врятує добродія Лебляна і знищить Тенардьє. Що робити? На що зважитись?

Тим часом Тенардьє похажав сюди й назад по кімнаті і, не стримуючись уже, кричав до Лебляна:

— Нарешті я знайшов вас, пана доброчинця, пана мільйонера в старому сурдуті, що дарує дівчатам кукли! А ви мене не впізнаєте? Це не ви ночували у мене в Монфермелі, вісім років тому? Це не ви забрали з собою дочку Фантини, Жайворонка? Ох, ти ж, старий шахрай, що краде дітей!

Добродій Леблян не перебивав його, та коли Тенардьє спинився, він промовив:

— Я не розумію, що ви кажете. Ви помилилися, я бідна людина і вже ніяк не мільйонер. Я вас не знаю. Ви вважаєте мене за когось іншого.

— Ага! — загарчав Тенардьє. — Ви хочете звернути все на жарти? Вам забило памороки? Та невже ви не бачите, хто я такий?

— Пробачте, добродію, — ввічливо відповів Леблян, — я бачу, що ви — злочинець.

При цьому слові Тенардьє схопив стільця, ніби хотів його розломити.

— Злочинець! О, я знаю, що ви нас так звете,

панове багатії! Що ж! Це правда. Ось уже три дні я нічого не їм, і я злочинець. Та я не ходжу по корчмах і не краду дітей. А тепер скажу вам, що мені треба грошей, мені треба багато грошей, і коли ви не дасте їх, запрясягаюсь, що я зроблю з вас каліку.

Добродій Леблян увесь час стежив за Тенардье і придивлявся до його рухів, і коли Тенардье на хвилину одвернувся від нього, він скористувався з того, одштовхнув ногою стільця, а руками стола, і не встиг Тенардье обернутись, як він легко і спритно опинився біля вікна. За одну секунду він відчинив його, вискочив на підвіконня і приготувався вискочити. Але його схопило шість дужих рук; його втягли назад в кімнату.

Марій уже хотів був вистрелити, коли побачив, як люто всі накинулись на Лебляна. Але Тенардье крикнув до них:

— Не робіть йому боляче! — і Марій вирішив почекати з гаслом.

Леблянові зв'язали руки і прив'язали його до ліжка. Тенардье підійшов до огнища і відсунув ширми. Леблян побачив жарівницю, а в ній розпечені на вугіллі, аж білі, ножиці. Після цього Тенардье сів на стільці недалеко від Лебляна.

— Ми можемо дійти до згоди, — промовив він. — Я трохи погарячився. Я з вас багато не хочу: мені треба тільки двісті тисяч франків. Я знаю, що ви мені скажете: при мені нема двохсот тисяч. Ну, я не зсунувся з глузду, я не вимагаю неможливого: будь ласка, напишіть те, що я вам продиктую.

Тенардье присунув до Лебляна стола і здобув з шухляди каламаря, перо й папір.

— Пишіть! — звернувся він знову до Лебляна.

— Як я можу писати? Мені зв'язано руки.

— То правда, пробачте, — сказав Тенардьє; — розв'яжіть добродієві праву руку.

Леблянові розв'язали руку і він взяв перо. Тенардьє почав диктувати:

— «Доню моя...»

Леблян здригнувся і подивився на Тенардьє. Той диктував далі:

— «Доню моя! Приходь негайно. Ти мені дуже потрібна. Особа, що передасть тобі цього листа, проведе тебе до мене. Не бійся нічого». А тепер підпишіться. Як вас звати?

— Урбан Фабр, — відповів в'язень.

Коли Леблян підписав листа, Тенардьє склав його і наказав написати адресу. В'язень хвилину завагався, потім взяв перо і написав: «Помешкання Урбана Фабра, улица Сен-Домінік-д'Анфер, № 17».

Тенардьє схопив листа.

— Жінко! — крикнув він. — Ось тобі лист. Ти знаєш, що з ним робити. Карета стоїть внизу. Їдь негайно і повертайся з відповіддю. Та не згуби листа: пам'ятай, що в тебе в руках двісті тисяч франків.

Коли жінка Тенардьє вийшла, він сів на стільці біля огнища і простяг ноги в дірявих чоботях до жарівниці.

Проминуло півгодини. Тенардьє сидів мовчки, глибоко замислившись. В'язень стояв непорушно. Марієві все ж здавалось, ніби відтіля, де стояв в'язень, до нього долітає ледве чутне потріскування.

Коли це Тенардьє звернувся до в'язня:

— Добродію Фабр, слухайте, що я вам скажу. Жінка моя повернеться за три чверті години. Вона знайде вашу дочку. Вони сядуть в карету, мій товариш

позаду. Вони одвезуть вашу дочку за місто, там жде її другий наш товариш з каретою. Моя жінка віддасть йому вашу дочку, повернеться сюди і скаже: все зроблено. Ми вас тоді випустимо і ви принесете нам отих нещасних двісті тисяч франків, і тоді ми повернемо вам дочку. Якщо ви донесете на нас поліції, мій товариш заб'є вашу дочку. Оце і все.

В'язень все стояв непорушно, не промовивши й слова.

Враз серед тиші почулось, як відчинились і зачинились двері. Зв'язаний Леблян не ворухнувся.

— Ось і жінка повернулась, — сказав Тенардьє.

Не встиг він скінчити, як у кімнату влетіла Тенардьє; червона, задихавшись, з блискучими очима, вона крикнула:

— Неправдива адреса! На тій улиці ніякого Урбана Фабра нема. Там ніхто такого не знає.

Марій зідхнув від полегкості. Тенардьє звернувся до в'язня:

— Неправдива адреса? Чого ви думали цим добитись?

— Виграти час! — голосно скрикнув в'язень.

По цій мові він струсив з себе вірвовки: їх було перерізано. Лише одна його нога була прив'язана до ліжка. Не встигли всі злочинці, що були в кімнаті, опам'ятатись, як старий нагнувся над жарівницею, схопив розпечені ножиці і грізно замахнувся ними. Всі з переляку поточилися від нього в куток.

Коли потім в кімнаті Тенардьє судовий слідчий перекладав трус, він знайшов дуже важке і незвичайне су. Воно було розпилене надвоє. Найшли також і маленьку пилочку з синьої сталі, що могла вміститись в цьому су. Можливо, що в той час, як злочинці обшукували

Лебляна, йому пощастило сховати це су в руці; коли ж йому розв'язали праву руку, він, мабуть, розгвинтив су і скористувався з пилочки, щоб розпиляти вірвовки. Оте ледве чутне потріскування й долітало до Марія.

Нарешті, злочинці опам'ятались від першого переляку.

— Хапайте його! — наказав Тенардьє.

Двоє злочинців схопили Лебляна за плечі, а третій, в масці, став перед ним з молотком, ладний кожну мить розчерепити йому голову. В той же час Марій виразно почув, як двоє, що стояли біля стіни, недалеко від нього, радилися, що мають робити далі.

— Тепер залишилося одно: зарізати його.

— І я так думаю.

То пошепки радилося подружжя Тенардьє.

Тенардьє повільним кроком наблизився до столу, відчинив шухляду і взяв відтіль ножа.

Марій стискав у руках пістоля; він і досі не позбувся нерішучости. Ось уже цілу добу в душі його боролись два голоси; один говорив: виконай батьків заповіт, а другий: допоможи в'язневі. Треба було щось робити, чекати довше не можна вже було. Тенардьє стояв, замислившись, за кілька кроків од в'язня, тримаючи в руці ножа.

Марій в одчаї несвідомо озирнувся навкруги. Враз він здригнувся.

Внизу, на столі, місячний промінь ніби показував йому на аркуш паперу. На ньому він прочитав рядок, що його написала вранці дочка Тенардьє: «Калатайли прийшли». Несподівана думка опала Марія. Він став на коліна, простяг руку, схопив листочок, одколупнув шматок тинку з стіни, загорнув його в листочок і вкинув у кімнату Тенардьє.

Час настав. Тенардье переборов у собі останні сумніви і підходив уже до в'язня.

— Щось упало! — скрикнула жінка Тенардье.

— Що там таке? — спитав сам Тенардье.

Жінка підняла загорнутий у папір шматок тинки і подала його чоловікові.

— Хто це кинув? — спитав Тенардье.

— Та хто ж кинув? Звичайно, Епоніна вкинула у вікно.

Тенардье швидко розгорнув папірця і прочитав його при свічці.

— Та, справді, це рука Епоніни! А, сто чортів!

Він шепнув щось жінці, а потім глухо промовив:

— Сюди йде поліція! Швидче тікаймо!

— І ти не переріжеш горла цій людині?

— Зараз не до того! До вікна!

Всі разом кинулися до вікна. Збилися до купи, кожний хотів вискочити першим. Хтось з переляку крикнув:

— Давайте, кинемо жеребок, кому першому вилізати!

Тенардье закричав:

— Та ви збожеволіли! Знайшли на що гаяти час! Писати ймення, кидати записки в шапку...

— Я можу дати свого капелюха! — почувся голос з порога.

Всі оглянулись. То був Жавер. Він тримав у руці свого капелюха і простягав його, усміхаючись.

За ним стояли поліціанти.

— Ви не через вікно вилізете, а пройдете в двері. Це не так небезпечно. Вас семеро, нас п'ятнадцятеро. Не будемо хапати один одного за барки. Будьмо ввічливі.

Злочинців зв'язали. Їх оточили озброєні поліціанти. Тут Жавер побачив, що в'язень стоїть, опустивши голову, і з того часу, як прийшли поліціанти, не промовив ні слова.

— Розв'яжіть добродія! — наказав Жавер, — і щоб ніхто відділя не виходив!

Потім він сів за стіл, де зосталася свічка, і почав складати протокола. Написавши перші рядки, він звернувся до своїх людей:

— Підведіть добродія, що його зв'язали ці люди. Поліціанти оглянулись.

— Ну, де ж він? — спитав Жавер.

В'язень спійманих злочинців, добродій Леблян, добродій Урбан Фабр, батько дівчини, що її Марій зустрічав у Люксембурзькім саду, зник без сліду. Біля дверей стояла варта, біля вікна не було нікого. Поки Жавер збирався писати протокола, він скористався з заколоту і темряви в кімнаті і втік через вікно.

Жавер кинувся до вікна і глянув униз: там не видно було нікого.

— Сто чортів! — заскреготав Жавер, — адже цей був чи не найкращий між ними...

VIII.

ІДИЛІЯ УЛИЦІ ПЛЮМЕ.

У квітні 1830 року в Парижі зріли революційні заколоти. Всі явища віщували, що пожежа розгоралась. Майоріли неясні обриси можливої революції. Вся Франція стежила за Парижем; Париж стежив, що робилося на передмістях. Сен-Антуанське передмістя розгоралось і вирувало. Корчомки нахмурились і віщували грозу.

Там вирішали долю королівського уряду і обмірковували, чи починати битись, чи ще подождати.

Один робітник говорив: «Нас три сотні; якщо кожний дасть десять су, це складе близько ста п'ятидесяти франків, їх треба вжити на виготовлення куль і пороху». Другий казав: «Я не призначаю шости місяців, ба навіть і двох; за два тижні ми помірємося з урядом. Коли нас буде двадцять п'ять тисяч, то можна буде поборотись». Третій розповідав: «Я не лягаю спати, бо вночі роблю патрони».

Чоловік заходив до корчомки, випивав і виходив, говорячи: «Гей, шинкарю, те, що я тобі винен, заплатить революція».

Різні приготування потроху виявлялись зовсім несподіваним чином. Одна жінка, підмітаючи біля свого дому, говорила до другої: «Уже давно почали виготовляти патрони».

Одного разу, біля дверей корчми на ринку Ленуар один бородатий чоловік виліз на тумбу і голосно прочитав відозву від якогось таємного комітету. Навколо нього збився натовп. Промовець виголошував: «Нашу правду потоптано, наші проклямації зривають, а тих, що їх розліплюють, закидають у в'язниці... Вперед, або назад, революція чи контр-революція, бо в наші часи ніхто не може більше вірити в інерцію чи нерухомість... За народ, чи проти народу, — іншого шляху немає...»

І все це говорилося привселюдно, серед білого дня.

Поліція нашорошилась, підслухувала не тільки в корчомках, але й на вулицях дивовижні розмови.

— Подбай, щоб тебе прийняли швидко, — говорив один робітник до другого.

— Для чого?

— Бо не обійдеться без стрілянини.

Двоє голодранців обмінялись на вулиці надзвичайними фразами, що пророкували близьку жакерію¹⁾:

— Хто нами керує?

— Добродій Філіп²⁾.

— Ні, буржуазія.

Тим часом, слідом за промовами та відозвами почали виявлятися і значно важливіші факти.

Один каменярь, повертаючись з роботи, згубив на Австерліцькім мосту невеликий пакунок. Його знайшли і віднесли до поліції. В тому пакунку знайшли пачку відозв, пісню з приспівом «Робітники, єднайтеся» і пов'язку бляшанку патронів.

¹⁾ Жакерія — так звалось повстання селян проти поміщиків у середині XIV віку, а потім так стали звати всякі загалом селянські повстання.

²⁾ В ті часи королем Франції був Люї-Філіп.

В проваллі, недалеко від бульвару, діти, бавлячись, знайшли під купою кори мішка, а в ньому форму для відливання куль, дерев'яну чашку, на дні якої було трохи пороху, і чавунний казанок, всередині якого зостались сліди розтопленого олива.

Під час обіднього відпочинку двоє робітників зустрілось між двома заставами біля корчми; один вийняв з-під блюзи пістоля, щоб передати його другому, але побачив, що порох підмочився від поту, що виступив у нього на грудях. Тоді він насипав свіжого пороху на полицю. Після того обидва розійшлися в різні боки.

Відбувалося все воно привселюдно, можна сказати, майже спокійно. Неминуче повстання мирно готувалося на очах уряду.

Ця криза, ще прихована, та вже помітна, набувала дуже дивного вигляду. Буржуа спокійно розмовляли з робітниками про те, що готується. Вони питали: «Ну, як там повстання?» таким тоном, наче вони говорили: «як ся має ваша дружина?»

Один власник мебельного магазину запитував:

— Ну, коли ж ви гадаєте розпочинати справу?

Другий крамар говорив:

— Це вже буде незабаром, я знаю. Місяць тому вас було п'ятнадцять тисяч, тепер вас уже двадцять п'ять.

Він пропонував свою рушницю, а його сусіда хотів продати свого пістоля за сім франків.

Повстанські настрої найвиразніше виявлялись в Сен-Антуанському передмісті. Там бився головний живчик майбутнього повстання.

Це старе передмістя, залюднене мов комашник, працьовите й сердите як вулик, тремтіло від нетер-

піння, сподіваючись вибуху. Важко описати і радісне й похмуре обличчя цього передмістя. В ньому заховані під покрівлею мансарди і гнітючі злидні і гарячі й розумні голови. А то нема нічого небезпечнішого, коли зійдуться крайнощі злиднів і розуму.

Сен-Антуанське передмістя мало ще й інші причини для хвилювання: на ньому відбивались комерційні кризи, банкрутства, страйки та безробіття, властиві епохам великих політичних зрушень. Це населення, сповнене гордовитої хоробрости, у високій мірі здатне розпалитись мов червоне залізо і одночасно стримане, — чекало лише іскри. Кожного разу, коли зловісні іскри злітають над обрієм, не можна не згадати про Сен-Антуанське передмістя і про ту грізну випадковість, в наслідок якої біля самих воріт Парижу розкинувся цей пороховий погреб людських страждань і пекучих думок.

Залежно від того, чи наставав час фанатизму чи захоплення, — з Сен-Антуанського передмістя повставали то леґіони дикунів, то загони героїв.

Так, дикунів, але дикунів цивілізації. Ці найжені люди, обідрані й люті, в перші дні революційного заворушення кидалися на старезний, сполоханий Париж. Чого вони хотіли? Вони хотіли загибелі для тиранії, хотіли праці для людини, освіти для дітей, волі, рівності й братерства, хліба для всіх, прогресу. То були дикуни, але дикуни цивілізації. Вони здавались варварами, а були рятівниками. Вони боролись за світ серед темної ночі.

Як протилежність цим людям, нехай лютим і страшним, але лютим і страшним в боротьбі за добро для людей, — живуть ще й інші люди — в стрічках, орде-нах, в шовкових панчохах, у білому пір'ї, у золоті;

спершись на оксамитовий столик біля мармурового каміну, вони лагідно напостають на збереженні минулого, захищають підпори середніх віків, неволю, війну: ласкаво усміхаючись, стиха і гречно славлять вони шаблю і шибеницю. Коли б нам довелося вибирати чи дикунів цивілізації чи цивілізованих дикунів, ми вибрали б перших.

Товариство «Друзів Абетки» з Анжольрасом на чолі збиралося, як і раніш, в своєму кафе. Анжольрас, готуючись до подій, перевів ніби таємну перепись всіх членів і кожному дав певне доручення. Він говорив своїм товаришам:

— Коли потрібні борці, то треба їх зібрати. Треба запастись зброєю. Не можна нічого одкладати, мусимо приспішити. Революціонер ніколи не може чекати.

Такі події назрівали саме в той час, коли Марій був свідком і причиною того, як закінчився злочинний намір Тенардье.

Всіх злочинців посадовили у в'язницю, але Марій не забув, що Тенардье колись урятував його батька, і тому увесь час, поки той сидів у в'язниці, він посилав йому гроші.

Але з того дня, як закінчилася відома нам подія в кімнаті Тенардье, він знову згубив слід коханої своєї дівчини. Він покинув свою кімнату в будинку Горбо і переїхав до одного свого друга, члена товариства «Друзів Абетки».

Сумуючи, самотний, щоденно ходив він прогулятися до берега невеличкої річки, в кінці паризьких бульварів. Одна радісна думка не полишала його — він таки вірив, що та дівчина, яку він зустрічав у Люксембурзькому саду, його кохала. Йому сказав про те незабутній отой погляд її в тому ж саду. Від часу до

часу він записував у свій зшиток найчистіші відгуки своїх мрій про неї, а записуючи, він говорив собі: «я пишу до неї».

Одного ранку, коли радісне сонце пронизувало свіжий, молодий лист, він сидів на березі річки. Коли це чийсь знакомий голос долетів до нього:

— Еге, так ось де він!

Марій звів очі і впізнав ту бідну дівчину, що заходила до нього в той пам'ятний ранок, старшу дочку Тенардъ, Епоніну. Вона була боса й обірвана, як і тоді, коли була в нього, лише за два місяці одежа на ній ще більше обтріпалась. Голос її був такий же хрипкий, такий само погляд оторопілий і блудящий, але у виразі обличчя з'явилася нова риса ніби якогось переляку й нудьги: так часто буває, коли злидні спізнаються з в'язницею.

Спинившись проти Марія, вона з радісною усмішкою дивилася на нього.

— Нарешті я зустріла вас! — промовила вона. — Коли б ви знали, як я вас шукала! Я була під замком аж два тижні! Вони мене випустили, на мене не було виказів. А як я вас шукала усі ці шість тижнів. Ви вже там не живете?

— Ні, — відповів Марій.

— О, я розумію. Після теї події. Такі пригоди дуже неприємні. Ви переїхали в інше місце? А чого на вас такий старий капелюх? Такий юнак, як ви, повинен би гарно зодягатись... Скажіть же мені, де ви тепер живете?

Марій не відповідав.

— Ах, — скрикнула Епоніна, — у вас порвалася сорочка. Я вам її зашию... Та ви, здається, зовсім не раді мене бачити? — додала вона зажурено.

Марій мовчав; вона теж помовчала, потім додала:

— А якби я схотіла, то ви зраділи б!

— Що ви хочете сказати? — спитав Марій.

— Ах, колись ви говорили мені т и, — зауважила вона.

— Ну, добре; що ти хочеш сказати?

Вона прикусила губу; здавалось, в ній відбувається якась внутрішня боротьба. Нарешті, вона ніби зважилась.

— Що ж робити? Ви сумуєте, а я хочу, щоб ви розвеселились, щоб засміялись. Я хочу бачити, як ви усміхнетесь, хочу почути, як ви скажете: «Як це добре!..» Чи ви пам'ятаєте, що обіцяли дати мені все, чого я схочу?..

— Добре, та говори ж швидче!

Вона заглянула Марієві у вічі і сказала:

— Я роздобула адресу.

Марій ізблід. Вся кров йому вдарила на серце.

— Яку адресу?

— Ви просили мене роздобути адресу... ну, пам'ятаєте? Адресу тієї дівчини.

Марій зірвався з лавки, на якій сидів, і, схвилюваний, схопив її за руку.

— О! Тоді веди мене, скажи мені, проси, чого хочеш! Де вона живе?

— Ходімо зо мною, — відповіла вона. — Я не знаю добре ні вулиці, ні нумера будинку; це зовсім на другому кінці міста; та я знаю добре будинок і проведу вас.

Вона одняла свою руку й додала тоном, від якого спостережливій людині стало б моторошно, але якого й не помітив Марій, охоплений несподіваною радістю.

— О! як ви зраділи!

Враз Марій нахмурився. Він схопив Епоніну за руку.

— Заприсягнися передо мною, Епоніно, що ти не скажеш цієї адреси батькові.

Вона здивовано глянула на нього.

— Епоніна! Відкіля ви знаєте, що я звуся Епоніна? Моему батькові? Заспокойтеся. Він у в'язниці. Та й яке мені діло до батька?

— І нікому іншому? — спитав Марій.

— І нікому більше.

— Ну, ходімо.

Ступивши кілька кроків, вона спинилась.

— Не йдіть зо мною поруч, добродію Марію. Я піду вперед, а ви за мною. Не годиться, щоб такого юнака бачили з такою жінкою, як я.

В цьому слові «жінка» було стільки суму й горя, що серце Марієве болісно стиснулося.

Незабаром вона знов спинилась; Марій догнав її. Вона промовила до нього, не оглядаючись.

— Ви пам'ятаєте, що обіцяли мені нагороду?

Марій поліз в кишеню. У нього було лише п'ять франків, призначених для Тенардьє. Він взяв їх і поклав у руку Епоніні.

Вона впустила гроші на землю і, похмуро глянувши на нього, сказала:

— Мені не треба ваших грошей.

Будинок, куди Епоніна привела Марія, містився у відлюдному кварталі на вулиці Пльоме. Біля будинку був сад, кам'яна огорожа з широкими ґратами простягалася вздовж вулиці. Довгий час у цьому будинку ніхто не жив і він стояв самотно з зачиненими вікнами.

Та одного осіннього дня перехожі побачили,

що віконниці цього дому відчинились, на вікнах з'явилися фіранки — ознака, що в будинку оселилась жінка.

Літній сивий добродій прийшов і найняв цей будинок, а потім переїхав у нього разом з молодою дівчиною і старою служницею, переїхав тихо, непомітно, ніби від когось ховаючись. Сусіди про це не гомоніли, бо ніяких сусідів близько не було.

Цей скромний добродій був Жан Вальжан, а молода дівчина, — Козетта. В домі він оселився під прізвищем Фошелеван.

Коли помер старий садівник Фошелеван, Жан Вальжан надумав покинути монастир, де він прожив з Козеттою п'ять років. Він знайшов відлюдний будинок на вулиці Плюме і причаївся там. Одночасно він найняв ще двоє помешкань в Парижі, щоб не привертати до себе уваги, живучи в одному кварталі, і щоб мати змогу перейти в інше помешкання на випадок небезпеки: він боявся, щоб знову не опинитись в безпорадному стані, як тієї ночі, коли він так незвичайно врятувався від кигтів Жаверових. Інших двоє приміщень були непоказні і бідно прибрані; одно було на Західній вулиці, друге — на вулиці Озброєної людини. Час від часу він жив то на Західній вулиці, то на вулиці Озброєної людини разом з Козеттою, удаючи з себе людину, що живе десь недалеко від Парижу і має в ньому міське помешкання. Головне його приміщення було на вулиці Плюме.

Коли ще Жан Вальжан був у монастирі, у Франції відбулася перепись населення, і тоді його, під прізвищем Фошелевана, було записано в національну гвардію. Після того Жан Вальжан три чи чотири рази на рік ходив відбувати свою варту, зодягнувшись в мундир національного гвардійця. Він робив це дуже охоче, бо

мундир не вирізняв його з натовпу. Він не належав ні до якого громадського стану, ховався з своїм ім'ям, ховався з своєю особою, віком, ховався зо всім. Бути таким, як і всі перехожі, що виплачують свої податки і відбувають всі повинності, — ось чого прагнув Жан Вальжан.

Жан Вальжан не доглядав саду. Він нарочито допустив, щоб сад його з кожним роком все більше дичавів, щоб він не привертав нічної уваги. Але якраз в цьому він помилився.

За кілька десятків років сад здичавів і від того став ще кращий. Перехожі, йдучи вздовж залізних ґрат, часто спинялися, щоб помилуватись з нього, не догадуючись про ті таємниці, що ховалися в його свіжих та зелених глибинах.

В південь тисячі білих метеликів шукали собі притулку в зеленій тіні саду; ці пурхотливі білі сніжинки справляли чарівне вражіння серед сутінок густого листу. В цьому веселому куточку тисячі голосів радісно співали на втіху людині, і те, чого не висловив пташиний спів, докінчували комахи своїм гудінням. Увечері сад повивався легким туманом; він укривав його своїм прозорим серпанком, надаючи йому якогось мрійно-сумовитого вигляду; вдень пташки прикрашали і звеселяли сад, а вночі листя його охороняло веселих співунів.

Жан Вальжан віддав цей сад в повне володіння Козетті. «Роби з ним, що хочеш», — сказав він їй. Це тішило Козетту; вона лазила по всіх кущах і перевертала все каміння; вона гралася, поки не прийшла пора мрій; вона полюбила цей сад заради пташок, що співали в ньому, але прийде час, і вона полюбить його за ті зорі, що світитимуть крізь віття над її головою.

В цьому саду Козетта так само марила, як і в монастирі. Тут так само були ґрати, та вони давали змогу проз них бачити, як по улиці ходять люди, а між ними молоді юнаки. Вийшовши з монастиря ще майже дитиною, Козетта на волі швидко розцвіла. Вона була вродлива і знала про це. А з вірою в свою красу жіноча душа квітне.

Жан Вальжан з тривогою стежив за цими перетвореннями його вихованки. Він знав, що сам він здатен лише ходити чи повзати по землі і бачив, як в Козетти виростають крила. Вся вона, осяяна щастям юности й краси, ніби дихала чарівною мрійливістю.

Саме в цей час зустрілась вона з Марієм в Люксембурзькім саду.

Козетта й Марій, кожне в своїй самотності, ладні були спалахнути коханням. Їхня доля з її таємничою і рокованою неминучістю звільна наближала їх одне до одного; ці дві істоти були як ті грозові хмари, що мають зітнутись; в очах їх світилися блискавиці, а в серці зріло кохання.

В той день, коли погляди їх зустрілися, Козетта спершу нічого не розуміла. Замислена повернулась вона додому на Західну вулицю, куди Жан Вальжан, за своїм звичаєм, переїхав на яких шість тижнів. Другого ранку, прокинувшись, вона згадала вчорашнього юнака і відчула в душі якусь радісну тривогу. Починаючи з того дня, вони покохали одно одного.

Марій і Козетта не були знайомі. Вони не розмовляли поміж себе, не віталися, нічого одно про одного не знали; вони лише зустрічались і, мов ті світила в небі, що їх розділяють мільйони кілометрів, жили тим, що дивилися одно на одного.

Жан Вальжан нічого того не бачив і нічого не знав,

але передчуття перестерігало його про присутність Марія, і він відчував, що біля нього з одного боку щось ніби будується, а з другого руйнується. До того ж поведінка Марієва стала підозрілою. Обережність його шкутильгала, а сміливість виявлялася недоречно. Жан Вальжан почував загрозу з боку Марія і щиро зненавидів цього юнака.

Жан Вальжан повів проти Марія приховану війну, та Марій того не запримітив. Жан Вальжан постійно ставив йому пастки: він змінював години, сідав на інші лавки, приходив сам один в Люксембурзький сад, а Марій попадався однаково у всі пастки. В свою чергу Козетта здавалася байдужою і спокійною, і тому Жан Вальжан прийшов до того висновку, що цей осоружний юнак хоч і закохався в Козетту, але вона не знає навіть, що він існує на світі.

Все ж серце йому болісно стискалось. Адже рано чи пізно Козетта когось покохає. Одного разу Козетта зробила помилку і злякала його. Він встав з лавки, щоб іти додому, бо вже три години вони просиділи на одному місці, і Козетта здивовано спитала:

— Вже й додому?

Жан Вальжан не перестав ходити до Люксембурзького саду, боячись засмутити Козетту, але поглядав на Марія грізними очима. Він, що вважав себе нездатним на недоброзичливість, ладен був у присутності Марія перетворитись на колишнього дикого й лютого каторжника.

Він тут, цей молодик! чого він сюди приходить? щоб стежити, підглядати, хитрувати! він каже собі: а чом би й не спробувати? він чатує на його щастя, щоб одняти його і взяти собі. Так, це так! Чого він шукає — пригоди? Чого він хоче? Одняти Козетту?

А я? Невже я шістдесят років плазував навколiшки; зістарівся, не знаючи, що то є молодiсть; прожив без родини, без друзiв, без дружини, без дiтей; залишив слiди своєї кровi на всiх камiннях, на всiх тернах, бився об стовпи, об стiни, був добрий, хоч зомногу були жорстокi, i наперекiр всьому знову став чесною людиною; i тепер, в той час, як доля менi усмiхнулась, коли я досяг мети, коли дано менi все, що менi потрiбне, все гарне, чарiвне, — за що я заплатив, що я заслужив, — я все тепер втрачаю; не буде Козетти, не стане життя, радостi, душі моєї, i все лише з тiєї причини, що якомусь блазневi стрельнуло в голову тинятися по Люксембурзькому саду.

Так думав Жан Вальжан, i очi його горiли злобою. То не людина дивилась на людину i навіть не ворог на ворога. То ланцюгова собака дивилась на вовка.

А Марiй як збожеволiв. Одного разу він провiв Козетту до Захiдньої вулицi, другого разу він завiв розмову з воротарем.

На другий день після цього Жан Вальжан так на нього глянув, що Марiй врештi догадався про його настрої. За тиждень Жан Вальжан переїхав. Він заприсягнувся, що й ноги його бiльше не буде нi на Захiдній вулицi, нi в Люксембурзькiм саду. Він повернувся на вулицю Плюме.

Козетта не нарікала, вона нічого не сказала, не розпитувала про причину; вона була в тому стані, коли боїшся, що тебе зрозуміють, боїшся зрадити себе. Жан Вальжан не зрозумів цієї мовчанки. Він лише побачив, що вона засумувала, i сам похмурнів.

Одного разу він спитав її:

— Хочеш піти в Люксембурзький сад?

Обличчя її проясніло від радості:

— Хочу, — відповіла вона.

Вони пішли в сад. Вони не ходили туди три місяці. Марія там не було. Марій перестав туди ходити. Ще кілька разів навідувались вони до саду, але Марій зник. Що тепер чинити? чи вже побачить вона його коли?

Вона відчувала, як серце їй все дужче стискалось; все стало немиле їй; вона не знала, чи літо на дворі, чи зима, чи світить сонце, чи дощ іде; чи співають у саду пташки, чи прийшов час цвісти жоржині. Вона сиділа пригнічена, зосереджена на одній думці, з непритомним пильним поглядом: так вдивляються в темряву, в те місце, відкіля зникло видиво.

В монастирі навчили Козетту музиці й співу. Козетта мала голос жайворонка з людською душею; часом вечорами вона співала сумних пісень, що розчувляли до сліз Жан Вальжана.

Прийшла весна. Сад біля їхнього будинку розцвів і зазеленів, він був такий чарівний в цю пору року, що Жан Вальжан якось сказав Козетті:

— Ти зовсім перестала виходити в сад, я хотів би, щоб ти знову в ньому гуляла.

Козетта почала гуляти по саду, найбільше сама, бо Жан Вальжан, боячись, мабуть, щоб хто не побачив його крізь ґрати, ніколи туди не виходив. Поволі весна розважила Козетту і вона повеселішала і навіть сама не помітила, коли це з нею сталося.

Природа, весна, молодість, любов до свого батька, веселе птаство і квітки в саду, повільно, день по дню, крапля по краплі сповнили її душу ніби забуттям. Чи зовсім погас в ній огонь, чи тільки тлів під попелом, — але вона не почувала більше в душі нічого ні болючого, ні пекучого. Якось вона згадала була про Марія, але

зараз же сказала собі: «А чого це я більше про нього не думаю?»

В квітні місяці Жан Вальжан виїхав у якійсь справі. Він виїздив на один день, найбільше на два дні. Куди він їздив, ніхто цього не знав, навіть Козетта. Найчастіше він виїздив тоді, коли у них вже не вистачало грошей. Виїжджаючи цього разу, він сказав, що повернеться через три дні.

Під час відсутности Жан Вальжана з Козеттою трапився дивний випадок. Увечері, в сутінках, вона гуляла по саду. Часом їй здавалось, що вона чує якийсь шелест, ніби хтось ходить в темряві попід деревами недалеко від неї; вона сказала собі, що шелест віття часто нагадує кроки по траві, і не звернула на це уваги, та не дуже уважно вона й придивлялася. Вона вийшла з кущів; їй треба було перейти невеличку зелену прогалявину, щоб дійти до ганку. Місяць світив їй з-за спини, і тінь її лягла на цю прогалявину, коли вона вийшла з кущів.

Враз вона вжахнулася й спинилась. Поруч з її тінню виразно встала друга тінь, страшна й загрозна, в круглому капелюші.

То була тінь людини, що стояла за кілька кроків від Козетти. Яку хвилину вона не могла ні говорити, ні кричати, ні кликати, ні поворухнутись, ні повернути голови. Нарешті вона зважилася оглянутись. Нікого не видно було. Вона обійшла всі кущі, обдивилася всі куточки, дійшла до ґрат і нічого не знайшла. Все ж вона перелякалася. Невже то їй привидилось? Але ж тінь ота була не від привида: привиди не ходять в круглих капелюшах!

Другого дня повернувся Жан Вальжан. Козетта розповіла йому, як її перелякала тінь в саду. Вона була

певна, що батько заспокоїть її, але Жан Вальжан похмурнів і промовив якось дивно, крізь зуби:

— Це щось та означає.

Він пішов у сад, і Козетта бачила, як він уважно почав обдивлятися ґрати.

Вночі вона прокинулась; вона почула, що хтось ходить біля ганку, під її вікном. Вона підбігла до вікна і відчинила його. Справді, в саду був якийсь чоловік з ципком в руці. Вона хотіла крикнути, та місяць освітив постать цієї людини. Це був її батько. Вона лягла в ліжку, думаючи про себе: «як він розтривожився!»

Всю ніч Жан Вальжан просидів у саду, а потім ще дві ночі. Козетта бачила його, підходячи кілька разів до вікна. На третю ніч місяць зійшов уже пізніше; була, мабуть, уже північ, як вона почула, що батько кличе її. Вона підбігла до вікна й розчинила його. Батько стояв унизу на прогалявині.

— Козетто, я розбудив тебе, щоб заспокоїти, — сказав він, — дивись: ось та тінь в круглому капелюші.

І він показав їй на траві тінь від комина з сусіднього будинку. Ця тінь справді нагадувала людину в круглому капелюші.

Козетта засміялася, Жан Вальжан теж ніби заспокоївся. Козетта навіть і не подумала про те, який полохливий цей комин і чого він зник, коли вона тоді озирнулася. Та проминуло кілька днів, і трапилася нова пригода.

В саду, недалеко від ґрат, стояла кам'яна лавка. Коли просунути крізь ґрати руку, до неї можна було достати. Одного вечора Жан Вальжан пішов кудись з дому. Він любив погуляти вночі і повертався досить пізно. Після заходу сонця Козетта сиділа на цій лавці.

Вітер гойдав верховіття дерев, Козетта замислилась. Її опав той непоборний сум, що його навіває вечір. Посидівши, Козетта встала і повільно обійшла навкруги саду по росяній траві. Повернувшись знову до лавки, вона побачила на тому місці, де перед тим сиділа, чималого каміня, якого там не було за кілька хвилин перед тим. Вона подумала, що цього каміня хтось сюди поклав, що чиясь то рука просовувалась крізь ґрати, і ця думка злякала її. Вона не доторкнулася до нього і втікла, боячись навіть оглянутись.

Другого дня вранці вона вийшла в сад, побігла до лавки, глянула — і холодний піт виступив їй на лобі: камінь, як і звечора, лежав на лавці. Та боялася вона не довго. Те, що вночі може налякати, вдень викликає цікавість.

— Що ж! — мовила вона, — подивимось, що воно таке.

Вона зсунула каміня. Під ним лежав конверт з білого паперу. Козетта взяла його в руки. На ньому не було ні адреси, ні печатки, але в ньому лежав маленький зшиток, списаний дрібним письмом. Кому це було адресовано? Мабуть, їй, коли рука поклала конверта на її лавку. Вона шукала підпису, та й його не було. Непереможне чарування опало її. Вона спробувала одвернутись від листочків, що тремтіли в її руці; вона поглянула на небо, на улицю, на акації, обліті соняшним промінням, на білих голубів над сусідським дахом, потім знову очі її прикувалися до зшитка і вона зважилася прочитати його.

Ось що вона прочитала.

«О, весно! ти — лист мій, що я пишу до неї.

«Ви дивитесь на зірку, бо вона промениста, бо вона

загадкова. Біля вас світить чарівніший світ і таємниця глибша — жінка.

«В той день, коли жінка пройшовши проз вас, освітить вашу путь, ви загинули, бо покохали її. Для вас залишається одно — думати про неї так незмінно, щоб примусити й її думати про вас.

«Кохання нічим не задовольнити. Йому дали щастя, воно прагне раю, дали рай, — прагне неба.

«— Чи буває вона в саду Люксембурга? — Ні. — Чи живе вона в тому будинку? — Вона переїхала. — Куди ж вона переїхала? — Вона того не сказала. — Як страшно не знати, де живе твоя душа!

«Я зустрів на улиці юнака, дуже бідного, але закоханого. Капелюш на ньому старий, одежа приношена, лікті продрані, черевики діраві, — та в душі його світять зорі.

«Коли б на землі не було закоханих, то й сонце погасло б».

Читаючи ці рядки Козетта все більше замислювалась. Вона ніколи такого не читала. Від кого були ці сторінки? Хто їх писав? Козетта ні хвилини не вагалась. Лише одна людина — він! Вона згадала все і вперше охопила її безмежна радість і глибоке збентеження.

Це був він! він писав до неї, він був тут, десь тут поблизу! це він просунув руку крізь ґрати. В той час, як вона забула про нього, він її знайшов. Та хіба вона його забула? Ні, ніколи! Вона завжди кохала його. Огонь тлів під попелом, та він не потух і оце спалахнув і охопив її. Вона проймалася кожним словом цього рукопису.

— Так, так, — говорила вона, — я все це добре знаю; все це я вже прочитала в його очах.

Вона побігла в свою кімнату й зачинилась там, щоб знову перечитати рукопис, вивчити його на пам'ять, по думати на самоті. Прочитавши зшиток кілька разів, вона поцілувала його і сховала на грудях.

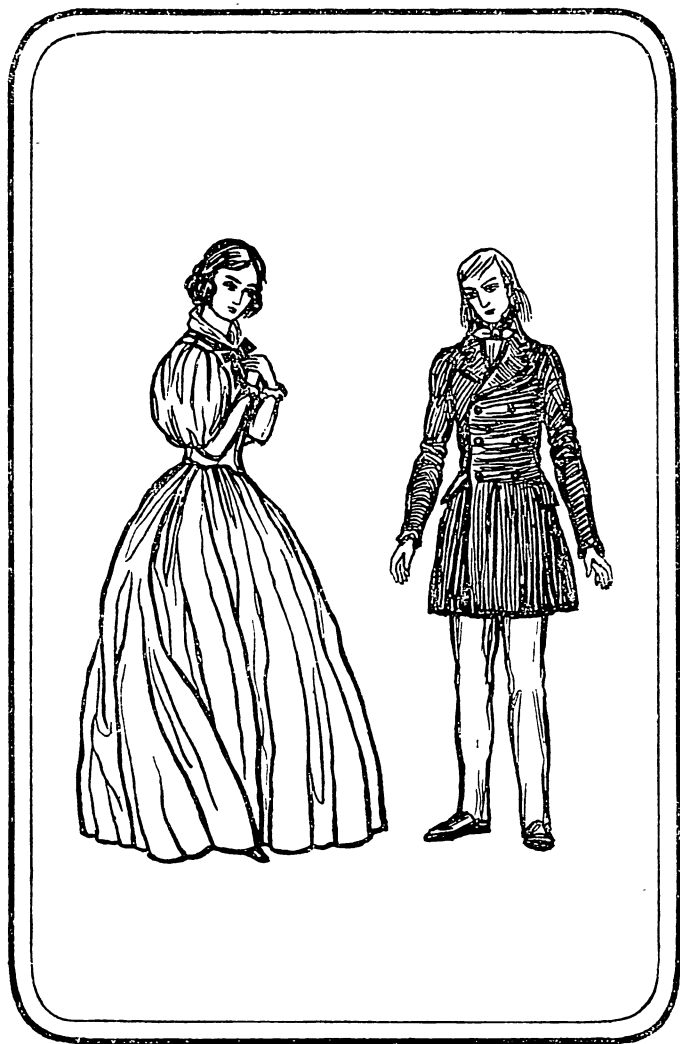
Увечері Жан Вальжан знову пішов з дому, а Козетта вирядилася в найкращі свої вбори. Чи збиралася вона кудись іти? Ні. Виглядала гостей? Ні. Як смеркло, вона вийшла в сад і дійшла до лавки. Камінь ще лежав на ній. Вона сіла й поклала на нього ніжну свою руку, ніби хотіла приголубити його і подякувати. Враз її опало те непевне відчуття, що буває, коли людина, якої не бачиш, стоїть десь тут. Вона оглянулася і підвелася з лавки.

Перед нею стояв він.

Здавалося, він не був ще привидом, але перестав бути людиною. Козетта, майже знепритомнівши, не скрикнула. Вона помалу відступила від нього, бо відчувала, як її тягне вперед. Він не зворухнувся. Щось ніжне та сумне, що огорнуло її, говорило їй, що він дивиться на неї, хоч їй і не видно було цього в сутінках вечора.

Козетта, відступаючи, наткнулася на дерево і притулилася до нього. Вона б упала без цієї підпори. Тоді вона почувала його голос, тихий, мов шелест листу:

— Даруйте мені, я прийшов. Моє серце розривається, я не міг більше жити і прийшов. Чи прочитали ви те, що я поклав на цій лавці? Чи впізнаєте ви мене? Не бійтесь, мене ніхто не побачить. Я приходжу сюди. Я ходжу так тихо, як тільки можна, щоб ви не почули і не злякались. Цими днями, як ви озирнулись, я втік. Я чув, як ви співали. Я був щасливий. Даруйте мені, що розмовляю з вами. Може розгнівив я вас? Скажіть, розгнівив?

— Даруйте мені, я прийшов...

— Ой, леле! — прошепотіла Козетта і похитнулася, ніби вмліваючи.

Він підтримав її, він пригорнув її, сам не знаючи, що чинить. Він підтримував її, а сам ледве тримався на ногах. В голові йому затуманилось, думки плутались, іскри сипались з очей. Він не відчував пристрасти до цієї чарівної дівчини, обіймаючи її, він майже знепритомнів від щастя. Вона взяла його руку і притулила до серця. Він відчув на грудях у неї шелестіння свого зшитка і промовив:

— Невже ви кохаєте мене?

Вона відповіла ледве чутно:

— Мовчи! Ти знаєш сам!

І сховала зашаріле личко на грудях у юнака, оповитого щастям. Вони сіли на лавку. Вони більше не мали слів. Зорі засвітилися на небі. Як це трапилось, що губи їх зустрілись? А як співає пташка, як тане сніг, як троянда квітне, як процвітає мак? Вони поцілувались і обоє стрепенулись і подивилися на себе блискучими в темряві очима.

Вони не відчували ні ночної роси, ні холодного каменю, ні сирої землі, ні зрошеної весни; вони дивилися одно на одного, і серця їх були сповнені таємничих дум. Вони, сами того не помічаючи, трималися за руки.

Коли все вимовилось, все повідалось, вона схилила голову на його плече і спитала:

— Як вас звати?

— Мене звать Марій, — мовив він. — А вас?

— Мене звать Козетта.

З того чарівного часу, коли поцілунок заручив цих двох закоханих, Марій приходив сюди щовечора. Всі квіти навколо них розцвітали в пахощах. Затуманені щастям, вони майже не помічали, що живуть на землі,

серед Парижу, що ладен був вибухнути, мов пороховий погріб від іскри. Марій розповів Козетті, що він сирота, що звати його Марій Понмерсі, що він адвокат і живе з того, що пише книги для книготорговця, що батько його був полковник, хоробрий офіцер наполеонівської армії, що він посварився з своїм багатим дідом. Повідомив, що він барон, та це не справило ніякого вражіння на Козетту. Марій — барон? Вона цього не зрозуміла; вона не знала, що означає це слово. Марій є Марій, і цього досить. Вона розповіла йому, що виховувалась в монастирі, що мати її теж померла, що батька її звати Фошелеван, що він дуже добрий, багато роздає бідним, та що й сам він теж бідний, але не відмовляє їй ні в чому.

Марій і Козетта не питали себе, до чого приведе їх кохання. Вони вважали, що досягли мети. Смішно вимагати, щоб кохання неодмінно кудись там приводило!

Жан Вальжан нічого не помічав. Козетта була весела, і цього було досить для нього, щоб бути щасливим і спокійним. До того ж, коли двоє закоханих живуть у злагоді, третя особа найчастіше нічого не знає. Козетта ніколи не перечила Жан Вальжанові. Чи хотів він погуляти, вона відповідала: «так, батечку», чи хотів посидіти вдома, вона говорила: «га-разд, батечку»; чи хотів провести цілий вечір з нею, вона приймала це з захопленням. Жан Вальжан ішов спати о десятій годині, і тому Марій приходив у сад лише після десятої. Звичайно, вдень він тепер не з'являвся. Жан Вальжан забувся навіть, що той живе на світі.

Марій ніколи не заходив в кімнати, де жила Козетта; в часи зустрічі вони ховались в куточку біля

ганку, щоб їх не видно й не чути було з улиці; сидючи там, вони майже не розмовляли, лише трималися за руки та дивилися на дерева. Коли б в цей мент недалеко від них ударив грім, вони б його не чули, до такої міри вони заглиблені були в своє німогне споглядання.

Одного вечора Марій ішов на побачення по бульвару Інвалідів; ішов він, опустивши голову і про щось замислився; коли це він почув, як хтось промовив біля нього:

— Здорові були, добродію Марію!

Перед ним стояла Епоніна. Він ні разу не згадав про цю дівчину після того, як вона привела його на вулицю Плюме.

— А, це ви, Епоніно? — промовив він, зніяковівши від думки, що він не подякував її за те щастя, що вона принесла йому, знайшовши Козетту. Він не знаходив більше слів і мовчав, тому вона почала була:

— Скажіть но мені...

І теж замовкла. Здавалося, вона не знаходила слів, ця безжурна і смілива колись дівчина. Вона спробувала усміхнутись і не могла. Знов почала була:

— Ну, от...

І знов примовкла і стояла, спустивши очі.

— Добраніч, добродію Марію, — враз промовила вона і пішла від нього.

Марій здивувався з такої поведінки її і пішов далі. Але на другий вечір він знову побачив її під деревами бульвару. Два дні підряд — це вже занадто! Він одвернувся і пішов далі. Епоніна пішла слідом за ним до улиці Плюме. На цей раз вона не намагалася зустрітись з ним. Вона бачила, як він крізь ґрати проліз у сад.

— Он воно що! — подумала вона, — він буває в домі!

Вона підійшла до ґрат, поспробувала їх, знайшла те місце, де пролазив Марій, і сіла там, ніби вартувала його. Це було те місце, де ґрати межували з сусіднім будинком; в цьому темному закутку Епоніни зовсім не було видно.

Вона просиділа так більше години, не зворухнувшись, майже не дихаючи, заглибившись в свої думки. Про що вона думала? Чи про Марія й Козетту, що десь там вкупі сидять в саду, чи про свого батька, що недавно з своїми компаньонами втік із в'язниці і тепер десь ховається в паризьких нетрях? Чи про своє злиденне та безталанне життя? — Хто ж те відає!

Коли це шестеро людей тихенько наблизились до ґрат. Вони пошепки про щось говорили злодійською мовою, потім почали мацати ґрати, щоб знайти місце, кудю можна влізти в сад. Коли один з цих шости навблизився до того місця, де сиділа Епоніна.

Вона штовхнула його в груди і хрипко промовила:

— Сюди не можна.

Той здригнувся від несподіванки і відійшов, пробурмотавши:

— Що воно за тварюка?

— Ваша дочка, — відповіла Епоніна, впізнавши свого батька.

До неї наблизились всі шестеро.

— Що ти тут робиш? Чого тобі від нас треба? Ти збожеволіла? — злісно зашипів Тенардьє.

Епоніна засміялася і кинулась йому на шию.

— Я тут, мій батечку, бо прийшла сюди. Хіба не можна посидіти на камені? А чого ви сюди прийшли?

Поцілуйте ж мене, любий батеньку. Я так давно вас бачила! То ви таки втекли з в'язниці?

Тенардьє відповів їй рішучим тоном, в якому вчувалися і нахабність і острах, що задум його провалиться:

— Геть відділь і не заважай нам робити своє діло.

— То ви хочете зайти в цей дім? — спитала Епоніна.

— А мабуть що так! — захіхікав один з шости, що тримав у руці ножа.

Тоді Епоніна обперлася об ґрати, повернулася обличчям до злочинців, озброєних з голови до ніг, і вимовила твердо і тихо:

— Ну, то я цього не хочу.

Всі шестеро остовпіли від здивування. Не переставав лише хіхикати той, що з ножем.

— Слухайте сюди, хлопці! — говорила Епоніна. — Коли ви зайдете в сад, навіть як доторкнетесь до цих ґрат, я буду кричати, стукати в двері, розбуркаю людей; я покличу поліціантів.

— Сука! — люто вилаявся Тенардьє.

Вона засміялася моторошним сміхом.

— Як собі хочете, але ви сюди не зайдете. Вас шестеро, та я вас не боюсь, дурні ви всі! Що мені до того, коли мене завтра знайдуть на улиці Плюме, зарізану батьком, або коли через рік витягнуть мене неводом в Сен-Клу чи на Лебединому острові разом з гнилими корками і втопленими собаками! Я лише крикну, як збіжаться люди. Вас шестеро, але зо мною юрба.

Тенардьє ступив до неї.

— Не підходьте! — скрикнула вона.

Він спинився і лагідно промовив:

— Ну, добре, я не підійду, та не кричи так. То це ти, дочко, хочеш не пустити нас? А треба ж нам їсти й пити?

— Здихайте! — відповіла вона.

Шестеро злочинців, зниковілі і роздратовані тим, що не могли нічого подіяти з дівчиною, відійшли в тінь. Там постояли, пошепотілись і пішли далі. Епоніна, що не зводила з них очей, бачила, як вони пішли тією самою дорогою, що й прийшли. Вона пішла слідом за ними, крадучись вздовж стін і будинків. Так вона ішла за ними аж до бульварів. Там вони розійшлися, і вона побачила як всі шестеро ніби розтанули в темряві.

В той час, як Епоніна вартувала вхід до саду, Марій був з Козеттою. Ніколи ще не було такого чарівного й зоряного неба, ніколи так не пахли квіти й трави; ніколи ще пташки не засинали з таким ніжним щебетанням; ніколи ще гармонія всесвіту не відгукувалась так виразно на музику кохання; ніколи ще Марій не був такий закоханий, такий щасливий та захоплений. Та він застав Козетту сумною. Вона була заплакана.

Вони сіли на лавку біля ганку і Козетта сказала:

— Батько сказав мені сьогодні вранці, що ми незабаром поїдемо з Парижу до Англії.

— Гаразд, — мовив схвильований Марій, — тоді й я поїду в дорогу, але дальшу ніж до Англії.

Козетта швидче відчула, ніж зрозуміла значення цих слів.

— Що ти таке говориш, — прошепотіла вона. — Поїдемо разом. Я тобі скажу. коли саме ми поїдемо, і ми з тобою зустрінемося.

— Поїхати з вами! — швидко заговорив Марій, — для цього потрібні гроші, а я їх не маю. Все моє ба-

гатство — це старий капелюх, не вартий і трьох франків, та старий сурдут без гудзиків спереди; на мені подерта ссрочка й діраві чоботи, а ці шість тижнів я не роблю нічого. Я не казав тобі, Козетто, що я старець. Ти мене бачиш лише вночі і покохала мене, а коли б ти побачила мене вдень, ти подала б мені су, мов старцеві. Їхати до Англії! Та мені нічим заплатити за паспорт.

Він кинувся до дерева, що росло поруч, і заломивши над головою руки, притулився лобом до кори, не почувачи, як кора дряпала його, не чуючи, як стукало йому в скронях, і завмер непорушно, мов та статуя одчаю.

Він довго стояв так. Коли це він обернувся: він почув, як Козетта плакала.

— Не плач, Козетто, — промовив він.

— Як же мені не плакати, коли ми від'їжджаємо, а ти не можеш їхати зо мною!

Він взяв її за руку.

— Козетто, — мовив він, — заприсягаюся, що я помру, як ти поїдеш.

Козетта злякалась і перестала плакати.

— Тепер слухай, — говорив далі Марій. — Завтра не жди мене. Все може статись, тому запам'ятай мою адресу.

Він вийняв з кишені ножика і надряпав на стіні: «16, улица Веррері». І не мовивши більше нічого, охоплені одним поривом, вони міцно обнялися. Уста їх злилися в гарячій поцілунку, а очі, зведені до зоряного неба, були повні сліз.

Коли Марій вийшов на вулицю, там не було нікого. В цей час Епоніна стежила за злочинцями, що йшли в напрямку до бульварів.

Після цього вечора Марій одважився на рішучий крок. Він надумався піти до свого діда і попросити його згоди на одруження з Козеттою.

Дідові Жільнорманові вже минуло дев'яносто років. Цілих чотири роки він сподівався, що Марій повернеться до нього. Тепер його почала мучити думка, що йому може й не доведеться вже побачити свого онука, якого він не переставав любити.

Коли Марій прийшов до Жільнормана, старий дуже зрадів йому, але вдавав, що він не перестав ще сердитись на нього. Він почав насміхатись з Марія, коли той сказав йому, що хоче побратись з одною дівчиною і що та дівчина не має ніякого посагу. Врешті він порадив Марієві взяти її за полюбовницю.

Марій зблід. Ці дідові слова мечем пройняли його серце. Він встав, уклонився Жільнорманові і промовив:

— П'ять років тому ви образили мого батька, сьогодні ви ображаєте мою наречену. Я нічого більше од вас не хочу, шановний добродію. Прощайте.

Старий Жільнорман, спантеличений, розкрив рота, простяг руки, спробував підвестись, та не встиг він і слова вимовити, як двері зачинились, і Марій зник.

— Біжіть за ним, він збожеволів! Що я йому зробив такого? Він пішов! Тепер він уже ніколи не повернеться! — жалісно стогнав переляканий старий.

Він кинувся до вікна, тремтячими руками відчинив його, висунувся з вікна на вулицю і закричав:

— Марію! Марію! Марію! Марію!

Та Марія вже не було на вулиці.

Дев'яностолітній дід, ламаючи з одчаю руки, заточуючись, підійшов до крісла і впав у нього. Здавалось, кров захолола в його жилах, він лише хитав

головою і безтямно кліпав очима; сліз у нього не було, та по очах було знати, що на серці йому темно, як вночі.

Того самого дня, по півдні, Жан Вальжан сидів сам один в глухому закутку Марсового поля. Він тепер зовсім заспокоївся щодо Козетти. Те, що його один час лякало й непутило, тепер розвіялось; та ось уже тиждень, як в ньому прокинулась інша тривога. Одного разу, на бульварі, він побачив Тенардьє. Той його не впізнав, але з того часу Жан Вальжан бачив його кілька разів і пересвідчився, що Тенардьє бродить в цьому кварталі. Цей Тенардьє загрожував йому різними небезпеками. До того ж в Парижі було неспокойно; від політичних заколотів поліція була дуже підозріла і, шукаючи якогось політичного діяча, легко могли натрапити на Жан Вальжана. Тому він надумався покинути Париж і навіть Францію і виїхати до Англії. Про це він попередив Козетту. За тиждень він мав виїхати. Він сидів на Марсовому полі і думав про Тенардьє, про поліцію, про мандрівку і про те, як йому роздобути паспорт.

Все це дуже непокоїло його. Тривожний його настрій ще збільшився від одного випадку. Гуляючи ранком в саду, коли Козетта ще спала, він побачив такий напис, видряпаний на стіні чимсь гострим: «16, улица Веррері». Напис був ще свіжий, зроблено його було, мабуть, минулої ночі. Що це малося означати! адреса, число для когось чи пересторога йому? Ясно було, що до саду хтось залазить. Він пригадав і інші явища, що непокоїли його. Він не сказав Козетті про напис на стіні, щоб не злякати її.

Коли він думав про це, на коліна йому впав скла-

дений вчетверо папірець, ніби хтось кинув йому його через голову. Жан Вальжан оглянувся і побачив як якась людина в сірій блузі і плисових панталонах, на зріст більша дитини й менша ніж чоловік, перескочила через поренчата і зникла в рові. Він розгорнув папірця і прочитав написане на ньому одно слово: «Переїздить».

Збентежений Жан Вальжан негайно повернувся додому.

Тим часом Марій, прибитий горем, цілий день блукав по Парижу. З надією ішов він до свого діда, а вийшов від нього сповнений одчаю. Він пробував не думати про те, що сталося. Цього вечора, як він і попередив Козетту, він не пішов на побачення. О другій годині ночі прийшов він додому і зміг заснути лише під ранок. Ранком він вийшов з дому, поклавши в кишені пістолі, що їх дав йому колись Жавер. Знов цілий день тинявся він по місту, часом накрапав дощик, та він не помічав його. Він навіть скупався в Сені, хоч одразу ж про це забув. Бувають хвилини, коли в голові справжній хаос. Марій переживав такі хвилини. Він нічого не сподівався, нічого не боявся. З гарячковою нетерплячістю він чекав вечора; він одно лише розумів ясно — о дев'ятій годині він побачить Козетту. Часом, коли він бродив уздовж безлюдних бульварів, йому здавалось, що він чує в Парижі якийсь чудний гомін. На яку хвилину він приходив до свідомости і питав сам себе:

— Що це, хіба вже б'ються?

Коли смеркло, рівно о дев'ятій годині він прийшов на вулицю Плуоме. Підійшовши до саду, він забув про все своє горе. Ось уже другу добу він не бачив Ко-

зетти і зараз побачить її. Від цієї думки його охопила глибока радість.

Марій увійшов у сад. Козетти не було на тому місці, де вона завжди ждала його. Він пройшов проз кущі і прийшов до закутка біля ганку. «Вона мене дожидає там», — подумав він. Козетти й там не було. Він обійшов увесь сад; в саду не було нікого. Тоді він вернувся до будинку і, охоплений страхом і тривогою, постукав у віконниці. Він постукав і вдруге і втретє, не думаючи про те, що може відчинитись вікно і він побачить суворого батька, що питає його: «чого вам треба тут?» В домі ніхто не обзивався. Марій почав кликати Козетту.

Відповіді не було. Кінець всьому: нікого в саду, нікого в домі.

Марій глянув на цей дом, похмурий, темний, мовчазний, як домовина, подивився на кам'яну лавку, де просидів він стільки чарівних годин біля Козетти. Він благословив своє кохання з глибини душі і вирішив, що коли вже Козетта від'їхала, йому одна дорога — смерть.

Коли це до нього з ulиці долетів голос:

— Добродію Марію, ви тут?

— Тут, — відповів Марій.

— Добродію Марію, — говорив далі голос, — ваші друзі дожидають вас на барикаді на ulиці Шанврері.

Цей голос він ніби десь чув уже. Він нагадував хрипкий і верескливий голос Епоніни. Марій вибіг з саду і побачив, як якийсь юнак відбіг від ґратів і зник у сутінках.

ІХ.

ЕПОПЕЯ УЛИЦІ СЕН-ДЕНІ.

На весні 1832 року Париж давно вже ладен був вибухнути. Велике місто нагадує гармату; коли вона набита, досить одної іскри, щоб вибухнув постріл. В червні 1832 року за таку іскру була смерть генерала Лямарка. Це була людина славетна і енергійна. Це була людина, хоробра на полі бою і на трибуні, в однаковій мірі він був і звитяжний і красномовний.

Він був популярний серед населення Парижу, і уряд королівський побоювався, що похорони його дадуть привід для маніфестацій. Так воно й трапилось.

Напередодні й ранком 5 червня, — в день похорону генерала Лямарка, — Сен-Антуанське передмістя, повз яке мала проходити погребна процесія, грізно наїжилось. В цій мережі гомінливих улиць розпочалася метушня. Всі озброювались, хто чим мав.

Отже, 5 червня, коли то світило сонце, то накрапав дощик, погребна процесія пройшла через Париж з офіційною військовою урочистістю. Два батальони з барабанами, десять тисяч національних гвардійців і артилерійські батареї національної гвардії ішли за гробом. За ними йшли офіцери-інваліди з лавровим віттям в руках. Далі йшов незліченний, схвильований, чудний натовп: виходці всіх націй несли прапори —

еспанські, італійські, німецькі, польські; діти з зеленим віттям, школи, студенти; каменярі і теслі; що саме в цей час страйкували, складачі друкарень в паперових ковпаках; ішли по двоє, по троє в ряд, розмахуючи щітками, досить безладно, але однодушно, являючи собою то гомінливе зборище, то струнку колону. Загони обирали собі командири. В бокових алеях бульварів, на деревах, на бальконах, у вікнах, на дахах — скрізь видно було голови чоловіків, жінок, дітей; в очах у всіх світилася тривога. Один озброєний натовп проходив, другий, збентежений, дивився.

В свою чергу, уряд був наготові. На Майдані Людовика XV стояли чотири ескадрони карабінерів, з повними патронташами, на конях, з сурмачами попереду; в Латинському кварталі і в Ботанічному саду муніципальна гвардія стояла на всіх улицах; на Гревським майдані ескадрон драгунів і полк легкої кавалерії. Луврський двір було забито артилерією. Багато війська було наготові в касарнях, багато в околицях Парижу. Злякана влада тримала наготові двадцять чотири тисячі солдат у місті і тридцять тисяч на передмістях.

Процесія пройшла від дому небіжчика до Бастилії¹⁾. Часом накрапав дощ; він не розгонив натовпу. Трапилось кілька дивних випадків: коли домовину обносили навколо Вандомської колони, хтось кинув камінем на герцога Фіц-Джемса, що стояв на бальконі, не знявши капелюха; зірвали гальського півня з народного прапору і потягли його по грязюці; поранили

1) Бастилія—збудована у XIV столітті в Парижі фортеця, що потім перетворилася на в'язницю для державних злочинців, підчас великої революції народ зруйнував її дощенту.

шпагою одного поліціянта біля Сен-Мартенівських воріт. Біля Бастилії довгі ряди небезпечних перехожих, що йшли з Сен-Антуанського передмістя, приєднались до процесії, і грізне хвилювання охопило натовп.

Чути було, як один чоловік говорив до другого: «Он бачиш того, що з рудою бородою? він скаже, коли саме треба буде починать стріляти».

Колісниця поминула Бастилію і доїхала до майдану Австерліцького мосту. Тут вона спинилась. Нарід навкруги розступився. Величезний натовп притих. Ляфайет ¹⁾ почав промову, він прощався з Лямарком. Це була зворушлива й урочиста хвилина; всі зняли головні вбори, у всіх забилися серця.

Коли це з'явився якийсь вершник, увесь в чорному і з червоним прапором в руках. Цей червоний прапор зчинив бурю і потонув у ній. Від бульвару Бурдон до Австерліцького мосту зірвався крик, мов та буря на морі: «Лямарка в Пантеон!» ²⁾ «Ляфайета в міську ратушу!». Люди при криках натовпу впряглися в колісницю і повезли Лямарка під балдахіном через Австерліцький міст, другі — Ляфайета в фіякрі по Морляндській набережній.

Тим часом на лівому березі Сени муніципальна кавалерія вирушила з місця і загородила моста; на правому березі драгуни розгорнули фронт вздовж набережної Морлянд. Люди, що везли Ляфайета, звернули на набережню і, побачивши солдатів, закричали: «Драгуни!» Драгуни вирушили кроком, мовчки, з пістолями в кобурах, з шаблями в ножнах, з виразом

1) Ляфайет—видатний генерал наполеоновських військ.

2) Пантеон—велика будівля, місце похорону видатних людей якоїсь нації, храм слави.

суворого чекання на обличчях. За двісті кроків від мосту вони спинились. Карета, що в ній сидів Ляфайєт, поїхала просто на них, вони розступилися, пропустили карету і знову зступилися. В цей мент драгуни й натовп зійшлися. Жінки з жахом кинулись тікати.

Що трапилось в цю роковану хвилину, — ніхто не може сказати. Це була темрява, як от зітнуться дві хмари. Одні розповідають, що від арсеналу хтось подав гасло до атаки, інші кажуть, що якась дитина заколола кинджалом драгуна. Безперечне лише те, що вибухнуло три постріли: першим убито командира ескадрону, другим — глуху бабу, третім пострілом обпало еполет одного офіцера; якась жінка скрикнула: «Надто зарано починають!» і негайно з протилежного від Морляндської набереженої боку з'явився ескадрон драгунів, що до того часу сидів у касарнях, і з великими шаблями полетів по Бурдонському бульвару, розчищаючи все поперед себе.

Буря розпочалася! Полетіло каміння, вибухла стрілянина; лісні двори на острові Лув'є, на цій природній фортеці, укрилися бойцями; виривають з землі кілки, стріляють з пістолів, починають будувати барикаду; групи юнаків, відтиснутих назад, перебігають через Австерліцький міст разом з погребною колісницею і атакують національну гвардію; з'являються карабінери, драгуни починають рубати шаблями, натовп розбігається у всі боки, бойовий клич «До зброї!» зривається з чотирьох кінців Парижу. Гнів роздимає повстання, як вітер роздимає пожежу.

Настав вечір; патрулі нищпорили по місту; перехожих трусили; підозрілих затримували. До дев'ятої години було арештовано понад вісімсот чоловіка; полі-

ційна префектура не вміщала заарештованих, консьержері було забито ними, тут, особливо в довгому вузькому підземеллі, що звалося «улицею Парижу», скрізь по землі було розкидано кулі соломи; на ній покотом лежали арештовані. Від найменшого руху їх солома шелестіла і цей шелест нагадував шум зливи. В інших місцях арештовані лежали просто в дворах, один на одному. Тривога і якийсь тремтіння такі невластиві Парижу, розповзлися по місту.

Будинки забарикадувалися; жінки й матері непокоїлись; звідусюди долітали збентежені крики. На порогах дверей мешканці прислухалися до шуму, криків, гамору; сурми давали гасла, били барабани, долітали постріли і все покривав журливий дзвін в Сен-Меррі: дзвонили на гвалт. Всі чекали гарматного вибуху. Люди з'являлися на розі вулиць і зникали, кричучи: «Тікайте додому!». Скрізь поспішали заперти двері; всі говорили: «На кому це воно окошиться?»

З хвилини на хвилину, в міру того, як заходила ніч, Париж все суворіше розгорався грізною загравою повстання.

Товариство «Друзів Абетки» теж брало участь в маніфестації. Коли почався заколот, їх відтиснули в улицю Шанврері. Анжольрас розташувався з своїми товаришами в невеличкій корчомці, що звалася «Корінфом». Тут вирішили будувати барикади. До роботи взялося чоловіка п'ятдесят, з них яких тридцять озброїлись рушницями, розграбувавши по дорозі крамницю зброї.

Дивну картину являли собою ці бойці. Один був зодягнений в куцину і озброєний двома пістолями, другий — в сурдуті з порохівницею при поясі. Зібра-

ліся люди різного віку й стану, бліді юнаки-студенти і засмалені робітники. Всі поспішали і, допомагаючи один одному, обговорювали шанси на успіх: до третьої години ночі підійде підмога, сподівались що один полк стане на бік народу, що повстане весь Париж.

В кухні розклали огонь і почали лити кулі з черпаків, ложок і виделок, з усього олив'яного посуду, що знайшовся у корчмі.

Коли скінчили будувати барикаду, зверху на ній поставили великого червоного прапора. Після цього Анжольрас, що командував цією жменькою революціонерів, роздав патрони. Кожний одержав по тридцять патронів. У багатьох був порох і вони почали виготовляти нові патрони і разом з тим лили кулі. На столі біля дверей стояло барило з порохом, і його покищо не чіпали.

По всьому Парижу били в барабани, і цей шум то віддалявся, то наближався зловісними відгомонами.

Всі зарядили рушниці й карабіни, не поспішаючи, з урочистою серйозністю. Анжольрас поставив трьох вартових.

Отже, барикаду було збудовано, зброя наготові, вартові стали на чати. У відлюдності страшних самотніх вулиць, оточених німими наче мертвими вулицями, де не почувалося більше людського руху, огорнуті сутінками, серед темряви й німотини, в яких прочувалось наближення чогось трагічного й страшного, повстанці, озброєні, рішучі і спокійні, стали чекати.

Ніч проходила, а нічого не чути було. Долітав лише ледве чутний гомін. Ця затримка свідчила, що уряд мобілізує свої сили. Півсотні повстанців на улиці Шан-

врері виглядали військо, що його мало бути яких шістдесят тисяч.

Серед повстанців був хлопець дванадцяти чи тринадцяти років, що звався Гаврош. Це був син Тенардьє. Він давно покинув своїх батьків і жив у Парижі серед безпритульних. Веселий, спостережливий і розумний, він брав участь у революційних подіях, був серед маніфестантів і тепер пристав до «Друзів Абетки». Тепер він сидів у нижній залі і набивав патрони.

Анжольрас охоплений був нетерпінням, що часто буває з сильними натурами на порозі грізних подій. Він пішов подивитись, що робить Гаврош, але той покинув набивати патрони: у нього був інший клопіт.

Якийсь чоловік перед тим тільки що увійшов у нижню залю й сів біля столу, де було темніше. У нього була рушниця великого калібру, і він тримав її між колінами. Гаврош не одразу запримітив цього чоловіка. Потім Гаврош став придивлятися до нього, захоплений його рушницею, але врешті хлопчина сильно зацікавився. Коли б хтось стежив був раніш за цим чоловіком, то побачив би, що він надзвичайно уважно придивляється до всього, що діялось на барикаді: тепер він сидів, замислившись і опустивши голову, не дивлячись більше на те, що робилося коло нього. Хлопець підійшов до нього і почав ходити круг нього навшпиньках, ніби боячись його розбуркати. Він був і вражений, і непевний, і переконаний, і охоплений якимось здогадом. Ясно було, що він напав на якусь цікаву подію. Саме в цей час до нього підійшов Анжольрас.

— Ти найменший, — сказав Анжольрас, — тебе не видно буде. Піди за барикади, прокрадись повз бу-

динки, обдивися улиці і приходь сказати мені, що там діється.

— То й діти на щось придадуться, — відповів Гаврош. — Добре, іду; а тимчасом — вірте дітям, і не вірте дорослим...

І тихо додав, показуючи на чоловіка з великою рушницею:

— Ви бачите отого дядька? То шпигун. Я його впізнав.

Анжольрас відійшов від хлопця і щось стиха промовив до одного з повстанців. Той вийшов із залі і одразу ж повернувся з чотирма робітниками. Всі четверо непомітно підійшли і стали позад невідомого гостя.

Вони приготувалися кинутись на нього.

Анжольрас наблизився до нього і спитав:

— Хто ви такий?

Від несподіваного запитання невідомий здригнувся. Він глянув на Анжольраса і по очах зрозумів його думку.

— Розумію, в чому справа. — відповів невідомий. — я урядовий агент.

— Як вас звати?

— Жавер.

Анжольрас подав знак чотирьом товаришам. За один мент, не встиг Жавер і поворухнуться, його схопили, повалили, зв'язали й обшукали. У нього знайшли круглу картку, з одного боку на ній був герб Франції і напис: «Догляд і позір», з другого боку було написано: «Жавер, інспектор поліції».

Коли Жавера обшукали, його поставили на ноги, скрутили йому назад руки і прив'язали в нижній залі

— Кто ви такой?—спитав Анжольрас.

Гаврош, присутній при цьому, мовчки наблизився до Жавера і задоволено промовив:

— Миша впіймала кішку.

Жавер, прив'язаний до стовпа, не міг і поворушитись, але тримав голову високо, з одважністю людини, що ніколи не зраджувала собі в житті. Збіглися й інші повстанці.

— Це шпигун, — сказав їм Анжольрас і, повернувшись до Жавера, додав: — Вас розстріляють за десять хвилин до того, як буде взята барикада.

— Чому не зараз? — згорда відповів Жавер.

— Ми бережемо порох.

— То заріжте мене ножем.

— Шпигуне, — відповів Анжольрас, — ми судді, а не убивці.

Потім він покликав Гавроша:

— А ти йди і зроби те, що я тобі казав.

— Іду! — весело відповів Гаврош, але, спинившись на порозі, додав:

— До речі, віддайте мені його рушницю! Я дарую вам музику, але клярнет нехай буде мені.

По цьому він весело і спритно переліз на той бік барикади.

Серед перехожих, що пристали до гурту «Друзів Абетки», був один чоловік, зодягнений в подрану куртку носильника. Він розмахував руками і ревів, мов п'яний дикун. Він був або дуже п'яний, або може лише прикидався. Він разом з іншими засів за стіл за барикадою і частував їх вином, роздобутим в корчомці. Увесь час він поглядав на великий п'ятиповерховий будинок біля барикади. Коли це він скрикнув:

— Товариші, нам краще було б стріляти з цього

будинку! Коли ми станемо там у вікнах, ніхто сюди не поткнеться з вулиці.

— Та воно так, — обізвався хтось з тих, що сиділи за столом, — але там заперлися.

— Постукаємо!

— Не відчиняють.

— Виб'ємо двері!

Чоловік підбіг до дверей і постукав. Ніхто не обзивався. Тоді він схопив рушницю і почав прикладом бити в ворота. Це були міцні дубові ворота, з середини оббиті листовим залізом. Від ударів увесь будинок здригався, але ворота не подалися. Все ж мешканці сполошилися, бо на третьому поверсі вікно відчинилося і з нього виглянув старий дід з сивою головою, тримаючи в руках свічку. Це був воротар.

— Відчиняй! — крикнули йому знизу.

— Громадяни, це неможливо.

— Ну, ну, відчиняй швидче!

— Неможливо, громадяни.

Тоді той чоловік, що розпочав усю справу, взяв рушницю й прицілився на воротаря. Він стояв унизу, де було дуже темно, і тому воротар не бачив його.

— Ти кажеш — не відчиниш?

— Я кажу, мої ласкаві...

Воротар не докінчив мови.

Гримнув постріл, куля влучила в підборіддя дідова і вилетіла через потилицю. Старий не ойкнув і завалився на підвіконня. Свічка впала й погасла, видно було лише непорушну голову забитого, що звисала з віконця.

— Отепер буде добре! — сказав той, що стріляв.

Та не встиг він вимовити цих слів, як відчув на

своєму плечі руку, що стиснула його наче орлиними кігтями, і почув, як хтось крикнув до нього:

— На коліна!

Убивця обернувся і побачив перед собою блідого й суворого Анжольраса, що тримав у руці пістоля. Одним рухом Анжольрас поставив його на коліна в грязюку.

Вся барикада збіглася, але всі спинилися на деякій віддалі, передчуваючи те, що їм доведеться побачити. Убивця не пручався і тремтів усім тілом. Анжольрас випустив його і вийняв годинника.

— Помолись, або подумай перед смертю, — сказав він. — Я даю тобі одну хвилину.

Перечекавши хвилину, Анжольрас приставив йому до вуха пістоля. Багато серед цих одважних людей, що так спокійно пішли на криваву боротьбу, одвернулись.

Почувся постріл, і убивця впав ниць на брук. Анжольрас вирівнявся і оглянув усіх суворим поглядом. Потім він штовхнув ногою труп забитого і сказав:

— Викиньте це геть!

Три чоловіки взяли труп і кинули його через малу барикаду в перевулок. Тоді Анжольрас звернувся до товаришів:

— Громадяни, — сказав він, — те, що зробив цей чоловік, жахлива річ. Він — убивця, і я за те убивця, і я за те убив його. Я повинен був це зробити, бо повстання повинно мати свою дисципліну. Тут убивство ще більший злочин, ніж в іншому місці; ми всі на очах у революції, ми боремось за республіку. Тому я й засудив цього чоловіка на смерть. Я засудив і самого себе, і ви незабаром побачите, до чого я прирік себе.

Ті, що слухали його, здригнулися.

— Ми будемо з тобою, ми всі засудили себе, — відповів один з його товаришів.

— Я в це вірю, — відповів Анжольрас. — Скаравши цю людину, я виконував закон революції, але я ненавижу смерть, хоч і прирік себе до неї. Громадяни, в прийдешньому не буде ні темряви, ні громових ударів, ні кривавої помсти. В прийдешньому ніхто нікого не буде вбивати і люди навчатимуться любити. Цей день настане, громадяни, той день, коли скрізь буде злагода, гармонія, світ, радість і життя; він настане. І для того, щоб він настав, ми помрем.

Анжольрас скінчив. Вражені і схвильовані друзі його перешіптувались. В цей час на барикадах з'явився сміливий і безжурний на вигляд хлопчина, що вранці ще розпитувався у «Друзів Абетки» про Марієву адресу. Його охоче прийняли на барикадах.

Скрізь було тихо. На дзвіниці Сен-Меррі пробило десяту годину. Повстанці сиділи коло барикади з карабінами в руках. Вони не розмовляли; вони прислухалися, що діється навколо.

Враз серед цього зловісного спокою до них долетів молодий і веселий голос з боку вулиці Сен-Дені, що співав старовинну народню пісню.

— Це Гаврош, він подає нам гасло, — промовив Анжольрас.

Справді, незабаром після цього Гаврош сплигнув з барикади і сказав:

— Де моя рушниця? Вони йдуть.

Всі стрепенулись і стали на свої бойові місця. Повстанці на чолі з Анжольрасом стали за барикадою, виставивши дула рушниць і карабінів з-за каміння,

наче з бойниць. Вони мовчали і тримали зброю наготові. Запанувала цілковита тиша. Коли це почулися кроки багатьох ніг, здавалось, що на протилежному кінці вулиці чути дихання багатьох людей. З темряви долетів голос, хоча нікого не видно було. Можна було подумати, що то говорить сама темрява:

— Хто йде?

Одночасно з цим окликом почувся брязкіт рушниць. Анжольрас голосно і гордовито відповів:

— Французька революція!

— Плі! — скомандував голос.

Блиснув огонь і на мить освітив усю вулицю. Страшний випал прогремів над барикадою. Червоний прапор упав. Випав був такий густий, що зрізав держално від прапора. Кулі, відскочивши рикошетом від будинків, поранили кількох людей.

Перший випал справив жахливе вражіння. Можна було гадати, що барикаду атакує не менше як цілий полк салдат.

— Товариші, — почувся чийсь бадьорий голос, — будемо берегти порох. Не будемо відповідати, поки вони не ввійдуть в вулицю.

— А раніш за все, — додав Анжольрас, — підніmemo прапор. Хто одважиться на це? Хто поставить прапор на барикаді?

Ніхто не обізвався. Вилізти на барикаду в той мент, коли вона правила за мішень для ворожих рушниць — це неминуча смерть. Анжольрас ще раз спитався:

— Нема охочого?

Враз почувлися вигуки:

— Це член Конвента ¹⁾, представник народу.

Люди розступились. До прапора наблизився старий дід, з лисою головою і глибоко запаленими очима. Він взяв прапора з рук здивованого Анжольраса. Ніхто не посмів спинити його. Він давно вже приєднався до повстанців і ввесь час нерухомо сидів у корчомці. Після першого випалу він наче прокинувся від сну і вийшов на барикади. Серед мертвої тиші, зігнувшись і трясучись від старости, він виліз по сходах на барикаду. Здавалось, наче з-під землі встав привид 93 року з червоним прапором.

Запала така тиша, що ото буває тоді, коли твориться чудо. Старий махнув червоним прапором і вигукнув:

— Хай живе революція! Хай живе республіка, братерство і рівність!

Одразу ж той самий голос, що питався: «хто йде», крикнув:

— Тікайте відтіля!

Старий дід, блідий, схвильований, з божевільними очима, звів прапора над головою і ще раз вигукнув:

— Хай живе республіка!

— Плі! — скомандував голос.

Другий випал прошумів над барикадою. Старий впав на коліна, потім підвівся, впустив з рук прапора і впав навznak на брук. Його старе, бліде й сумне обличчя ніби дивилося на небо.

— Що то за люди — ці члени Конвента! — скрик-

1) Конвент—французьке національне зібрання, що замінило національне законодавче зібрання і скасувало королівську владу; конвент існував з 21 вересня 1792 р. до 26 жовтня 1795 р.

нув у захваті Анжольрас. В цей момент до нього підійшов один з його друзів і сказав йому на ухо:

— Я не хочу сказати нічого лихого, але цей чоловік зовсім не член Конвента. Його звали дядя Мабеф.

Анжольрас звернувся до товаришів:

— Громадяни! Ось приклад, що його подав нам, молодим, старий дід. Ми вагалися, він прийшов; ми відступали, він пішов уперед. Він довго жив і чесно помер! Тепер прикриємо мертве тіло, і хай кожний обороняє цього мертвого діда так, наче обороняє він свого батька.

Анжольрас нагнувся і поцілував діда в чоло, потім він розвів його руки й обережно, ніби щоб не зробити йому боляче, зняв з нього закривавленого сурдута і показав його всім, промовивши:

— Ось тепер наш прапор.

На старого Мабефа накинули довгу чорну шалю і однесли мертве тіло в нижню залу, де й поклали його на стіл. Коли проходили повз прив'язаного Жавера, Анжольрас сказав йому:

— Зараз настане твоя черга.

В цей час маленький Гаврош, побачивши, що до барикади закрадаються салдати, закричав:

— Стережіться!

Зчинилася тривога, всі вибігли з корчми. На барикаді вже блискав тісний ряд багнетів. Солдати муніципальної гвардії перелазили через барикаду, одштовхуючи хлопчика, що поволі одступав, але не втікав.

Хвилина була важлива. Це був перший момент поводі, коли річка виходить з берегів і вода прориває

греблю. Ще одна мить—і барикаду було б захоплено. Найвищий між всіма гвардійцями наступав на Гавроша з багнетом наготові. Хлопчик взяв у свої маленькі руки Жаверову рушницю, націлився в велетня і спустив курка. Рушниця не вистрелила. Жавер не зарядив її. Гвардієць зареготав і замахнувся багнетом на дитину.

Та раніш, ніж багнет доторкнувся до Гавроша, рушниця випала з солдатових рук, куля влучила гвардійцеві в лоб і він упав навznak. Це вистрілив Марій, що тількищо прийшов на барикаду.

З того часу, як почув він голос, що кликав його на барикади, він увесь день бродив по місту, охоплений холодною байдужістю, як людина, яка нічого вже не сподівається. Сновигаючи вулицями, він змішувався з натовпом, пролазив крізь військові табори, проходив повз вартових, не помічаючи нічого, мов у сні. Божевільний від туги, він ніби втратив здібність мислити. Два місяці впивався він коханням, а тепер його краяли всі муки одчаю. Тепер він хотів лише одного: перестати жити на цьому світі. Він говорив собі, згадуючи батька, що тепер прийшла його черга. Жити без Козетти він не міг.

Зрозумівши, нарешті, що діється на вулицях, він здригнувся. Перед ним було не поле бою, а улиці і війна, в якій він готувався взяти участь, була війна горожанська. Заглиблений в свої думки, він і не помітив, як зайшла ніч і як він опинився перед барикадами. Стоячи за рогом будинку, він бачив, як упав Мабеф, бачив, як розпочався бій, коли гвардійці кинулись в атаку. Він бачив, як кілька його товаришів з товариства «Друзі Абетки» впали від багнетів. Він наляпав у своїх кишенях пістолі, що їх дав йому колись

інспектор поліції Жавер. А коли величезний гвардієць замахнувся багнетом на якогось хлопчика, він звів курок і вистрілив.

Під стогін поранених гвардійці вилзли на барикаду, і на ній тепер можна було бачити до пояса натовп гвардійців з рушницями в руках. Вони не зіскакували в середину барикади, мабуть, боючись якоїсь пастки. Вони дивилися на темну барикаду як на страшне пристановище левів. Смолоскипи освітлювали багнети, кудлаті шапки і збентежені й сердиті обличчя.

Марій побачив біля дверей корчми бочечку з порохом. В той час, як він одвернувся, один солдат націлювався на нього. Та коли солдат ладнався вистрелити, чиясь рука швидко затулила дуло рушниці. То був молодий хлопчик в плісових штанах. Гримнув постріл, пробив руку хлопчикові, що впав на землю, але куля проминула Марія. Все це неясно промайнуло в диму. Марій, входячи в залю, майже не звернув на це уваги. В такі хвилини все, що бачиш і чуєш, не тримається в голові. Він не зрозумів, що одважний хлопчак врятував його від смерті.

Супротивники стояли так близько одні від одних, що могли навіть розмовляти.

Анжольрас крикнув:

— Не поспішайте, не стріляйте навмання!

І справді, серед заколоту вони могли поранити своїх. Частина повстанців пішла до вікон верхнього поверху, відкіля їм було видніше стріляти в гвардійців. Найодважніші разом з Анжольрасом стали під стіною і сміливо дивилися на гвардійців, що стояли на барикаді. З обох боків готувалися до бою. Офіцер в золотих еполстах крикнув:

— Складіть зброю!

— Пілі! — відповів Анжольрас.

Два випали розітнулисьь одночасно, і все зникло в диму.

Серед їдкоого, задушливого диму почувся стогін поранених. Коли ж дим розвіявся, видно було, що ряди і тих і других порідшали, але й ті, що нападали, і ті, що боронилися, zostалися на своїх місцях і мовчки заряджали рушниці. Враз хтось голосно крикнув:

— Тікайте, а то я висаджу в повітря барикаду!

Всі обернулися в той бік, відкіля чувся голос!

Марій увійшов у нижню залю, взяв там бочечку з порохом, потім, захований хмарою диму, пройшов з ним до того місця на барикаду, де горів смолоскип. За одну мить він вирвав смолоскип, поставив на його місце бочечку, і тепер всі: національні гвардійці, муніципальні гвардійці, офіцери, солдати — здивовано дивилися, як він, стоячи на купі каміння, з смолоскипом в руці, з страшною рішучістю на гордовитім обличчі, нахилив згонь смолоскипу до бочечки з порохом і ще раз крикнув:

— Тікайте, бо я висаджу барикаду.

З'явившись на барикаді після восьмидесятилітнього діда, Марій стояв ніби привид юної революції після появи старої.

— Висадиш барикаду, — сказав один сержант, — і себе разом з нею.

Марій відповів:

— Так, і себе разом з нею!

Він підніс смолоскипа до бочечки з порохом. Та на барикаді вже не було нікого; гвардійці, залишивши своїх забитих і поранених товаришів, безладно відступили на другий кінець улиці і зникли в темряві.

Барикаду було звільнено.

Всі оточили Марія. Почулись радісні привітання, вислови захоплення Марієвим вчинком. У Марія весь день голова палала, мов у огні, тепер в ній бушував справжній вихор.

— Хто тут начальник? — спитав Марій у Анжоль-раса.

— Ти, — відповів той.

Відбивши атаку, повстанці поставили вартових; кілька студентів почали перев'язувати поранених.

В темряві Марій почув, що хтось кличе його тихим голосом:

— Добродію Марію!

Він здригнувся, бо впізнав голос, що покликав його дві години тому крізь ґрати саду на улиці Плюме. Він озирнувся, але нікого не побачив. Марій подумав, що помилився, що це йому примарилось під впливом тих надзвичайних подій, що творилися на його очах. Він ступив уперед, збираючись відійти від барикади.

— Добродію Марію! — повторив голос, — я внизу, коло ваших ніг.

Марій нахилився і побачив якусь людину, що повзла до нього по брукові. При світлі каганця можна було побачити блюзу, розідрані штани з товстого плісу, голі ноги і щось чорне, ніби калюжа крові. Марій побачив біде лице, що тяглося до нього промовивши:

— Ви мене впізнаєте?

— Ні.

— Епоніна.

Марій швидко нагнувся. Перед ним була, справді, та безталанна дівчина. Вона була зодягнена як хлопець.

— Як ви тут опинились?

— Я помираю, — відповіла вона.

Марій стояв, ніби привид юної революції.

Марій скрикнув, ніби його оце тільки тепер розбудили.

— Ви поранені! Я перенесу вас зараз до залі. Ви тяжко поранені? Як мені підняти вас, щоб вам не було боляче? Де у вас болить? Горенько мое! Та чого ж ви сюди прийшли?

Піднімаючи її, Марій доторкнувся до її руки. Вона застогнала.

— Вам боляче? — спитав Марій.

— Трохи боляче.

— Але ж я лише доторкнувся до вашої руки.

Вона піднесла руку до очей Марієві, і Марій побачив, що ця рука прострелена наскрізь.

— Що з вашою рукою? Вона прострелена?

— Ви бачили, як на вас націлились?

— Бачив, — відповів Марій, — ще я бачив руку, що затулила рушницю.

— То була моя рука.

Марій здригнувся.

— Бідна дитина! Дозвольте перенести вас на ліжко. Вам зроблять перев'язку; від простреленої руки не помирають.

Вона стиха відповіла:

— Куля пробила руку, але вийшла через спину. Не несіть мене відділь. Ви можете допомогти мені краще, ніж лікар. Сядьте біля мене на цей камінь.

Марій сів біля неї, вона поклала йому голову на коліна і, не дивлячись на нього, промовила:

— Як мені тепер гарно! Тепер у мене нічого не болить.

Вона помовчала хвилину, потім з видимим зусиллям повернула голову і глянула на Марія.

— Знаєте що? Мені було так досадно, що ви хо-

дили в той сад. Яка я нерозумна! Сама ж я показала вам той дім; та й мусіла б я знати, що такий юнак, як ви...

Вона замовкла, але, переборовши в собі чорні думки, говорила далі, гірко усміхнувшись:

— Ви бачили, звичайно, що я не така вродлива... Нікого живого не залишиться на цій барикаді. Я привела вас сюди. Я знаю, що ви помрете. А в той час, коли я побачила, що на вас націлились, я закрила дуло рукою. Як це смішно! Я хотіла вмерти разом з вами. Поранена, лежачи на землі, я вас ждала; я говорила собі: невже він мене не побачить? О, коли б ви знали, як я мучилась! Від болю я кусала блюзу. Тепер мені так гарно. Пам'ятаєте той день, як я зайшла до вашої кімнати і заглянула в ваше дзеркало, і той день, як я зустріла вас на бульварі. Як чарівно тоді пташки співали! Це так недавно було. Ви мені дали п'ять франків, а я вам сказала: мені не треба ваших грошей. Сонце світило так ясно, було так тепло! Чи пам'ятаєте ви це, добродію Марію? Яка я щаслива зараз! ми всі помremo.

Вона мала непритомний, сувсрий і жалісний вигляд. Комір її блюзи був розірваний. Розмовляючи, вона притуляла поранену руку до прострелених грудей і відтіль не переставала литися кров. З великою жалістю в серці дивився Марій на цю нещасну дівчину.

— Ох, — простогнала вона, — мені гірше... я не маю чим дихати.

Вона стала кусати блюзу, а ноги її здригалися на брукові.

В ту хвилину на барикаді заспівав Гаврош, мов той молоденький півник. Він виліз на стіл, щоб зарядити рушницю, і весело виспівував відому тоді пісеньку:

Як Ляфайет із'явиться,
Жандарм, диви, й сховається,
Кричить: тікаймо всі!

Епоніна підвелася, прислухалась і сказала:

— Це мій брат, Гаврош. Я не хочу, щоб він мене бачив.

— Ваш брат? — спитав Марій, згадавши про Тенардьє, що колись врятував його батька; ще й досі він нічим не оддячив йому. Він хотів був підвестись.

— Не одходьте від мене! — промовила Епоніна, — мені вже не довго жити.

Вона підвелася, наблизилася, скільки могла, своє обличчя до Марія і додала з якимось чудним виразом:

— Слухайте, я не хочу обманювати вас. У мене в кишені від учорашнього дня є лист до вас. Мене просили відіслати вам його по пошті. Я його затримала. Я не хотіла, щоб ви його одержали. Але ви розсердились би на мене, коли ми зустрінемося на тім світі. Візьміть вашого листа.

Вона своєю простреленою рукою, ніби не почувачи болю, взяла Марія за руку і всунула її в кишеню своєї блюзи; там Марій намацав папірця і взяв його.

— Тепер, за мою працю, дайте мені слово... що ви поцілуєте мене в чоло, коли я помру. Я це відчую.

Вона опустила голову на коліна Марієві, і очі її склепились. Він подумав, що вона померла, але вона знову повільно розплющила очі і промовила з надзвичайною ніжністю в голосі:

— А знаєте ви, що я вам скажу, добродію Марію? Мені здається, що я вас таки трохи кохала.

Вона спробувала було усміхнутись і померла.

Марій поцілував її в чоло, на якому виступив хо-

лодний піт; це було тихе прощання з нещасною дівчиною.

З великим хвилюванням Марій розпечатав листа, що так несподівано його одержав. Він передчував, що в ньому мусить бути щось важливе для нього. Він кинувся в корчомку і підійшов до свічки в нижній залі. Ось що прочитав він:

«Мій любий! Батько хоче, щоб ми негайно виїздили. Сьогодні увечері ми будемо на улиці Озброєної Людини, № 7. За тиждень ми виїздимо до Англії.

К о з е т т а. 4 червня».

Все, що перед цим трапилось, можна переказати кількома словами. Після того, як Епоніна довідалась про пляни свого батька і його спільників ограбувати будинок на улиці Плюме, вона наважилася і зруйнувати ці пляни і розлучити Марія з Козеттою. Це вона попередила Жан Вальжана на Марсовому полі, щоб він переїздив. Жан Вальжан, як ми знаємо, дуже стурбувався і, вернувшись додому, сказав Козетті: «Ми переїздимо сьогодні увечері на улицю Озброєної Людини. На тому тижні ми будемо в Лондоні». Козетта, вражена цією звісткою, написала листа Марієві і передала його крізь ґрати саду якомусь обідраному хлопчині, що сновигав по улиці. Це була переодягнена Епоніна. Епоніна, як ми вже знаємо, не однесла Марієві цього листа. Увечері вона діждалася його на улиці Плюме і крикнула йому, що його друзі ждуть його на барикадах. Вона знала, який одчай опадє Марія, коли він не знайде Козетти, і не помилилась. Сама вона теж прийшла на барикади, де її і смерть спіткала.

Коли Марій прочитав листа від Козетти, у нього майнула була думка, що тепер йому не треба вже по-

мирати, але потім він сказав собі: «Батько повезе її до Англії, а мій дід проти одруження».

Нічого не змінилося в його безнадійному стані. Він прийшов до висновку, що він повинен виконати два обов'язки: повідомити Козетту про свою смерть, навіки розпрощатись з нею, і врятувати від неминучої загибелі хлопчика Гавроша, Епонініного брата і сина Тенардьє. На клаптику паперу він олівцем написав такі рядки:

«Мадемуазель Козетті Фошелеван. Улиця Озброєної Людини, № 7.

Ми не можемо побратись. Я просив у діда дозволу, але він відмовив мені. Я не маю ніяких засобів до життя. Я побіг до тебе, та тебе не знайшов. Я помру. Я тебе кохаю. Коли ти прочитаєш ці рядки, мене вже не буде на світі».

На першій сторінці зшитка, що він носив завжди з собою в кишені, він написав:

«Мене звати — Марій Понмерсі. Однесіть мій труп до мого діда, добродія Жільєрсмана, на улицю Фільдю-Кальвер, № 6».

Сховавши зшитка в кишеню, він покликав Гавроша.

— Хочеш зробити мені послугу?—спитав він його.

— Все зроблю, що скажете, — відповів Гаврош, — адже коли б не ви, то мені б уже не бігати.

— Візьми цього листа. Іди відціль зараз же (збен-тежений Гаврош почухав за вухом), а завтра вранці однеси його на улицю Озброєної Людини, № 7.

Геройський хлопчина відповів:

— Це то все гаразд, але за цей час вони візьмуть барикаду, а мене тут не буде!

— Барикаду, мабуть, атакують лише на світанку і раніш як завтра опівдні її не візьмуть.

— А не можна мені однести вашого листа завтра ранком? — спитав Гаврош.

— Буде вже запізно. Барикаду оточать зо всіх боків, і тобі не можна буде пройти. Іди зараз же.

Гаврош стояв у нерішучості, заклопотано чухаючи за ухом. Враз він стрепенувся, як пташка, і взяв листа.

— Добре, однесу, — сказав він і зник за барикадою.

Йому спало на думку, що зараз ще не було півночі, а улиця Озброєної Людини недалеко, так що він встигне однести листа і своєчасно повернутись.

Тимчасом на улиці Озброєної Людини прикра доля завдала Жан Вальжанові великої печалі. Напередодні він перебрався до нового помешкання. Козетта не хотіла переїздити, але Жан Вальжан напостояв на цьому. Обое прибули на улицю Озброєної Людини мовчки, не мовивши дорогою ні одного слова. В кожного був свій клопіт. Жан Вальжан був такий збентежений, що не помічав, яка сумна була Козетта, а Козетта від суму не помічала батькового тривожного настрою. Так мовчки і спати положились.

Ніч приносить розраду, ніч навіває спокій, і на ранок Жан Вальжан майже зовсім заспокоївся. Він походжав по кімнаті, думаючи про свій близький відїзд до Англії і почував, як спокій його зростає. Коли це в дзеркалі, що висіло нахилене над буфетом, у вічі йому впали такі рядки:

«Мій любий! Батько хоче, щоб ми негайно виїздили. Сьогодні увечері ми будемо на улиці Озброєної Людини, № 7. За тиждень ми виїздимо до Англії.

К о з е т т а. 4 червня».

Жан Вальжан остовпів.

Козетта, приїхавши, поклала свій бювар на буфеті перед дзеркалом і, охоплена своїм горем, забула його там, не помітивши навіть, що він був розкритий саме на тій сторінці, де одбився її лист до Марія. Зрадливе дзеркало і одбивало ті рядки перед очима Жан Вальжана. Він наблизився до дзеркала, кілька разів перечитав ті рядки і не повірив своїм очам. Він схопив бювар, гарячково оглянув його, але нічого не зрозумів. Тоді він сказав собі: «Це мені ввижається! Цього не може бути!» І зітхнувши з полегкістю, поклав бювар на його місце. Душа його боролась з одчаєм, що напосідав на нього. Поволі думки його стали прояснитись, і він знову глянув у дзеркало, де знов, як блискавиці, миготіли в очах ті жахливі рядки. І Жан Вальжан все зрозумів. Він зрозумів, що сумніву вже не може бути, що світ сонця навіки погас для нього, що Козетта комусь написала цього листа. Він відчув, як знову розлючена душа його глухо загарчала. Спробуйте відняти в лева собаку, що сидить в його клітці!

До цього часу Жан Вальжан не корився своїй лихій долі. Він ні перед чим не поступався і ні перед чим не згинався. Та коли б зараз хтось заглянув у його душу, він побачив би, яка чорна печаль була в ній. Серед всіх мук, що він зазнав у житті, остання була найболючіша. Ця може бути страшніше від втрати Козетти, якій він віддав усе життя!

Він угадав, що лист був до Марія, і відчув до нього страшну зненависть.

Коли він стояв остовпівши, в кімнату ввійшла служниця. Несподівано він спитав її:

— В якому це місці? Ви не знаєте?

Служниця нічого не зрозуміла і стояла мовчки.

— Ви, здається, говорили, що зараз десь там б'ються? — знову запитав він.

— Так, так, — відповіла служниця.— Б'ються десь на вулиці Шанврері.

Через п'ять хвилин Жан Вальжан уже сидів, без шапки, на тумбі біля дверей свого дому і ніби до чогось прислухався.

Було близько півночі.

Скільки часу просидів так Жан Вальжан? Які були припливи і відпливи його трагічних роздумів? Він не міг би сказати цього.

На вулиці було безлюдно. Долітав дзвін на сполох та глухий гомін. З боку ринку розітнувся випал з рушниць, за секунду і другий; це, мабуть, була атака на барикаду, що її, як ми бачили, відбив Марій. Від цього подвійного випалу, що ніби збільшився від ночної тиші, Жан Вальжан здригнувся; він був підвівся і повернувся в той бік, відкіля долітали постріли; далі він знову сів на тумбі і схрестив руки, а голова його повільно опустилась на груди. Він знов поринув у чорні думи.

Враз він звів очі; на улиці почулися кроки, хтось наближався до нього. То Гаврош прийшов з листом на вулицю Озброєної Людини. Він задер голову і ніби чогось шукав. Він добре бачив Жан Вальжана, але вдавав, що не помічає його.

— Хлопчику, — обізвався Жан Вальжан, — чого ти шукаєш?

— Чого я шукаю? — відповів той. — Я хочу їсти. А що це таке? У вас ще цілі ліхтарі. Це не порядок, друзі мої. А ну, наведемо порядок! — і він кинув каменем у ліхтар. Шкло посипалося з таким брязкотом, що обивателі, причаївшись в будинку навпроти, подумали: починається 93 рік!

На улиці стало зовсім темно. Жан Вальжан підійшов до Гавроша.

— Бідна дитина, вона голодна, — стиха промовив він і всунув йому в руку п'ятифранкову монету.

Гаврош ніколи ще не тримав у руці такої великої монети. Кілька секунд він захоплено дивився на неї, далі, повернувшись до Жан Вальжана, урочисто промовив, віддаючи йому ту монету:

— Візьміть її назад. Мене підкупити не можна. Краще я буду бити ліхтарі.

— Бий собі, що хочеш, а гроші віддай своїй матері. Гаврош пом'якшав.

— Ви, бачу, добрий чоловік. Ви живете на цій улиці? Де тут № 7?

— Для чого тобі № 7.

Хлопчик не відповів; він злякався, що проговорився, і тому, почухавши голову, відповів:

— Ні для чого. Так собі.

Тоді Жан Вальжан пустився на хитрощі. Він спитав у хлопця:

— Може ти мені приніс листа, що я оце його чекаю?

— Вам? — здивувався Гаврош. — Ви ж не панянка!

— Лист має бути до мадемуазель Козетти.

— Козетти? — промовив Гаврош. — Здається, так воно й є.

— Ну, то я можу передати їй листа.

— Тоді ви повинні знати, що мене послано з барикад?

— Я це знаю, — відповів Жан Вальжан.

— Ну, беріть листа. А відповідь надсилайте на барикаду на улиці Шанврері. Добраніч, громадянинне!

Мовивши це і віддавши листа, Гаврош не пішов, а полетів до того місця, відкіль він вирвався, наче пташка з клітки. Він зник в темряві, неначе потонув у ній.

Жан Вальжан вернувся додому з листом Марія. Він навмання зійшов по сходах, тихенько відчинив і зачинив двері, прислухався, чи не чути шуму, і, вирішивши, що Козетта спить, засвітив свічку; руки йому тремтіли; йому здавалось, що він ніби щось краде; обпершись об стіл, він розгорнув листа й почав його читати. Лист засліпив його; яку хвилину він був приголомшений тим почуттям, що охопило його. Кінець наближався швидче, ніж можна було сподіватись. Людина, що закривала йому світ, сходила з його дороги. Він же не винен в тому, що «ця людина» мусить померти! Жан Вальжан відчував безмірну полегкість. Він знову залишиться вдвох з Козеттою. Цей чоловік не врятується. Коли він ще не помер, то незабаром все одно помре. Яке щастя!

Після такої розмови з самим собою він враз нахмурився. Далі він зійшов униз і розбудив воротаря.

Через годину Жан Вальжан вийшов з дому в мундирі національного гвардійця і з рушницею в руках. В патронташі його було повно патронів, а рушниця заряджена. Він пішов у напрямку улиці Шанврері.

Тимчасом Анжольрас пішов у розвідку. Він ішов вулицями, прокрадаючись вздовж будинків.

Повстанці були в бадьорому настрої. Їм пощастило відбити ночну атаку, і це давало їм надію, що вони відіб'ють і другу атаку, яка малася бути ранком. Вони сподівались, що ранком до них підійде допомога, опівдні повстання охопить увесь Париж, а на заході сонця почнеться справжня революція.

Анжольрас повернувся з похмурим обличчям. Яку хвилину він прислухався до веселої розмови своїх товаришів. Нарешті він промовив:

— Все паризьке військо на ногах. Третина цього війська насувається на нашу барикаду. Крім війська, надходить і національна гвардія. З годину вони нападуть на нас. Ще вчора можна було покладати надії на народ, але сьогодні він не зрушується з місця. Ждати нічого, надіятись нема на кого, ні на передмістя, ні на повстання серед солдат. Нас покинули на призволяще.

Всі примовкли. Настала хвилина урочистої тиші. Ця хвилина не довго тривала.

З одної групи чийсь голос обізвався на Анжольрасові слова:

— То що ж робити? Піднімемо барикаду ще на двадцять футів і поляжемо на ній всі. Громадяни, висловимо протест нашими трупами. Покажемо, що коли народ покинув республіканців, то республіканці не покидають народу.

— Хай і смерть! — підхопили товариші. — Поляжемо тут всі.

З'ясувалось, що зброї у повстанців було менше, ніж людей. Анжольрас вирішив відпустити тих захисників барикади, що їм не вистачало рушниць, але ніхто не хотів покинути барикади. Вирішили були відібрати наймолодших, що в них zostалися жінки й діти. Між ними кинули жеребок, кому повертатися додому. Ті, що їм випаде залишити барикаду, мали переодягтися в мундири національних гвардійців, зняті з трупів, що залишилися на барикаді. Таких мундирів знайшлося чотири, а людей, що мали піти з барикади, було п'ятеро. Тоді між п'ятьма відпущеними на волю зчи-

нилася суперечка з-за того, кому залишатись на барикаді. Ніхто не хотів поступитися.

— Виберіть ви того, хто повинен залишатися! — крикнули вони до Марія.

На Марія випало страшне завдання послати на неминучу смерть одного з цих п'яти. Від думки про це вся кров прилила йому до серця. Він підійшов до цих своїх товаришів, що усміхалися до нього і очима кожний благав:

— Мене! мене! мене!

Марій подивився на товаришів: їх було п'ятеро, як і раніш; далі погляд його спинився на чотирьох мундирах.

В цю хвилину п'ятий мундир ніби впав з неба. Марій звів погляд і впізнав добродія Фошелевана. Жан Вальжан прийшов на барикаду.

В ту хвилину, коли він прийшов, його ніхто не помітив; всі дивилися на п'ятерох товаришів і на чотири мундири. Жан Вальжан все чув і бачив; мовчки зняв з себе мундир і кинув його до інших.

Всі схвилювалися.

— Що це за чоловік? — почувися викрики.

— Це чоловік, що рятує інших, — почувась відповідь.

— Я його знаю і ручусь за нього, — сказав Марій.

Цього було досить, щоб всі заспокоїлись. Анжоль-рас повернувся до Жан Вальжана:

— В добрий час, громадянине. А чи знаєте ви, що тут всі повинні померти?

Жан Вальжан, не відповідаючи, поміг повстанцеві надіти свій мундир.

Що переживав у цей час Марій? Він не думав про те, як потрапив сюди добродій Фошелеван, чого йому

тут треба і що він має робити. А втім добродій Фошелеван не розмовляв з ним, не дивився на нього, навіть наче й не чув, коли Марій поручився за нього.

Коли п'ятеро товаришів пішли з барикади, повертаючись до життя, Анжольрас згадав про засудженого на смерть Жавера.

Він зайшов у нижню залю. Жавер стояв, прив'язаний до стовпа, і про щось замислився.

— Чи не потрібно вам чогонебудь? — спитав його Анжольрас.

— Коли ви мене уб'єте? — сказав Жавер.

— Підождете. Зараз нам потрібні патрони.

— То дайте мені води, — сказав Жавер.

Анжольрас сам подав йому шклянку води і поміг йому напиться, бо в того були зв'язані руки.

— Більше нічого? — спитав Анжольрас.

— Це жорстокість — залишати мене стояти біля стовпа цілу ніч, — відповів Жавер. — Зв'яжіть мене, як хочете, але чом би вам не покласти мене на стіл, як он того, — і він головою показав на труп старого Мабефа.

З наказу Анжольраса, Жавера одв'язали від стовпа, поклали на стіл і міцно прив'язали до нього. Поки це робилося, на порозі стояв чоловік і дивився на Жавера з чудною якоюсь увагою. Цей чоловік закривав собою світ, і це примусило Жавера повернути голову. Він впізнав Жан Вальжана, але навіть не здригнувся і лише промовив, ніби сам до себе:

— В цьому нема нічого дивного.

Почало світати, та нігде не відчинилось ні одно вікно, не одчинились ні одні двері. Ні одної людини не видно було на вулиці біля барикади, ні на перехрестях, освітлених золотими проміннями сонця. Немає

сумнішої картини, як такий ясний світ на безлюдних улицах.

Барикаду ще більше зміцнили, ніж перед першою атакою, зробили її ще вищою.

Ворога виглядали не довго. Брязкіт ланцюгів, тривожний гуркіт і гримотіння міді об брук, — все це означало, що до барикади наближається якесь зловісне металеве громадище.

На улиці з'явилася гармата. Її підштовхували артилеристи, коней випрягли. Двоє людей трималося за лафет, четверо стояло біля коліс. Видно було, як димів запалений гніт.

— Плі! — скомандував Анжольрас.

Димом від пострілу заволокло всю барикаду; коли дим розійшовся, повстанці побачили, як солдати, не поспішаючи, підкочували гармати ближче до барикади. Ніхто з них не був поранений. Далі офіцер почав наводити гармату, роблячи це так серйозно, як астроном наводить телескопа.

— Браво, каноніри! — крикнув хтось з барикади. На барикаді почувися оплески.

За хвилину гармату поставили посеред улиці дулом на барикаду.

— Заряжайте рушниці, — скомандував Анжольрас.

Гармата вибухнула, ядро вилетіло.

— Єсть! — скрикнув веселий голос.

І одночасно з ядром Гаврош з'явився на барикаді. Поява Гавроша на барикаді справила більше вражіння, ніж ядро.

Гавроша оточили. Та він нічого не встиг розповісти. Марій одвів його в бік.

— Чого ти сюди прийшов?

— Отакої! — відповів хлопчик. — А ви чого тут?

І Гаврош подивився на Марія блискучими від задоволення очима.

— Хто тобі казав повертатись? Чи одніс ти хоч листа, що я тобі дав? — суворо говорив далі Марій.

— Громадянине, я віддав листа воротареві. Дама вже спала. Вона одержить листа як прокинеться.

Посилаючи листа, Марій мав на увазі і попроситись з Козеттою і врятувати Гавроша. Тепер він мусів задовольнитись лише тим, що лист його дійде до Козетти.

Тимчасом артилеристи зарядили гармату картечею і вистрілили знову. Картеч ударилась в стіну і рикошетом забила і поранила кількох повстанців. Ще два-три таких постріли — і барикада не витримає. Анжольрас наказав прикрити те місце стіни, куди попала картеч, матрасом.

— На ньому лежать поранені, — відповіли йому.

До цього часу Жан Вальжан сидів на тумбі біля корчми, держачи рушницю між колінами, і не брав ніякої участі в тому, що діялось навколо нього. Почувши Анжольрасів наказ, він підвівся.

На верхньому поверсі великого будинку з вікна видно було матраса, що, закриваючи вікно, прив'язаний був двома вірьовками. Жан Вальжан націлився на матраса і вистрілив. Одна вірьовка була неначе ножем перерізана. Матрас висів тепер на одній вірьовці. Він вистрілив вдруге. Друга вірьовка вдарилась об підвіконня. Матрас посунувся і впав на землю по той бік барикади.

Жан Вальжан вийшов з-за барикади, під дощем куль підняв матраса і повернувся з ним за барикаду. Потім він закритим ним стіну. Гармата знову вистрелила, але вся картеч застряла в матрасі.

— Громадян не, — звернувся Анжольрас до Жан Вальжана, — республіка висловлює вам свою подяку.

Атака не припинялась. Стріляла лише гармата, з барикади покищо не відповідали. Це починало непокоїти артилеристів, що боялись якогось підступу з боку повстанців, і тому вони захотіли глянути, що там діється за барикадою. Повстанці незабаром побачили каску, що блищала на сонці на сусідньому дахові. Якийсь солдат, обпершись об високий комин, стояв там, ніби на варті, і дивився на барикаду.

— От недоречний наглядач! — сказав Анжольрас.

Не мовивши й слова, Жан Вальжан прицілився на солдата, і через яку секунду каска, пробита кулею, з брязкотом упала на вулицю. Переляканий солдат сховався. Другий наглядач став на його місце. Це був офіцер. Жан Вальжан знову прицілився, і офіцерова каска полетіла слідом за солдатовою каскою. Офіцер так само швидко зник. Більше ніхто не з'являвся дивитися, що діється за барикадою.

— Чому ви не вбили цього офіцера? — спитав Жан Вальжана якийсь повстанець.

Жан Вальжан нічого не відповів.

Тепер уже стріляли з двох гармат, і ядра, вдаряючись об верхній край барикади, розбивали каміння і обсипали скалками повстанців.

— Треба приборкати ці гармати, — сказав Анжольрас, — стріляйте на артилеристів.

Сім чи вісім випалів розкотилось один за одним; вулиця наповнилась димом; дві третини артилеристів лежали мертві чи поранені під колесами гармат. Ті, що залишились, не переставали заряджати гармату, але стріляли вже не так часто.

— Це вже успіх, — почувлося на барикаді.

— Ще чверть години такого успіху, — відповів Анжольрас, — і на барикаді залишиться не більше десятка патронів.

Гаврош, мабуть, почув ці слова. Він взяв у корчмі кошика, вийшов за барикаду і почав набивати свого кошика патронами, випорожняючи патронташі забитих гвардійців.

— Що ти там робиш? — крикнув до нього хтось з повстанців.

— Я наповнюю свого кошика, — відповів Гаврош.

— Хіба ти не бачиш картечі?

— Ну, що ж, іде дощик. Біда невелика.

— Вертайся назад!

— Зараз, — сказав Гаврош і побіг далі по улиці. Щось із дванадцять трупів лежало на брукові. Дванадцять патронташів для Гавроша — це чималий запас для барикади.

Дим як туман стелився по улиці. Це помагало Гаврошеві, бо ніхто його в диму не бачив. Він випорожнив уже сім чи вісім патронташів. Він повз на животі, скакав на всіх чотирьох, брав кошика в зуби, перелазив від одного трупа до другого і все витрушував патронташі. Він заліз уже так далеко, що опинився в такому місці, де дим починав рідшати. Його помітили вже артилерісти. В ту хвилину, як він витрушував патронташ якогось сержанта, куля влучила в мертве тіло.

— Оце то штука! — сказав Гаврош, — вбивають моїх мертвеців!

Друга куля викресала іскри з бруку. Третя перекинула його кошика.

Гаврош озирнувся і побачив, що стріляють з-за рогу улиці. Тоді він вирівнявся, взявся в боки і, дражнючи гвардійців, заспівав:

Як місячно, дивись!
Ходім зо мною в ліс!
Шарльотті Шарльо говорив.
Ту-ту-ту
В Шату!

Він підняв кошика, зібрав у нього всі до одного розсипані патрони і, наблизившись до нового трупа, взявся за його патронташ. Просвистіла четверта куля. Гаврош заспівав:

Напившись вранці рано
Роси з тим'яну,
Два горобці заспівали:
Зі-зі-зі
В Пассі.

П'ята куля примусила його проспівати третій куплет:

А двое бідних вовченят
Набралися, не можуть встать.
А тигр сміявся з них обох.
Дон-дон-дон
В Медон.

Так тяглося деякий час.

Картина була страшна й зворушлива. Гаврош, що в нього стріляли увесь час, дражнив стрільців. Він ніби грався з ними. Горобець клював мисливців. На кожний постріл він відповідав куплетом.

В нього не переставали стріляти і весь час не влучали. Національні гвардійці і солдати, жартували, стріляючи на нього. Він лягав, далі зривався, ховався за двері, знову вискакував, зникав, повертався, то втікав, то знову з'являвся і одночасно, не перестаючи, збирав патрони в свій кошик. Повстанці, не дихаючи, стежили за ним збентеженими очима. Вся барикада тремтіла від страху за нього; а він безжурно співав свою пісеньку.

Кулі літали слідом за ним, як мухи, та він був спритніший від них. Він ніби в пужмірки грався з смертю; кожного разу, як куля пролітала повз нього, він ляскав пальцями.

Та знайшлася куля зліша від інших; вона зачепила Гавроша. Хлопчик похитнувся і впав. Вся барикада ойкнула. Та Гаврош упав лише для того, щоб знову звестися, але на лиці в нього червоніла кров. Хлопчик підняв руки догори, подивився в той бік, відкіля прилетіла куля, і заспівав:

Король Ударноюю
Пішов на полювання,
На полювання, стрілять ворон,
Забравшись на ходиці.
Хто йшов під ним внизу,
Платив йому два су.

Друга куля того ж стрільця влучила в нього. На цей раз він упав ницьма на брук і вже більше не зворухнувся.

Марій вискочив з-за барикади. Та було вже пізно. Гаврош уже помер. Коли Марій повернувся на барикаду з хлопчиком на руках, у нього, як і в Гавроша, все лице було в крові: куля легко поранила його в голову, але він цього не помітив. Несучи на руках Гавроша, Марій думав про те, що батько цього хлопчика колись, мабуть, отак ніс і його, Марієвого, батька; лише Генардье приніс його батька живого, а він несе дитину мертву...

Поклали Гавроша на той само стіл, де лежав старий Мабеф, і накрили обидва трупи чорною шалею.

Тимчасом, атака не припинялась. Сили повстанців танули. Бойці притомилися, та ні в кого з них і думки не було про те, щоб покинути барикаду. Всі прирекли

себе на смерть. З хвилини на хвилину чекали останнього наступу гвардійців. І він почався.

Загін саперів з сокирами на плечах появився на кінці вулиці. Анжольрас дав наказа закласти камінням вікна і мансарди в корчмі. Половина людей повинна була оборонятись з рушницями в руках, друга половина—озброїтись камінням.

— Тримайте рушниці, напоготові, — давав останні накази Анжольрас, — а за поясом пістолі і шаблі. Двадцяттеро стане на барикаду, шестеро засяде на мансардах і в вікні першого поверху. Коли загремить барабан, двадцяттеро кидаються до барикади. Той, хто випередить інших, захопить краще місце.

Після цього він повернувся до Жавера і, поклавши на столі коло нього пістоля, сказав:

— Останній, хто виходитиме відділь, пристрелить цього шпигуна.

Тоді Жан Вальжан підійшов до Анжольраса і сказав:

— Ви мене недавно подякували; чи не вважаєте ви, що я заслужив нагороду?

— Чим же я можу нагородити вас? — спитав Анжольрас.

— Дозвольте мені пристрелити цього чоловіка, — попросив Жан Вальжан.

Жавер підвів голову, побачив, що це говорить Жан Вальжан, і пробубонів:

— Ну, звичайно.

Анжольрас звернувся до товаришів:

— Ніхто не протестує?

В цей момент засурмила сурма.

— Всі на барикаду! — скрикнув Анжольрас.

Всі кинулися до дверей і вибігли в двір.

— Ваш стан не кращий мого, до побачення! — крикнув услід їм Жавер.

Коли Жан Вальжан залишився вдвох з Жавером, він одв'язав вірвовку, що нею Жавер був прив'язаний до стола. Жавер звівся на ноги. Жан Вальжан повів його з корчми. Жавер ішов маленькими кроками, бо ноги йому було зв'язано. В руках Жан Вальжан тримав пістоля.

Марій бачив, як вони проходили і повернули за ріг корчми.

Ніхто їх більше не бачив. Тоді Жан Вальжан вийняв з кишені ножа і розчинив його.

— Ножем! — скрикнув Жавер. — Що ж, це тобі більше пасує.

Жан Вальжан перерізав вірвовки на руках і на ногах Жаверових і промовив:

— Ви тепер вільні.

Не так то легко було здивувати чимось Жавера, але цей вчинок вразив його. Він стояв, роззявивши рота, і не зрушив з місця.

— Я гадаю, що не повернусь відціль, — мовив далі Жан Вальжан, — а все ж, як зостанусь я живий, то знайте, що я живу під прізвищем Фошелеван на улиці Озброєної Людини, № 7.

Жавер стрепенувся, мов той тигр, і промовив: «стерезися!» далі застебнув на собі одягу і пішов по перулкуві.

Жан Вальжан дивився услід йому. Ступивши кілька кроків, він враз повернувся назад і крикнув до Жан Вальжана:

— Ви мені набридли! Краще вбийте мене.

— Ідіть геть! — відповів Жан Вальжан.

Жавер, замислившись про щось, пішов од нього.

— Ви мені набридли! Краще вбийте мене...

Жан Вальжан вистрелив у повітря і повернувся на барикаду.

Барикада вже конала. Атака на неї була жорстока й нестримна. Вчора, в темряві, військо підкрадалося до неї, повзучи, як велетенський звір. Тепер, серед білого дня, напасти несподівано було не можна, і тому військо нападало швидко і густими лавами. Перший натиск барикада витримала.

Повстанці відбили атаку, як лев струшує з себе собак, що напали на нього. Військо вдарилось об стіну, як морська хвиля; на яку хвилину вона вкрилася була стіною, а тепер стояла як неприступна скеля, темна і грізна.

Атака повторилася, і скільки не одбивали їх повстанці, війська все припливали, мов хвиля на морі. Жах і смерть запанували на барикаді.

Нарешті, військо вдерлося в середину барикади і почався останній бій. Ці худі, обідрані, виснажені люди, що вже цілу добу нічого не їли й ні хвилини не спали, билися як велетні; поранені, вони обв'язали голови якимось чорним, іржавим ганчір'ям, крізь дірки одержі сочилася кров; вони були озброєні старими рушницями і вищербленими шаблями, але всі вони були герої.

Це не бій був, а огненна піч; все в ній дихало полум'ям. Здавалось, що в цій збоїщі не було люддей, що то билися стовпи полум'я, і страшно було дивитись на цих огненних саламандр, охоплених червоним димом.

Люди билися врукопаш, стріляли, рубали шаблями, билися здалека, зблизька, вгорі, внизу, скрізь, з дахів будинків, з вікон корчми.

Поволі, один по одному, впали всі вожді, крім Марія і Анжольраса. Марій не переставав битися, але він був поранений і все обличчя його було наче

вкрите червоною хусткою. Остання група повстанців одступила в корчму й заперлась там.

Почалася облога корчми. Жменька повстанців боронилася, чим могла. Нарешті, двері в корчму виламали, і почалася жахлива бойня. Живим zostався лише Анжольрас. У нього не було вже ні патронів, ні шпаги, в руці він тримав рушницю з розбитим прикладом. Солдати, побачивши його, закричали:

— Це командир! Розстріляти його на місці!

— Розстрілюйте! — сказав Анжольрас, кинувши рушницю і склавши руки на грудях.

Навколо враз запала тиша. Весь хаос бою одразу перетворився на погребну урочистість. Дванадцяттеро солдат вишикувалось в кутку проти Анжольраса і мовчки приготувалися стріляти. Але в ту хвилину, як сержант хотів крикнути «плі!» до нього підійшов офіцер і сказав:

— Подождіть хвилину.

І, звернувшись до Анжольраса, він спитав:

— Може бажаєте, щоб вам зав'язали очі?

— Ні, — відповів Анжольрас.

Офіцер подав команду. Анжольрас, прострелений кулями, zostався стояти на ногах, наче його прибили до стіни. Він лише схилив голову.

Барикаду на улиці Шанврері було захоплено.

Х.

ПІД ЗЕМЛЕЮ.

Тяжко поранений Марій непритомний впав з барикади, але він ще пам'ятав, як його хтось підхопив, не давши йому впасти на землю. Це був Жан Вальжан.

Серед огню і диму бою він ніби й не дивився на Марія, справді ж він увесь час стежив за ним. Коли постріл з рушниці повалив Марія, Жан Вальжан, бистрий, як тигр, кинувся до нього, схопив і поніс його.

В цю хвилину солдати саме атакували двері корчми, тому ніхто не помітив, як Жан Вальжан, несучи на руках майже неживого Марія, пройшов за ріг корчми і зник з очей. Тут він спинився, поклав на землю Марія і озирнувся навкруги. Становище було безвихідне. Просто перед ним височів глухий шостиповерховий будинок. Праворуч була низенька барикада, що захищала з тилу головну барикаду. Далі за нею стояв загін піхоти, що стежив за барикадою. Ліворуч від нього залишалося поле бою. Що робити? Хіба лиш птиця могла б вилетіти відціль. А треба було негайно на щось зважитись. За кілька кроків від нього кипів бій; на щастя, вся увага людей скупчилася на дверях корчми, але коли б хтось виглянув лише за ріг корчми — і все б загинуло. Жан Вальжан глянув на будинок, що височів проти нього, глянув на сусідню барикаду і потім втопив у землю очі, ніби хотів поглядом просвердлити її. Враз

помітив він біля барикади якісь залізні ґрати на одному рівні з землею. Ці ґрати закривали якусь, ніби колодязну, яму. Жан Вальжан кинувся до ґрат і підняв їх, далі взяв на плечі Марія, вліз у яму і знову опустив над своєю головою важкі ґрати. Це він зробив за яких дві-три хвилини.

Жан Вальжан опинився в довгому підземному коридорі, серед мертвої тиші й темряви. Кілька хвилин він стояв мов приголомшений. Поранений не ворушився, і Жан Вальжан не знав, живого чи мертвого Марія тримає він на собі. Він обережно ступив крок вперед, боючись упасти в якийсь колодязь чи прірву, і відчув під ногами, що кам'яна підлога тягнеться й далі. Страшений сморід дав зрозуміти йому, що він опинився в паризькій підземній клоаці. Він простяг одну руку, потім другу, і з обох боків руки його намацали стіну; отже, коридор був узький. Поволі він звик до темряви, до того ж крізь ґрати над головою пробивалося трохи світла.

Більше не можна було баритись. Жан Вальжан подумав, що солдати так само, як і він, можуть побачити ґрати і можуть залізти в цю яму і обшукати її. Не можна було гаяти ні хвилини, і Жан Вальжан подався далі, в чорну темряву.

Ступивши яких п'ятдесят кроків, він спинився. Коридор кінчився, починалася поперечна галерея. Яку дорогу вибрати? звертати праворуч, чи ліворуч? Як орієнтуватись в цьому темному лабіринті? Жан Вальжан звернув праворуч. Він був як сліпий в цій темряві, але йшов так швидко, як тільки міг. Марієві руки він поклав навколо своєї шиї і тримав за них на собі Марія, а ноги його висіли за Жан Вальжановою спиною. Марієва щока торкалася об його щоку і прилипла до неї, бо

була закривавлена. Жан Вальжан відчув, що Марій ще дише. Другий коридор був уже ширший, але все ж важко було ним іти. Калюжі від вчорашнього дощу не встигли ще стекти і утворили посередині коридору невеликий потік; щоб не йти по воді, йому доводилось тулитися до стіни. Страшно було опинитися в цьому темному лабіринті. Жан Вальжан примушений був угадувати дорогу, не бачучи її. Тут кожний крок міг бути останнім. Чи знайде він вихід? Чи знайде його своєчасно? Чи не помре Марій, стікаючи кров'ю, чи не загине й сам він від голоду? Йому здавалося, що він ішов уже з півгодини, але він ні разу ще не відпочивав; він лише перемінив руку, що нею притримував Марія.

Враз він побачив перед собою свою тінь. Він оглянувся і побачив, що за ним, з ліхтарем в руках, ішло яких вісім чи десять чорних постатів. Це був патруль поліціантів, що обшукував підземні лабіринти Парижу, чи не сховався там хтось із переможених повстанців. Жан Вальжан притулювався до стіни й не ворухився. Поліціанти постояли якийсь час на одному місці, ніби вибираючи, кудю їм іти далі, потім звернули кудись вбік. Коли б вони надумались були поділитись на два загони і йти в протилежні кінці клоаки, вони неминуче натрапили б на втікача, і тоді йому не було б помилювання. Уникнувши небезпеки, Жан Вальжан пішов далі.

В той час, як Жан Вальжан, рятуючи Марія, блудив підземними ходами, на березі ріки Сени, недалеко від Ієнського мосту, двоє чоловіків, на деякій віддалі, стежили один за одним, при чому кожний з них не хотів попастися на очі другому. Той, що йшов попереду, пробував утекти, той, що позаду, хотів його догнати. Обидва наче грали в шахмати, грали здаля, мовчки. Ні той, ні інший не поспішали, бо кожний боявся, що

прискоривши ходу, він примусить і другого зробити те саме. Можна було подумати, що ворог гониться за здобиччу, удаючи, що навіть і не помічає її. Той, що втікав, був худий і виснажений; той, що доганяв, був високий і дужий. Перший був обідраний і переляканий, другий—спокійний, в поліцейській мундирі. Поліціант давно вже міг би впіймати цього обідраного чоловіка, але він лише йшов за ним назирці, сподіваючись, що йдучи за ним слідом, він впіймає й арештує, може, цілу групу таких злочинців.

Побачивши, що по набережній їде порожній фіякр, поліціант дав знак візникові, щоб той їхав за ним; візник одразу догадався, з ким він зустрівся, і поїхав за ним на деякій віддалі. В таємній інструкції для поліцейських агентів є правило: «про всякий випадок, завжди треба мати візника напоготові».

Тим часом підозріла людина все йшла вздовж берега. Здавалось, що йому нікуди вже було тікати: Іншого виходу, як кинутися в річку, він не мав. То правда, що він наближався до якоїсь купи каміння й цегли, що залишалась від зруйнованого будинку, але певне він сподівається сховатись в ній, де так легко його знайти. Ця купа була недалеко від води і тяглася до стіни набережжя. Підозріла людина зайшла за цю купу і зникла з очей. Тоді поліціант прискорив кроки. За кілька секунд він дійшов до купи каміння і здивовано спинився. Обідраної людини нігде не видно було, вона зникла, ніби провалилась крізь землю. Де ж вона поділась? Поліціант почав озиратися навколо. На тому місці, де кінчалася земля й починалася вода, він побачив широкі й низькі залізні ґрати з великим замком на них. З цих ґрат бігло в річку брудне й смердюче джерело. Тоді поліціант догадався, що той чоловік міг

сховатись лише за цими грагами. Напевне, він мав ключа від замка, що висів на ґратах. Поліціант вирішив тоді почекати, що буде далі.

Тим часом Жан Вальжанова дорога ставала з кожним кроком важча. Стеля над ним в деяких місцях була така низька, що йому доводилось нахилитись, щоб Марій не бився головою об ту стелю; доводилось то нахилитись, то вирівнюватись, увесь час мацаючи стіни; він спотикався на слизькому камінні; навколо нього снувався брудний туман, міязми, його облягала чорна ніч. Жан Вальжана мучив голод і спрага, особливо спрага; а тут, як і на морі, було багато води, та її не можна було пити. Під ногами бігали тисячі пацюків. Один з них, злякавшись, навіть вкусив його за ногу. Хоч який сильний був Жан Вальжан, але й він притомився.

Враз він відчув, що йде вже по воді і що у нього під ногами вже не кам'яні плити, а болото. Жан Вальжан все глибше заходив у це болото. Він спинився. Що робити? Чи має далі ця багнюка дно, чи можна по ній пройти і куди він вийде? Нічого не видно було в чорній темряві. Повертатись назад неможливо: Марій помирав, а Жан Вальжан уже зовсім притомився. Та й куди йому вертатись? І Жан Вальжан вирушив вперед. Спершу яма була не дуже глибока, але, заходячи далі, він відчув, що рідка багнюка доходить йому вже до пояса. Все ж він ішов далі, тримаючи обома руками Марія над головою. Тим часом, болото доходило йому вже до плечей; він почув, що потопає. Ледве ворухив він ногами по слизькому дну, що ніби втікало з-під його ніг. З болота вже виглядала лише голова та дві руки, що тримали Марія. На старовинних картинах потопу намальовано матір, що так тримає над головою свою дитину.

Він загруз іще глибше і закинув назад голову, щоб можна було дихати; той, хто побачив би його в сутінях підземелля, подумав би, що то маска плаває в брудному потоці; він зробив ще одно зусилля і пересунув ногу вперед; нога його натрапила на щось тверде і знайшла, нарешті, якусь підпору. Іще хвилина, і він би загинув.

Жан Вальжан міцно став на тверду кам'яну підлогу. Йому здалося, що він ступив на перші східці, що ведуть до життя. Тепер він був увесь в багнюці, але на душі в нього було ясно.

Все ж, хоч і врятувався він, але зовсім знесилів. Він ледве йшов тепер вперед і, ступивши три-чотири кроки, спинявся щоб відсапнути, обпершись об стіну. Йому довелося навіть присісти на якусь кам'яну лаву, і в цю хвилину він подумав, що, мабуть, йому вже й не встати з неї ніколи. Він все ж підвівся і пішов далі. Нарешті, далеко попереду, на самому кінці підземелля, він побачив денний світ.

Жан Вальжан дійшов до виходу з підземелля. Там він спинився. Вихід був, але вийти з нього не можна було. Арка замикалась товстими залізними ґратами, на ґратах висів великий замок.

По той бік ґрат було чисте повітря, ріка, день, вузька смуга берега, де можна було пройти. Париж, це така безодня, де легко було сховатись; там широкий обрій, воля. Праворуч, за течією, видно було Ієнський міст, ліворуч — міст Інвалідів, там, під одним з цих мостів, можна було дождатися ночі і вночі врятуватись. Мухи влітали й вилітали крізь ґрати.

Вечоріло. День згасав. Жан Вальжан поклав Марія вздовж стіни на сухому місці, підійшов до ґрат і обома руками стрепенув їх. Ґрати стояли непорушно. Що

робити? Виходу не було. Знесилений Жан Вальжан і смертельно поранений Марій були роковані на смерть, що вже підповзала до них, мов величезний павук, з глибокої темряви. Він повернувся спиною до ґрат і впав на землю поруч Марія.

Несподівано чиясь рука доторкнулася до його плеча і хтось прошепотів біля нього:

— Поділимось пополювині.

Хто там причаївся серед темряви? Жан Вальжан розплющив очі.

Перед ним стояв якийсь чоловік. Він був босий і обідраний. Черевики він тримав у руці; він, мабуть, зняв їх, щоб тихо підкрастись до Жан Вальжана. Жан Вальжан одразу впізнав цього чоловіка: це був Тенардьє. Жан Вальжан стояв спиною до світу і був такий забруджений та закривавлений, що його і серед білого дня не можна було б впізнати. Він одразу побачив, що Тенардьє не впізнав його.

— Як ти відціля вийдеш? Замка зламати не можна, а тобі ж треба вийти, — сказав Тенардьє.

— Це правда, — відповів Жан Вальжан.

— Ну, то давай поділимося.

— Що ти хочеш сказати?

— Ти вбив цього чоловіка, а в мене є ключ від дверей.

Тенардьє показав пальцем на Марія і говорив далі:

— Я тебе не знаю, але хочу тобі допомогти. Давай мені половину, і я випущу тебе.

Жан Вальжан зрозумів. Тенардьє думав, що він убив Марія.

Тенардьє говорив далі:

— Послухай но, товаришу! Не вбив же ти цього чоловіка, не потрусивши добре його кишень? Хочеш

подивитись, який на вигляд той ключ, що принесе тобі визволення?

І Тенардьє витяг з-під блюзи ключа і показав його Жан Вальжанові. Далі він взяв десь вірвовку і подав її Жан Вальжанові.

— Ось, — промовив він, — даю тобі ще й вірвовку на додачу. А за дверима ти знайдеш цілу купу каміння.

— Нащо це мені вірвовка? — спитав Жан Вальжан.

— Дурню ти такий, ти ж вкинеш цього мерця в річку. Тобі треба мати камінь і вірвовку, бо він не потоне й попливе поверх води. Ну, кінчаймо швидче. Поділимося. Ти бачив мого ключа, тепер покажи мені твої гроші.

Жан Вальжан пошукав у кишенях. У нього знайшлося лише трохи дрібних грошей в кишені жилетки. Він поклав на кам'яну лаву один луїдор, дві п'ятифранкові монети і п'ять чи шість су.

Тенардьє скривив губи:

— Не багато ж ти взяв за його життя, — сказав він і почав без сорома обшукувати кишені Жан Вальжана й Марія. Обмацуючи одягу Марія, він, непомітно для Жан Вальжана одірвав шматок поли від сурдута і сховав його під блюзу, десь то гадаючи, що по цій ознаці він колись потім впізнає і забитого, і вбивцю.

— То правда, — сказав він, — з вас обох більше нічого взяти.

І забувши, що хотів поділитися, він забрав собі всі гроші.

— А тепер, друже мій, іди відциль. Ти заплатив, виходь, — засміявся Тенардьє.

Він поміг Жан Вальжанові взяти на спину Марія і пішов попереду до ґрат. Двері відчинились без шуму

й без скрипу. Мабуть, вони відчинялись частіше, ніж можна було думати. Тенардьє випустив Жан Вальжана, потім зачинив двері, повернув двічі ключа в замку і зник в темряві клоаки, немов який страшний привид. Жан Вальжан вийшов на волю.

Міязми, темрява, смердюче болото — все залишилось позад нього. Тепер він дихав свіжим вечірнім повітрям. Тут залягла тиша, чарівна тиша ясного вечора. Хвилі котилися до його ніг, ніби цілуючи берег. Жан Вальжан нагнувся над Марієм, поклавши його на землю, набрав у пригорщі води і обережно бризнув йому кілька крапельин в обличчя. Марій не розплющив очей, хоча напіводкритий рот його дихав. Жан Вальжан хотів був знову опустити руку в воду, але в цей мент він відчув, наче за його спиною хтось стоїть. Він озирнувся.

За кілька кроків від нього стояв висскій чоловік в довгому пальті, склавши на грудях руки. Як чорний привид стояв він у вечірніх сутінках. Жан Вальжан впізнав Жавера.

Повернувшись з барикади, він пішов до поліційної префектури і розповів префектові про все, що він чув і бачив. Префект доручив йому особливо пильно стежити за правим берегом Сени, біля Єлісейських полів. Там він побачив Тенардьє і почав стежити за ним, аж поки той не сховався за ґратами клоаки.

Тенардьє знав, що Жавер не пішов від входу в клоаку, і замість себе випустив до його рук Жан Вальжана, цього, як він гадав, убивцю з трупом забитого.

Жан Вальжан позбувся одної біди, щоб потрапити в другу. Жавер не впізнав його, бо він, як ми знаємо, був увесь в крові і в болоті.

— Хто ви такий? — спитав Жавер.

— Це я.

— Хто саме?

— Жан Вальжан.

Жавер взяв Жан Вальжана за плечі і заглянув йому просто у вічі. Жан Вальжан не пробував вирватися з Жаверових рук.

— Інспекторе Жавере, — сказав він, — я в ваших руках. Я не для того сказав вам свою адресу, щоб пробувати од вас втікати. Беріть мене. Але спершу вволіть моє прохання.

Жавер ніби не чув його слів. Він не одводив від Жан Вальжана пильного погляду і про щось думав.

— Що ви тут робите? І що це за чоловік? — ледве чуто промовив він.

— Про нього я й хотів поговорити з вами. Робіть зо мною, що схочете, але допоможіть мені одвезти цього юнака додому. Більше нічого я не прошу у вас.

Жавер нагнувся над Марієм і впізнав його.

— Цей чоловік був на барикаді, я його бачив, — промовив він ніби сам до себе. — Це той самий, що зветься Марій.

Як справжній поліціант, Жавер все запам'ятав і все підслухав; навіть ждучи смерти, він збирав відомості.

— Виходить, ви принесли його з барикади? — спитав він.

Жан Вальжан, ніби не чуючи його, говорив про своє:

— Він живе на улиці Філь-дю-Кальвер, у свого діда... не пригадаю його прізвища.

Він вийняв зшитка з Марієвої кишені, розгорнув його на тій сторінці, де була адреса, і подав його Жаверові.

— Жільнорман, улица Філь-дю-Кальвер, шість. —

прочитав Жавер і покликав візника, що стояв напоготові.

Марія поклали на заднє місце екіпажу, а Жавер і Жан Вальжан сіли спереду. Екіпаж повернув з набережної в темну улицю. Жавер здавався кам'яним бовваном, а Жан Вальжан—виснаженою і знесиленою тінню.

Була вже ніч, коли екіпаж приїхав до будинку, де жив старий Жільнорман. В домі всі переполошилися. Марія понесли в дідове помешкання, воротар побіг кликати лікаря, Марієва тітка почала відкривати шафи, шукаючи білизни. Жавер доторкнувся до плеча Жан Вальжана. Обидва воки вийшли з дому і знову сіли в екіпаж.

— Інспекторе Жавере, — сказав Жан Вальжан, — маю до вас ще одно прохання.

— Що саме? — суворо обізвався Жавер.

— Дозвольте мені на хвилинку заїхати додому, а потім робіть зо мною, що схочете.

Жавер хвилину подумав, потім наказав візникові:

— Везіть нас на улицю Озброєної Людини, сім!

Всю дорогу вони мовчали. На повороті на улицю Озброєної Людини Жавер спинив візника і заплатив йому. Обидва вилізли з екіпажу. Жан Вальжан подумав, що Жавер хоче одвести його до поліційного участку, що був недалеко, але той повернув до будинку, де жив Жан Вальжан. Жан Вальжан постукав у двері. Двері відчинились.

— Ідіть самі, — сказав Жавер, — а я почекаю вас тут.

Жан Вальжан здивовано глянув на Жавера і пішов сходами вгору. Дійшовши до другого поверху, він спинився і виглянув у вікно на улицю. Улиця була коротка,

і ліхтар біля дому Жан Вальжана освітлював її всю. Жан Вильжан остовпів з дива: на улиці не було нікого. Жавер пішов, не дождавшись його.

Жавер ішов повільним кроком, опустивши голову і заклавши руки за спину. Така пригода трапилася з ним вперше в житті. Він дійшов до набережної Сени, до того місця, де ріка розпливається, утворюючи широке озеро. Він сперся ліктями на поренчата і глибоко замислився. В душі його творилося щось надзвичайне, і йому було про що подумати.

Його врятував від смерти злочинець. Він міг не бути вдячним йому за це і все ж він так само, як і той злочинець, випустив його на волю. Отже, і сам не бажаючи цього, він зробив злочин. Його здивувало, що Жан Вальжан помилував його. А те, що він, Жавер, сам помилував Жан Вальжана, — зовсім знищувало його.

Він ще міг вибачити собі, що врятував повстанця з барикади, але Жан Вальжан був незрозумілий для нього. Нема сумніву, що на світі існує добросердність і великодушність. Каторжник виявив великодушність. Каторжник був його доброчинцем. Нащо він дозволив цій людині врятувати себе? Сумління Жаверове заблудилося. Нечувана річ — він, Жавер, наперекір всьому громадському й судовому ладу, наперекір всім законам, наперекір всім поліційним правилам, — виявив добросердність.

Ця думка приводила його до одчаю. Йому здавалось, що у нього було два виходи — або повернути каторжника на каторгу, або...

Він простояв деякий час нерухомо, вдивляючись в темряву, ніби розглядаючи там щось невидне. Потім зняв капелюха й поклав його край набережної.

Хвилину перегодя, висока, темна постать стала на поренчатах, нагнулась над річкою і впала у воду.

Глухо сплеснула вода, та й по всьому. Лише темна ніч бачила, як вагався, як хвилювався й мучився Жавер і як він вкоротив собі віку...

Тимчасом метушня в домі збудила старого Жільнормана. Дід виглянув з своєї кімнати. Коли він побачив на дивані закривавленого Марія, він мав сили вимовити одно лише слово:

— Марій!

Потім він кинувся до лікаря, що перев'язував Марія, і спитав тремтячим голосом:

— Ви лікар? Скажіть мені, він помер?

Лікар мовчав. Тоді старий Жільнорман почав ламати руки і закричав страшним голосом:

— Він помер! він помер! він пішов на барикади від зненависти до мене. Це він зробив на злість мені. Так ось який ти вернувся до мене! Він помер, який же я нещасний!

Старий підійшов до вікна, розчинив його, наче йому нічим було дихати, і почав нарікати, звертаючись до ночної темряви:

— Прохромали багнетом, порубали шаблею, зарізали, знівечили, посікли! Дивіться, який негідник! Він же знав, що я виглядаю його, що я звелів прибрати його кімнату і повісити в головах свого ліжка його портрет, коли він був дитиною! Він знав, що я кличу його цілими роками і сиджу вечорами біля вогню, склавши на колінах руки і не знаючи, що мені робити; я зовсім збожеволів, виглядаючи його! Ти ж це знав, ти знав, що міг вернутись і бути повним хазяїном в домі старого дурня, діда свого! Ти це знав, і сказав собі: «Ні, він рояліст, я не піду до нього, нехай краще

мене уб'ють на барикадах!» Він помер. Краще б мені було не прокидатися, ніж бачити таке.

В цю хвилину Марій звільна розплющив очі, і затуманений погляд його спинився на дідові.

— Марію! — скрикнув старий. — Марію, дитино моя! Сину мій! Ти розплющив очі? Ти дивишся на мене? Ти живий?

І старий упав непритомний.

ХІ.

РОЗКРИТА ТАЄМНИЦЯ.

Марій довго боровся з смертю. Кілька тижнів його мучила лихоманка і він майже не приходив до свідомости. Цілі дні і ночі марив і все згадував Козетту. Поки не минала небезпека, добродій Жільнорман не одходив від свого онука і, здавалось, ладен був померти разом з ним.

Кожного дня, а часом і двічі на день, сивоголовий добродій, пристойно зодягнений, як казав про нього воротар, приходив питатися про здоров'я пораненого.

Нарешті, 7 вересня, рівно через чотири місяці після тієї страшної ночі, коли Марія майже мертвого принесла до його діда, лікар сказав, що Марій буде жити. Хворий почав поволі видужувати. Він слухняно виконував усі лікареві приписи, а в голові мав одну думку — про Козетту. Прийшовши до свідомости, він уже вголос не згадував про неї, але він мовчав лише тому, що дуже добре пам'ятав про неї.

Він не знав, що з нею сталося. Дуже неясно пригадував він всі події на улиці Шанврері; невиразні тіні майоріли в його уяві: Епоніна, Гаврош, Мабеф, Тенардьє; образи його друзів спливалися в чорнім порохівім диму барикади; несподівана поява добродія Фошелевана серед кривавого бою здавалася йому загадковою подробицею цієї бурі. Він не розумів, як він

зостався живий, не знав, хто врятував його; цього ніхто не знав в домі Жільнормана; йому розповіли тільки, що його привезли на візнику вночі на вулицю Філь-дю-Кальвер. Минуле, сучасне і прийдешнє — все було оповите якимось туманом, але він не міг думати про життя без думки про Козетту.

Видужуючи, Марій знов почав пригадувати давні дідові образи. Він думав про минуле і згадки про батька будили в ньому ворожість до добродія Жільнормана. Не міг він йому забути й того, що йому не дозволено було одружитися з Козеттою. Але старий робив усе, що можна було, щоб не непокоїти хворого онука. Одного разу він навіть промовчав, коли Марій назвав діячів революції велетнями, але не промовив більше до Марія за цілий день ні одного слова.

З хитрою терпеливістю Марій дожидався нагоди, щоб знову поговорити з дідом про Козетту. Така нагода незабаром випала.

Одного разу добродій Жільнорман, нахилившись над Марієм, говорив йому найніжнішим голосом:

— Бачиш, друже мій, на твоєму місці я тепер більше їв би м'ясо, ніж рибу. Шматок м'яса дуже корисний був би для тебе, треба частіше їсти...

Марій набрався духу, суворо глянув на діда і перебив його:

— До речі, я хочу сказати вам про одну річ.

— Про яку саме?

— Я хочу одружитись.

— Я так і знав, — відповів дід, заходячись сміхом. — Гаразд! Бери собі свою красуню.

Марій не сподівався, що дід так легко на це пристане і дивився на старого здивованими очима. А той говорив далі:

— Вона щодня приходить сюди в образі старого добродія розпитувати про твоє здоров'я. Я довідався, вона живе на улиці Озброєної Людини, сім. Ага! то ж то й воно! Ти здивувався? Ти думав, що я нічого не знаю? Вона не забула про тебе; всі дні вона сидить і плаче. Коли б ти помер, нас поховали б трьох, її домовину понесли б за мою. А ти думав, що старий дід почне гримати, ворчати і замахнеться палицею на всі ваші рожеві надії? Помилився, голубе! Тобі потрібна Козетта, — бери її, будь ласка, я не перечу. Шановний добродію, зробіть ласку, женіться! Будь щасливий, дорога моя дитино...

Сказавши це, старий притис Марієву голову до своїх грудей, і вони обидва заплакали.

— Батьку мій, — сказав Марій.

— О, то ти мене ще любиш! — скрикнув радісний дід.

Того ж дня Козетта і Марій побачились. Вся родина зібралася в Марієвій кімнаті в той час, коли туди ввійшла Козетта. Вона з'явилась на порозі, ніби оповита с'яєвом. Вона була і захоплена, і злякана, і зняковіла, оскільки можна зняковіти від щастя. Вона щось лепетала, то блідніючи, то червоніючи, вона хотіла кинутись Марієві на шию і не сміла цього зробити.

Слідом за нею в кімнату ввійшов сивий добродій, серйозний і поважний, але й він не міг стримати легкої усмішки. Це був добродій Фошелеван, цебто Жан Вальжан. На ньому був чорний сурдут і біла краватка. Під пахвою він тримав суверток, загорнутий в зеленуватий папір.

Старй Жільнорман голосно промовив, звертаючись до гостя:

— Маю за честь просити для свого онука руки валлої доньки..

— Добродію Траншлеван...

Старий Жільнорман завжди забував прізвища. Така вже в нього була аристократична звичка.

— Добродію Траншлеван, я маю за честь просити для свого онука, барона Марія Понмерсі, руки вашої доньки.

«Добродій Траншлеван» уклонився.

— От і добре, — сказав дід і повернувшись до Марія й Козетти і простягнувши руки, ніби благословляючи їх, промовив: — Дозволено вам любити одне одного.

Вони не чекали, щоб їм повторили цей дозвіл. Почалося воркування двох закоханих.

Вони розмовляли пошепки. Марій — лежачи на кушетці, Козетта — стоячи біля нього. Через те, що в кімнаті були сторонні люди, вони незабаром примовкли і лише трималися за руки.

Добродій Жільнорман звернувся до присутніх і голосно сказав:

— Та розмовляйте ж усі голосніше, нехай ці діти поговорять, про що їм треба.

Підійшовши до Марія та Козетти, він тихенько мовив їм:

— Кажіть одно одному ти, не соромтесь.

Він сів біля Марія, посадовив поруч Козетту і взявши їх руки в свої старі, зморщені пальці, став говорити:

— Вона дуже вродлива, ця дівчина! Вона справжній мистецький твір, наша Козетта. Діти мої, любіть одно одного. Кохання — це дурниця для людей, але в ньому велика мудрість. Лише от яка біда, — додав він, нахмурившись, — половина мого майна вкладено в прибутки, що надходитимуть, поки я живий, а коли я по-

мру, у вас, мої дітки, не буде нічого. Вашим білим ручкам, пані баронесо, буде дуже тяжко.

В цей час почувся рівний і спокійний Жан Вальжанів голос:

— У Козетти шістьсот тисяч франків посагу.

— Шістьсот тисяч франків? — повторив остовпівши Жільнорман.

Жан Вальжан розгорнув суверток і вийняв з нього пачку банкових білетів.

— Тут трохи менше шестисот тисяч, — сказав він.

— Шістьсот тисяч франків! — знову промовив здивований Жільнорман.

Читач наш, певне, пригадує ті чутки, що ходили по містечку Монфермель, про скарби, заховані в Монфермельському лісі. Як бачимо, ті чутки були не без підстави. Жан Вальжанові пощастило своєчасно забрати з банку свої гроші, що він їх заощадив в Монтрейлі, і сховати їх в Монфермельському лісі. Живучи в Парижі, він час від часу навідувався до Монфермеля за грошми. Довідавшись з газет, що Жавер помер, він зовсім заспокоївся і вирішив, що прийшов час подумати про долю своєї вихованки.

Марій і Козетта були щасливі. Та коли обоє вони були осяяні ясним світом, то Жан Вальжан потонув у темряву одчаю. Він сам, своїми руками збудував щастя Козетти. Він навіки втрачав тепер Козетту. Вона належала тепер іншому, і чи буде вона його хоч трохи любити й згадувати?

В свою чергу Марій часто питав себе, як йому тепер поставитись до добродія Фошелевана, що був з ним поблажливий, але стриманий. Втрата свідомости на барикадах і чотирьохмісячна хворість утворили якусь прогалявину в його пам'яті. Часом він питав

себе, чи справді він бачив добродія Фошелевана, цю спокійну і стриману людину, на барикадах. Добродій Фошелеван з рушницею в руці на руїнах барикади зринав у його пам'яті ніби якийсь привид. Щоб довідатись певніше, Марій одного разу розпочав розмову про улицю Шанврері і ніби без всякого наміслу спитав добродія Фошелевана:

— Ви, звичайно, добре знаєте цю улицю?

— Яку улицю?

— Улицю Шанврері.

— Я не знаю назви такої улиці, — спокійно відповів добродій Фошелеван.

Відповідь стосувалася до назви улиці, а не до самої улиці, але така відповідь зовсім задовольнила Марія. Все ж він не переставав думати про те, як це воно сталося, що, впавши на улиці Шанврері, він опинився на березі Сени, де його знайшов поліціант. Всі згадки його завжди кінчалися на образі добродія Фошелевана на барикадах. Врешті він вирішив, що хтось переніс його з улиці Шанврері на берег Сени. Але як це можна було зробити? Через клоаку? Нечувана самовідданість. Хто він, цей невідомий? Хто він?

Марій звелів зберегти закривавлену одягу, що була на ньому, коли його привезли до діда. Роздивляючись цю одягу, він побачив, що від одної поли був одірваний шматок сукна.

Одного вечора Марій розповідав при Жан Вальжані і Козетті про те, що ніяк не може знайти того, хто його врятував. Добродій Фошелеван слухав його з байдужим виглядом. Це роздратувало Марія і він сказав майже з гнівом:

— Цей чоловік, хто б він не був, зробив велике діло. Він мусів кинути в бій, винести мене з огню.

відкрити клоаку, втягти, перенести мене туди. Він повинен був пройти більше як півтори милі страшними підземними галереями, зігнувшись, згорбившись, в темряві смердючої клоаки, з трупом на спині. Яка в нього була мета? Врятувати мертве тіло? З кожним кроком він міг загинути. І все це він зробив, не сподіваючись ніякої нагороди. А був він не хто інший, як переможений повстанець. Коли б це шістсот тисяч франків Козетиних належали мені...

— Вони ваші, — перебив Жан Вальжан.

— Ну, то я віддав би їх, щоб знайти того чоловіка. Жан Вальжан мовчав.

Коли Марій і Козетта побрались і Козетта переїхала в будинок Жільнормана, Жан Вальжан все рідше й рідше навідувався до молодят. Козетта, захоплена своїм щастям, не помічала цього.

Важке питання стояло перед Жан Вальжаном і його треба було вирішити. Майбутня доля людини не розгортається перед нею ясною і рівною дорогою. На ній трапляються небезпечні перехрестя, доводиться вибирати, якою дорогою йти далі. Жан Вальжан саме тепер і спинився на одному з таких рокованих перехрестів. Він мусів вирішити, як йому тепер поставитись до щастя Козетти й Марія. Чи увійде він в їх життя, чи сяде він, затьмарений своїм страшним минулим, біля їх ясного огнища? Чи буде він мовчати? Чи зостанеться він біля двох щасливих істот, як похмура й німа жертва жорстокої долі?

Жан Вальжан обміркував це страшне питання з усіх боків. Ясне й щасливе життя Козеттине було для нього як той якор, що за нього він міг схопитись і не потонути. Що робити? Вхопитись за нього чи випустити з рук? Коли він ухопитись за нього, він вирине

на сонце, висушить свою одержу і свою голову від гіркої морської води. Він буде жити. А як випустити? Тоді загибель.

Після довгої боротьби його опав апатичний спокій. Він все зважив і все обмислив. Чи накинати свою каторгу цим двом чарівним дітям, чи самому себе засудити на неминучу загибель? І він вибрав останнє.

На другий день він пішов до Марія і розповів йому, що він колись був каторжником. Марій не одразу зрозумів його, а коли страшна новина дійшла до його свідомости, він здригнувся й поточився від Жан Вальжана, промовивши:

— Ви... батько Козеттин?

Жан Вальжан вирівнявся на весь зріст:

— Треба, шановний добродію, щоб ви мені вірили, хоча закон і не приймає присяги від каторжників. Козетта навіть і не рідня мені. Я селянин з Фаверолля. Звати мене не Фошелеван, а Жан Вальжан.

Марій прошепотів:

— Хто це доведе?

— Я сам, коли вже я про це кажу.

Марій глянув на цього чоловіка, такого суворого і спокійного. Правдиві люди завжди стримані.

— Я вірю вам, — сказав Марій.

Марій такий був вражений цією новиною, що ладен був розгніватись на Жан Вальжана за його зізнання.

— Для чого мені все це знати? Що вас примусило сказати мені про свою таємницю?

— Ради чого каторжник прийшов і сказав: я каторжник? — спитав Жан Вальжан тихим голосом, наче говорив він не з Марієм, а сам з собою: — То правда, причина трохи дивна: зветься вона — чесність. Ви мене запрошували жити з родиною, а я не належу ні до

якої родини; я не належу ні до вашої родини, ні до людської родини взагалі; там, де сходиться якась рідня, я почуваю себе зайвою людиною: коли є які родини, то вони не для мене; я нещасний, я безталанний; чи були в мене батько й матір? Я не знаю. В той день, коли я віддав заміж цю дитину, для мене все скінчилось. Доки це було потрібно для неї, я міг брехати, але тепер, коли це потрібно лише мені, я повинен говорити правду. Я міг би мовчати, — кажете ви, — і все було б гаразд. Уявіть собі, що я нічого не сказав би вам. Уявіть собі, що ми всі тут сиділи б, розмовляли, сміялись. Коли це ви чуєте, що якийсь голос гукає: «Жан Вальжан!» І з темряви простягається страшна рука і зриває з мене маску.

Марій був дуже схвилюваний і мовчав.

— Тепер ви бачите, — закінчив Жан Вальжан, — що так буде краще, коли ви знаєте про мене все.

Ця важка розмова закінчилася на тому, що Жан Вальжан попросив у Марія дозволу час від часу навідуватись до Козетти.

— Ви можете приходити кожного вечора, — сказав Марій, — і Козетта буде вас ждати.

— Ви дуже ласкаві, шановний добродію, — вклонився Жан Вальжан.

Тепер Марій зрозумів, чому добродії Фошелеван завжди здавався йому чужим. Його вразило те, що він почув, і він не міг звикнути до думки, що Жан Вальжан буде й тепер мати стосунки з Козеттою. Одного разу він сказав Козетті, що вони не будуть витрачати її посагу, а житимуть на дідові прибутки. Про цю розмову Козетта розповіла Жан Вальжанові і той нічого не відповів їй, але з того часу приходив уже

дуже рідко і довго не залишався. Нарешті, він і зовсім перестав бувати в домі добродія Жільнормана.

Часом Козетта заводила розмову про Жан Вальжана і дивувалась, що він не приходить. Тоді Марій заспокоював її: «Він поїхав, мабуть, кудись. Він же говорив, що збирається в мандрівку».

«То правда, — думала Козетта. — Він мав таку звичку несподівано кудись зникати, тільки ж не на такий довгий час». Кілька разів вона посилала служницю спитати на улиці озброєної Людини, чи не повернувся добродій Фошелеван з мандрівки. Жан Вальжан наказував відповісти, що не повернувся.

В останні місяці весни і в перші місяці літа 1833 року нечисленні перехожі кварталу Марє, крамарі і гулящі люди, стоячи на порогах своїх домівок, помічали чистенько зодягненого діда, в чорному сурдуті, що кожного дня, як тільки починало смеркати, виходив з улиці озброєної Людини, проходив повз улицю Блян-Манто, заходив на улицю св. Катерини і, дійшовши до улиці Ешарп, звертав ліворуч, в улицю св. Людовика.

Там він звільна походжав, нічого не бачачи й не чуючи, дивлячись кудись в одно місце, куди його очі ніби притягав магніт, — то була улиця Філь-дю-Кальвер. Чим ближче надходив він до рогу цієї улиці, тим помітніше прояснювалось його обличчя. Він здавався зачарованим і зворушеним; губи його ворушилися, ніби він розмовляв з кимось невидним; він дивно якомось усміхався і притишував кроки. Можна було подумати, що йдучи до якоїсь мети, він боявся тієї хвилини, коли він до неї наблизиться. Врешті, він доходив до улиці Філь-дю-Кальвер; там він спинявся, увесь тремтячи і з якоюсь суворою зняковілістю зазирає за ріг останнього будинку і довго дивився на ули-

цю. Так він стояв кілька хвилин, нерухомий, ніби скам'янівши. Тією ж дорогою він повертався назад, і в міру того, як він віддалявся, погляд його потухав.

В дощову годину він виходив з парасолем під пахвою, але ніколи його не розкривав.

Читач наш, мабуть, догадався, що це був Жан Вальжан.

Одного разу він зійшов з сходів, пройшов кілька кроків і сів на тумбу, на ту саму тумбу, де колись застав його малий Гаврош. Він посидів тут кілька хвилин і повернувся до себе. На другий день він не виходив з дому. На третій — не встав з ліжка.

Воротарка покликала до нього лікаря, а коли той, оглянувши Жан Вальжана, зійшов униз, вона спитала його:

— Що таке з нашим хворим?

— Йому дуже зле. Цей чоловік, видимо, втратив когось близького. Від цього теж помирають, — відповів лікар.

— Ви ще навідаєтесь, до нього? — спитала воротарка.

— Навідаюсь, — відповів лікар, — але було б краще, коли б його одвідав хтось інший...

Увечері того ж самого дня Марієві подали листа. Від нього дхнуло тютюном, і це чомусь враз нагадало йому колишнього сусіду Жондрета. Марій нетерпляче розпечатав листа і прочитав:

«Пане бароне!

Добро, що ним ви мене вшануєте, буде обопільне. Я знаю таємницю одної відомої вам особи. Я можу розповісти вам цю таємницю, бо хочу вам в пригоді стати. Я дам вам засіб вигнати його з вашої шановної родини. Він не мав права в ній перебувати, бо пані

баронеса високого походження. Дожидаюсь наказів пана барона».

Листа було підписано: «Тенар».

Марій схвилювався. Він спершу здивувався, а потім зрадів. Він чомусь подумав, що ця зустріч допоможе йому знайти ту людину, що врятувала його. Він наказав впустити до себе добродія Тенара, догадуючись, що це повинен бути не хто інший, як Тенардье.

Тенардье після довгої балаканики запропонував Марієві купити в нього одну таємницю:

— В вашу родину проліз один чоловік. Я знаю, хто він такий. Я скажу вам його справжнє ім'я.

— Я вас слухаю, — відповів Марій.

— Його звати Жач Вальжан.

— Я це знаю, — суворо відповів Марій.

— Я ще скажу вам, хто він такий.

— Говоріть.

— Колишній каторжник.

— І це я знаю.

— Ви це знаєте, бо я вам тількищо сказав.

— Я знав це й раніш.

Суворий тон Марія і лаконічність його розмови здивували й розсердили Тенардье. Він спідлоба глянув на Марія сердитими очима і сказав:

— У всякому разі, ви бачите, що я багато дечого знаю, і те, що я вам скажу, відомо лише мені одному. Я скажу вам про посаг пані баронеси. Цю таємницю я можу продати дешево — за двадцять тисяч франків.

— Я й цю таємницю знаю, як і всі попередні.

Тенардье зменшив ціну.

— Десять тисяч франків.

— Ви не скажете більше нічого нового?

— Треба ж мені пообідати, пане бароне! Дайте мені хоч двадцять франків.

— Я знаю всі ваші важливі таємниці, — сказав Марій, — так само, як знав ім'я Жан Вальжана і знаю ваше...

— Моє?

— Ви зветесь Тенардье, ви тримали корчомку в Монфермелі...

— Заперечую!

— Я знаю, що ви негідник. Беріть оце! — І Марій кинув йому в обличчя банковий білет на п'ятсот франків.

— Спасибі! вибачте! п'ятсот франків! пане бароне!

І Тенардье, сяючи від радості, кланяючись, схопив білета і оглянув його.

— П'ятсот франків! — здивовано повторив він і несподівано додав: — Ну, добре! Будемо як у себе вдома.

Марій замислився. Отже, він знайшов, нарешті, Тенардье. Тепер він уже може виконати заповіт свого батька, полковника Понмерсі. Разом з тим, він хотів довідатись про те, відкіль походить багатий посаг Козетти. Можливо, що Тенардье про це щось знає, думав Марій.

— Тенардье, — почав Марій, — ви бачите, що я знаю, хто ви такий. Я можу розповісти вам про ту таємницю, що ви хотіли мене нею здивувати. Я так само про все довідався. Ви бачите, що я знаю більше, ніж ви. Жан Вальжан, як ви сказали, убивця і злодій. Злодій, бо він обікрав багатого фабриканта, добродія Маделена. Убивця, бо він убив поліційного Жавера. Я сам був при цьому.

— Пане бароне, — відповів Тенардье, — все це ви-

гадки. Я не люблю несправедливо обвинувачувати людей. Жан Вальжан не обікрав добродія Маделена, бо він сам і є той добродій Маделен. Він не вбивав Жавера, бо Жавер сам себе убив.

— Чим ви можете ствердити це? — скрикнув Марій без міри здивований.

— У мене є при мені докази, — спокійно відповів Тенардьє, витягаючи з кишені конверта, де було дві зім'яті газети, і подаючи їх Марієві. Марій прочитав їх. В одній газеті розповідалось про мера міста Монтрейля, добродія Маделена, що, як виявилось, був не хто інший, як каторжник Жан Вальжан, друга газета свідчила про самогубство Жавера.

— Та коли це правда, — радісно скрикнув Марій, — то цей злочасний каторжник — дивна людина! Це герой, безгрішна людина!

— Все воно так, — відповів Тенардьє. — Жан Вальжан не обікрав Маделена, але він злодій. Він не убив Жавера, але він убивця. Того, що я вам розкажу, ви ще не знаєте. Діло було таке. 6 липня 1832 року, щезто майже рік тому, в день революційного повстання в Парижі, один чоловік перебував у клоаці, в тому місці, де вона виходить до Сени, між мостом Інвалідів та Ієнським. Цей чоловік почув, що в клоаці ще хтось є. Дуже здивований, він притих і чекав, що буде далі. Кроки наближалися, і він побачив, що якийсь чоловік іде до виходу, несучи щось на спині. Він ішов зігнувшись. Це був убивця, що ніс на собі чийсь труп. Він ніс його, щоб вкинути в воду. Людину даремно не вбивають, ясно було, що він убив людину й ограбував її. Забитий був молодий юнак, увесь залитий кров'ю. У того чоловіка що жив у клоаці, був ключ від дверей в клоаку. Він випустив з неї убивцю

з трупом, але він примудрився так, що убивця не помітив, відірвати шматок поли від одержі забитого. Це могло колись знадобитися, допомгти найти слід і викрити злочинця. Ви розумієте тепер? Той, що ніс на собі труп, був Жан Вальжан, той що бачив це, зараз розмовляє з вами, а шматок поли...

Тенардьє, не докінчивши, вийняв з кишені, тримаючи двома пальцями, шматок чорного сукна, в якихось темних плямах.

Марій встав, блідий і схвильований, не зводячи очей від цього шматка сукна. Потім він достав з шафи свого сурдута, що в ньому був на барикадах, і кинув його на підлогу, промовивши:

— Той юнак був я, а ось і той сурдут!

Вирвавши з рук Тенардьє шматок сукна, він нагнувся над сурдутом і притулив до поли одірваний шматок: тепер одержа здавалася цілою, бо шматок якраз прийшовся до поли.

Марій вирівнявся, схвильований, але радісний. У голові йому майнув один здогад.

— Ви негідник і брехун! — крикнув він до Тенардьє. — Ви прийшли обвинувачувати людину, але ви його виправдали; ви хотіли знищити його, але ви його звеличили. Це ви — злодій і убивця! Я бачив вас, Тенардьє, Жондрет, як ви хотіли ограбувати людину і вбити її. Я знаю про вас стільки, що коли б захотів, міг би послати вас на каторгу. Ось беріть тисячу франків, ось вам іще три тисячі і геть відділя! Вас я милую ради Ватерлоо.

— Ватерлоо? — промимрив Тенардьє, ховаючи гроші.

— Так, Ватерлоо! Там ви, убивця і злодій, врятували одного полковника.

— Пане бароне, — відповів Тенардье, кланяючись до землі, — прийміть мою безмежну вдячність.

Тенардье вийшов, нічого не розуміючи, здивований і захоплений таким золотим дощем. Він був приголомшений і щасливий.

Як тільки Тенардье вийшов з кімнати, Марій побіг до Козетти.

— Козетто, Козетто! — кричав він, — іди швидче, ідемо! Ти знаєш, він врятував мені життя. Не барися, їдьмо швидче, вдягайся!

Козетта подумала, що він збожеволів, але почала вдягатись.

Не можна описати, який схвильований був Марій. Жан Вальжан вставав перед ним у величній красі. Каторжник перетворився на мученика. Марій ніби бачив якесь чудо і воно сліпило йому очі.

— Ах, Козетто! — говорив він, — я найнещасніша людина в світі! Це ж він виніс мене на своїх плечах з барикади і проніс мене на спині через жахливу клоаку. Я догадуюсь, що ти не одержала листа, що я послав тобі з Гаврошем. Він, мабуть, одержав і прочитав цього листа і пішов на барикаду рятувати мене. Він врятував Жавера, він виніс мене з цього пекла, щоб віддати тобі. Ми за ним ідемо і візьmemo його з собою, і він нас ніколи вже не покине. Все своє життя я буду шанувати його, як рідного батька.

Козетта нічого не розуміла. Вона сіла в екіпаж і поїхали на улицю Озброєної Людини.

Почувши стук в двері, Жан Вальжан, лежачи на ліжку, ледве обізвався:

— Заходьте.

Двері відчинились. Козетта й Марій стояли на по-

розі. Козетта кинулась в кімнату, Марій зостався біля дверей.

— Козетто! — промовив Жан Вальжан, розкривши обійми і весь тремтячи, блідий, страшний, але з безмежною радістю в очах.

— Тату! — скрикнула Козетта, припавши до грудей Жан Вальжана.

Жан Вальжан, не пам'ятаючи себе від радості, лепетав:

— Козетта! Вона! Ви, баронеса? Це ти? Який я щасливий!

Марій, ступив уперед і промовив, ледве стримуючи сльози:

— Батьку мій!

Він не міг говорити далі.

— Спасибі вам, — відповів Жан Вальжан. — А я вже думав, що ніколи більше її не побачу. Ах, який я був нещасний! То ви простили мені, добродію Понмерсі?

Він помовчав яку хвилину й говорив далі:

— Мені треба було хоч коли-не-коли бачити Козетту, але я добре розумів, що мені не можна було приходити. Я говорив собі: ти їм не потрібен, сиди в своєму кутку, ти не маєш права заважати їм...

— Як це було негарно, — перебила його Козетта, — що ви покинули нас. Куди це ви їздили? Чом же ви не дали знати, як приїхали? А як ви змінились! Тепер ви лежите хворі, а ми цього й не знали!

— Ну от і ви прийшли! Добродію Понмерсі, чи ви мені простили? — повторив Жан Вальжан.

— Ти чуєш, Козетто? — скрикнув Марій. — Ось він який! Він просить простити йому! А чи знаєш ти, що він зробив для мене! Він врятував мені життя.

Більше того: він тебе віддав мені. Барикада, класака, увесь той жах! І він все те пережив для мене і для тебе, Козетто. Коли б я на все життя зостався біля його ніг, то й цього було б замало.

— Нащо ви це все говорите! — тихо відповів Жан Вальжан.

— Та ви сами винні! — скрикнув Марій. — Чому ви нам нічого не сказали? Мало того: ви сами звели на себе наклеп.

— Я сказав правду.

— Ні, — відповів Марій, — правда тоді буде правдою, коли ви нічого не потаїли, а ви не все сказали. Ви були добродієм Маделеном, чом ви цього не сказали? Ви врятували Жавера, чом ви цього не сказали? Я завдячую вам своїм життям, — ви й цього не сказали!

— Я мусів зникнути. Коли б ви знали, що було в клоаці, то ви залишили б мене при собі. Я повинен був мовчати. Якби я заговорив, це всім нам стало б на заваді.

— І подумати тільки, — не спинявся Марій, — що я про це довідався випадково! А тепер ми вас беремо з собою. Ви частина нас самих. Ви батько її і мій так само. Ні одного дня ви тут більше не зостанетесь.

— На цей раз ви од нас не втечете, — зашебетала Козетта. — Коли треба буде, то я візьму вас силою.

І сміючись, вона зробила рух, ніби хоче взяти старого на руки.

Жан Вальжан слухав її, але не розумів того, що вона говорила. Він більше прислухався до музики її голосу, ніж до слів. Сльози застинали йому очі, і він прошепотів:

— Бути всім вкупі... Як це чарівно... та завтра вже мене не буде з вами...

— Що ви хочете сказати? — скрикнула Козетта. — Може ви хворі, що з вами таке?

— Нічого, — відповів Жан Вальжан, — я не хворий, але я зараз помру.

Марій, скам'янівши від страху, дивився на старого.

— Тату, тату, я хочу, щоб ви жили! — з плачем скрикнула Козетта.

Жан Вальжан підвів голову і усміхнувся до неї крізь сльози:

— Так, так, заборони мені помирати, може я й послухаюсь. Я готувався до смерти, як ви приїхали, ви мене затримали. Мені здалося, що я повертаюсь до життя.

— Ви не помрете, — сказав Марій. — У вас було горе, тепер його нема. Я на колінах прошу простити мені. Ви будете жити з нами, жити ще довго, ми вас беремо до себе. Ми обое віднині будемо думати лише про одно: про ваше щастя.

— Ви чуєте, — сказала Козетта, вся в сльозах, — Марій каже, що ви не помрете.

Відчинилися двері, увійшов лікар.

— Ось і мої дітки прийшли, — сказав йому Жан Вальжан.

— Ось кого йому треба було, — прошепотів лікар, дивлячись на Козетту й на Марія. Нахилившись до Марія, він додав: — Але тепер вже занадто пізно.

Жан Вальжан не зводив очей з Козетти. Він так пильно дивився на неї, наче хотів навіки запам'ятати її. Потім він ясними очима глянув на Марія й лікаря і промовив:

— Померти не біда, страшно не жити.

Він зітхнув, голова його впала на подушку. Козетта притримувала його за плечі, ледве вимовляючи крізь сльози:

— Не кидайте нас, тату, чи то ж можна, щоб ми знайшли вас, щоб знову втратити?

Жан Вальжан взяв Козеттин рукав і поцілував його.

— Ви такі добрі, діти мої, — промовив він. — Я вам скажу, що мені завдавало жалю: ви не хотіли витратити Козеттиних грошей, добродію Понмерсі. Я заробив їх чесною працею. Я про це написав на папері, що он там лежить. Ви можете спокійно жити на ці гроші...

Козетта тихенько підмостила йому подушку за спину.

Коли дорога для нас істота помирає, ми дивимось на неї таким поглядом, що ніби чіпляється за неї і хоче її затримати.

Обоє, і Марій і Козетта, мовчки дивилися на нього; від горя вони не знали, що сказати вмирущому; вони стояли перед ним, тримаючись за руки; їх опав одчай; їм було невимовно боляче, що Жан Вальжан навіки покидає їх.

Життя одлітало від Жан Вальжана; він наближався до темної безодні; він починав уже хрипіти.

Він подав Козетті й Марієві знак підійти ближче. Настала остання передсмертна хвилина. Йому важко було говорити, і голос його долітав ніби відкілясь здалеку.

— Я вас обох люблю, — говорив він, — мені легко помирати, коли ви обоє біля мене. Ти поплачеш по мені трошечки, але тільки трошечки, бо я не хочу, щоб ви обоє сумували. Ви повинні бути веселі й радісні,

діти мої. Не забувайте, любі мої, що я бідняк, і поховайте мене десь в тихому куточку, і положіть на могилку камінь; імени на ньому не треба, такий мій заповіт. Як прийдеш ти, Козетто, на мою могилку, мені буде радісно. І ви так само, Марію. Мушу признатись, що я не завжди вас любив. Тепер ви обоє для мене — як одна істота... Чи пам'ятаєш ти, Козетто, Монфермель? Ти йшла лісом, ти дуже боялась; чи пригадуєш ти, як я взявся за дужку од відра? Такі холодні були тоді твої рученятка! Прийшов час, Козетто, що я можу сказати тобі про твою матір. Звалась вона Фантіна. Запам'ятай це ім'я, Козетто. Ставай на коліна кожного разу, як будеш його вимовляти. Вона зазнала багато страждань і дуже тебе любила. Вона була остільки безталанна, оскільки ти щаслива. Згадуйте часом і про мене. Благословляю вас, діти мої, будьте радісні й щасливі...

Козетта і Марій впали на коліна; їх душили ридання, коли Жан Вальжан поклав їм руки на голови.

Дві свічі освітлювали Жан Вальжанове обличчя. Він уже дозволяв Козетті й Марієві цілувати його руки; він був мертвий.

На кладовищі Пер-Ляшез, недалеко від братської могили бідаків, далеко від багатого кварталу цього міста померлих, подалі від химерних надгробків людської марноти, в самотньому закутку, біля старої стіни, під великою плакучою вербою, серед трави і моху, лежить камінь. Від дощів і снігу він позеленів, від повітря почорнів. Не протоптано до нього стежки, і ніхто сюди не ходить, бо трава тут густа й висока, і можна замочити ноги. Коли пригріє сонце, сюди при-

бігають погрітися зелені ящірки. Навколо гойдаються бур'яни. Весною на вербі співають радісні пташки.

На камені немає ніяких прикрас, він лише досить довгий і широкий, щоб прикрити собою людину.

На ньому не вирізьблено ніякого імени.

З М І С Т.

	Стор.
I. Перехожий	3
II. Добродій Маделен	21
III. Жавер справляє перемогу	37
IV. Козетта	55
V. Визволення	70
VI. Марій	84
VII. Нездійснений злочин	106
VIII. Ідилія улиці Плуоме	136
IX. Епопея улиці Сен-Дені	167
X. Під землею	212
XI. Розкрита таємниця	226

КНИГОСПІЛКА

Харків, Горяїнівськ. пр., 2. Київ, вул. Воровського, 48.

КНИЖКИ ДЛЯ ДІТЕЙ СТАРШОГО ВІКУ.

Борисоглібський. Джангір-Бай	55 коп.
Брет Гарт Степовий найда	50 "
Верн Жюль. Таємничий острів Пер. К. Довганя та А. Нов-ого. З ілюстр. 2 вид.	(друк.)
Грін А. Скарби африканських гір	(друк.)
Данрі, капітан. В полоні морському. З ілюстр.	1 крб. 25 коп.
Джон Кез. Том з мирної долини. З ілюстр. в оправі	55 "
Житков. Акте море. З ілюстр. в оправі	55 "
Золя Еміль. Шахтарі. Перекл. О. Левицького. З ілюстр. 2 видання	90 "
Карінцев. Пригоди американського піонера.	75 "
Короленко В. Без язика. Перекл. Дятлова. З ілюстр.	1 крб.
Короленко В. Сліпий музикант.	1 "
Келлерман Б. Тонель. Пер. М. Рильського. З ілюстр. вид. 2	90 коп.
Митрусь. Розвага на дозвіллі. З ілюстр.	1 крб.
Неверов. Туди, де хліба досить	60 "
Платонов Ю. Казки далеких народів. Австралій- ські й малайські казки. Вип. 1. З ілюстр.	75 "
Платонов Ю. Океанські й африканські казки. Вип. 2. З ілюстр.	— "
Роні Ж. Вамірег. Повість з часів кам'яного віку. З ілюстр.	60 "
Смоліч Ю. Останній Ейджевуд. З ілюстр.	1 крб. 20 "
Тіхонов М. Вамбарі. З ілюстр.	40 "
Юрезанський В. Зникле село. Повість	60 "
Юрезанський В. Заграви над ланами. Повість про 1905 рік	1 крб. 25 "

Ціна 1 крб. 10 коп.